

Government Oriental Library Series

Bibliotheca Sanskrita No 42

तैत्तिरीयब्राह्मणम्

भट्टभास्करमिश्रविरचित भाष्यसहितम्

तृतीयाष्टके द्वितीयभागः

(८-१२ प्रश्नाः)

THE

TAITTIRĪYA BRĀHMAṆA

WITH THE

COMMENTARY OF BHATTABHASKARAMISRA

Ashtaka III, Part II

EDITED BY

A MAHADEVA SASTRI, B A ,

*Curator Government Oriental Library
Mysore*

AND

L. SRINIVASACHARYA,

*Pandit Govt Oriental Library
Mysore*

PUBLISHED UNDER THE AUTHORITY OF THE
GOVERNMENT OF HIS HIGHNESS THE
MAHARAJA OF MYSORE

Price Rs १-८०

MYSORE
PRINTED AT THE GOVERNMENT BRANCH PRESS
1916

तृतीयाष्टक द्वितीय भाग विषयसूचिका

अष्टमः प्रपाठकः अश्वमेधग्राहणं वैश्वदेवं काण्डे तत्र प्रथममहं —

- १ अनुवाके सामहण्येष्टयादय याजमानसंस्कारा
- २ „ मघ्नादनाभिधानम्
- ३ „ रथानयाऽश्वबन्धनम्
- ४ „ अश्वस्य जलेऽवगाहनम्
- ५ „ अश्वस्य प्रोक्षणं महोत्विजाम्,
- ६ „ भूमौ पततां बिन्दूनामभिमन्त्रणम्,
- ७ „ अथाज्वर्युप्रोक्षणम्
- ८ „ अश्वचरितानामश्वरूपाणां च होमा
- ९ „ अश्वस्य नात्रागमिवाचनं, उत्सर्गश्च
- १० „ दीक्षामिधानम्. तत्र वैश्वदेवहोम
- ११ „ वैश्वदेवहोममन्त्रव्याख्यानम्
- १२ „ अश्वसचरणवत्सरे प्रतिदिनं देवयजनदेशे कर्तव्यमिष्टिजयम-
मिधीयते
- १३ „ संवत्सरात्पूर्वमुख्यस्याग्रेऽपस्थानम्
- १४ „ अत्रहोमा त्रिरात्ररूपस्याश्वमेधस्य प्रथमदिवरात्रौ
- १५ „ तत्प्रकारविशेष
- १६ „ विवरणमेतयो
- १७-१८ „ सप्तमकाण्डेऽप्यत्रहोमानुवाका व्याख्यायन्ते

- १९ अनुवाके औपवसथ्यदिने यूपप्रयोगः.
- २० " यूपानां स्थानादयः.
- २१ " चेतव्यशमयादेर्विरोधः.
- २२ " उक्थ्याख्ये द्वितीयेऽहनि बहिष्पवमाने अश्वस्योद्गातृत्वम्.
- २३ " अश्वे पर्यगयन्तानां पशूनां नियोजनम्.

नवमः प्रपाठकः—अश्वमेधस्य द्वितीयतृतीयाहर्विधानम्.—

- १ अनुवाके अष्टादशिनां प्राभ्याणां आरण्यानां च पशूनां प्रयोगः.
- २ " चातुर्मास्यपशूनां प्रयोगः.
- ३ " रोहितादीनां पशूनां वषाहोमसादित्यम्.
- ४ " अश्वस्य रथयोजनालंकारादयः.
- ५ " ब्रह्मोदनामकः होतृब्रह्मणोस्संवादः.
- ६ " अश्वस्य मृतोपचारः सङ्गपनप्रकारः.
- ७ " तत्र मन्त्राः.
- ८ " अश्वमेधस्य तत्पशूनां च प्रशङ्गा.
- ९ " उत्तमेऽहनि पञ्चवः.
- १० " महिमामिधानौ ब्रह्म.
- ११ " शरीरहोमाः स्विष्टकृदादयश्च.
- १२ " तदुभयहोममध्यवर्त्य अस्तोमीयहोमः.
- १३ " सर्वत्सरानुष्ठानमिष्टीनाम्.
- १४ " तास्विष्टिषु ब्राह्मणराजन्ययोगानम्.
- १५ " अवभृथहोमविरोधाः.
- १६ " उपाकरणमन्त्रव्याख्यानादिः.
- १७ " अश्वस्य रोगादिनिमित्तं आयुश्चितम्.
- १८ " ब्रह्मोदना उच्यन्ते.

- १९ अनुवाके विमुक्तादिभि द्वादशभिर्गुणैरश्वमेधप्रशसा.
 २० „ अश्वसंज्ञपनप्रकारः
 २१ „ उत्तरवेद्युपवाप
 २२ „ ऋषभालम्भ
 २३ „ अश्ववयवेपूपासनम्.

दशमः प्रपाठकः सावित्रचयनम्—

१-१७ अनुवाकेषु नवमु लेवासु नाभ्या वेष्टकोपधान स्वयमातृष्णीपधान
 चोर्यते

- १८ , निष्पन्नायाभितेरध्वर्योरुपस्थानम्
 १९ „ यजमानस्योपस्थानम्
 २० „ होतुरनुस्रसनम्
 २१ „ आहुतिसंस्पर्शेन यजमानो मुख विमृष्टे
 २२ „ एकविंशतिक्षुवाहुतीर्जुहोति
 २३ „ औदुम्बरे पात्रे घृण्णो मृत्युमहं गृह्णाति
 २४-२६ „ सावित्रनाम्नम्

एकादश प्रपाठकः नाचिकेतचयनम्—

- १ अनुवाके इष्टकोपधानमन्त्रा
 २-६ „ चतुर्भिर्नुवाने चतस्र आहुतीर्जुहोति
 ६ „ उपस्थानम्
 ७ „ नाचिकेतब्राह्मणं तत्र अग्निदेवतोपासनम्
 ८ „ नाचिकेतोपाख्यानम्
 ९ „ घृयजप्रयोग
 १० „ तत्प्रशसा.

द्वादशः प्रपाठकः चातुर्होत्रचयनं वैश्वसृजचयनं च—

- १ अनुवाके वैश्वसृजचयनाज्जभूताः दिवस्त्वेनय इष्टयः.
- २ „ तासां ब्राह्मणम्.
- ३ „ अपाषा नामेष्टयः.
- ४ „ तासां ब्राह्मणम्.
- ५ „ चातुर्होत्रचयनम्.
- ६-८ „ वैश्वसृजचयनम्.
- ९ „ ब्रह्मा सदस्यासीनो वैश्वसृजान् व्याचष्टे.

तैत्तिरीयब्राह्मणम्

तृतीयाष्टके

अष्टमप्रपाठकप्रारम्भः.

हरिः ओम् ॥ 'सांग्रहण्येष्ट्या यजते । इमां

'अश्वमेधब्राह्मण, वैश्वदेव काण्ड—सांग्रहण्येष्ट्येत्यादि ॥
अगमश्वमेध विरात्र राजर्षेय नित्यो नैमित्तिक काभ्यश्च
अहीनेषु वक्ष्यन्ते । ब्राह्मणस्याप्यश्वमेधं केनिदिच्छन्ति । उक्ता
साम्रहणी 'वैश्वदेवां साम्रहणीं निर्दिपेत्' * इत्यत्र । अत्र वैश्वं
पौर्णमास्या प्रातरश्वमेधेन वक्ष्य इति संकल्प्य साम्रहण्या यजेत ।
इमां मद्धिपगवर्तिनीं जनतां मनममूहं संपृहामि विषेयीकरो-
मीति कामेन । 'मनोम्रहं ये सम्रहणम्' * इत्युक्तम् । मंग्र-
ह्यन्ते मनोऽप्यनयेति सम्रहणी मेव साम्रहणी । मत्तादिर्द्रष्टव्यः ।
सम्रहणमयोनन वा साम्रहणी । छान्दसोऽग्नौ । अगन्तान् हीप् ।
उदात्तनिवृत्तिस्थरेण हीप् उदात्तत्वम् । तत्र 'उदात्तयग' इति
विषकेरुदात्तत्वम् ॥

ज॒न॒ताः॑ सं॒गृह्णा॒नीति॑ । द्वा॒द॒शार॒क्षी र॒श॒ना भ॑व-
ति । द्वा॒द॒श मा॒सास्सं॑व॒त्स॒रः । सं॒व॒त्स॒रमे॒वाव॑
रु॒न्धे । म॒ौ॒जी भ॑वति । ऊ॒र्ग्वै मु॒ञ्जाः । ऊ॒र्जेमे॒वाव॑
रु॒न्धे । चि॒त्रा नक्ष॑त्तुं भवति । चि॒त्रं वा ए॒त-
त्क॑र्म ॥ १ ॥ यद॑श्चमे॒धस्समृ॑द्धयै । 'पु॒ण्य॑नाम दे॒व-

द्वा॒द॒शार॒क्षीरिति॑ ॥ चतुर्विंशतिरङ्गुल्यः अरति । द्वादशार-
क्षिप्रमाणा अश्वामिधानी रशना भवति । प्रमाणाद्गुत्पन्नस्य अ-
र्हीयस्य 'अध्यर्धपूर्वाद्विगो.' इति लुक् । 'इगन्तकाल' इति
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । द्विशब्दस्यापि 'संख्या' इति पूर्वपदप्र-
कृतिस्वरत्वम् । गतमन्यत् । ऊ॒र्ग्वै इति । ऊ॒र्जोऽन्नस्य॑ हेतु-
त्वात् ता॒च्छब्दम् ॥

चि॒त्रेति॑ ॥ चित्रानक्षत्रसमीपस्थेन चन्द्रमसा युक्तः कालः चित्रा ।
'लुबविशेषे' इति लुप् । तत्र वक्ष्यमाणदेवयजनाध्यवसानं कर्त-
व्यमिति भावः । चित्रं चायनीयं खलु एतत् अश्वमेधाख्यं
कर्म, तस्मात् उभयोः चित्रत्वं समृद्धयै भवति कर्मणः ॥

पु॒ण्य॑नामेति ॥ पुण्यं पावनं नाम नामधेयं श्रुतमात्रमेव
यस्य तत्पुण्यनाम स्थानं पुष्करवनं गौतमवनं वाराणसी कुरुक्षेत्र-
मित्यादि । तत् देवयजनमध्यवस्यति देवा इज्यन्ते यत्र त-

यज्जनमध्यवस्यति । पुण्यामेव तेन कीर्तिमभि जं-
यति । 'अपदातीनृत्विजस्सुमावंहन्त्या सुब्रह्मण्या-

स्वस्तिवादनपरै मखक्षिति ब्राह्मणैश्च सह सपद्यन्ते । केचिदाहु —
चैत्र्या पौर्णमास्यामेव प्राणिष्टेरिति । अन्य आहु — पौर्णमास्या
पूर्वस्मिन्नहनि चित्रानक्षत्रमात्रयोगिनि काले देवयजनाध्यवसान कर्त-
व्यम् । उत्तरेद्यु सक्ल्पादि कर्तव्यमिति । एव हि नक्षत्र
ग्रहणमुपपन्न भवति ॥

'अपदातीनिति ॥ अय क्रम — तस्य तस्य गृहे गत्वा
सोमप्रवाकेण वृतान् अध्वर्युब्रह्महोतृन् आग्रीन् च हस्त्यश्वादी-
नारोप्य आनयन्ति राजपुरुषा । अनन्तरायाममावास्याया तथैव
वता इष्टचर्च एते स्वेस्वे काले हूयन्ते । अथानन्तरायाममा-
वास्याया सज्ञान्येष्ट्याम् । वेशाह्व्या पौर्णमास्या प्राजापत्यर्षभ
पश्वर्ष पूर्ववन् सोमप्रवाक्वृता मेत्रावरुणप्रतिप्रस्थातारौ हस्त्यश्वा-
दिकमारोप्य आनयन्ति राजपुरुषा । अनन्तरायाममावास्याया
तथैव वृत उद्गातार हस्त्यश्वादिभिरानयन्ति । अथ आगामिनि
वसन्ते पञ्चदश्या हस्त्यश्वादिभि प्रस्तोतारमानयन्ति त्रैधातव्या
र्थम्, यत्र दीक्षारम्भ । ततो दीक्षारम्भदिवसात् ऊर्ध्वं तृती
यादिषु अहस्म अन्वह इतरान् अष्टौ ऋत्विज हस्त्यश्वादिक
मारोप्यानयन्ति द्वाह्यणाच्छसिन अच्छावाक् नेष्टार प्रतिहर्तार
प्रावस्तुत पोतारमुत्तेनार सुब्रह्मण्यमिति सोमार्थम् । एव आ

याः । सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै । 'केशश्मश्रु व-
पते । नखानि निकृन्तते । दतो धावते । स्नाति ।
अहंतं वासुः परिधत्ते । पाप्मनोऽपहत्यै । वाचं य-
त्वोपवसति । सुवर्गस्य लोकस्य गुप्त्यै । रात्रिं
जागरयन्त आसते । सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै ॥ २
कर्म धत्ते पञ्च च ॥ १ ॥

सुब्रह्मण्याह्वानात् अपदातीन् ऋत्विज आवहन्ति । तदुच्छ्रित-
स्थानारोहणसाम्यात् स्वर्गस्य सम्यक्प्राप्त्यै भवति यजमानस्य ॥

आहूतसुब्रह्मण्येऽत्र समायाते शचीपतौ ।

पशतितैव युजति प्रागेवानयन कृतम् ॥

°केशश्मश्रु वपत इत्यादि ॥ यत्र उद्गाता वृत तस्याममावा-
स्याया इष्टचनन्तर देवयजनेदेश गत्वा केशान् श्मश्रूणि च वाप-
यते । 'जातिरप्राणिनाम्' इत्येकवङ्गात् । अपूर्वमिदं वपनादिक
पाप्मनोऽपहत्यर्थम् । दत्त इति । 'ऊढिदम्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ।
वाचं यत्वेति । वाग्यतस्यैता रात्रिं अग्निहोत्रमपि अन्ये कुर्वन्ति ।
उपवसति नाश्नाति । यद्वा—गूहन । स्वर्गस्य भवति गुप्ते ।
रात्रिमिति रात्रिं कवापि यजमान जागरयन्तः आसते
अस्य रातय । तत्स्वर्गस्य समष्ट्यै सम्यक्प्राप्तये भवति, प्रबो-
धफलचात् तस्य । 'गणेरनन्तर' इति गणे प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

इति तैत्तिरीये ब्राह्मणे तृतीय अष्टके अष्टमे प्रपाठके

अश्वमेधे प्रथमोऽनुवाक

‘चतुष्टय्य आपो भवन्ति । चतुश्शफो वा अ-
श्वः प्राजापत्यस्समृद्धयै । ता दिग्भ्यस्सुमाभृता
भवन्ति । दिक्षु वा आपः । अन्नं वा आपः । अ-
द्ध्यो वा अन्नं जायते । यदेवाद्वयोऽन्नं जायते ।
तदवरुन्धे । ‘तासु ब्रह्मौदनं पंचति । रेतं एव तद्व-
धाति ॥ ३ ॥ चतुश्शरावो भवन्ति । दिक्ष्वेव प्रति

‘चतुष्टय्य इति ॥ चत्वारोऽवयवा यासा ता चतुष्टय्य । ‘सं-
ख्याया अवयवे तयप्’ चतुष्पकारा इत्यर्थः । आप इति ।
वर्ष्या कूप्या स्थावरा वहन्त्यश्च । एवं चतुष्टयीनामपा अ-
न्वय समृद्धयै भवति, अश्वस्य चतुश्शफत्वात् तस्य प्राजा-
पत्यत्वात् । प्रजापत्यक्षिपरिणामत्वात्तस्य प्राजापत्यत्वम् । ताः च-
तुष्टय्य आपश्चतमृग्यो दिग्भ्यः समाहृताः भवन्ति नैकस्या एव ।
सर्वासु हि दिक्षु आपस्सन्ति । आपश्च अक्षहेतवः । तदधीनज-
न्मत्वात् । तस्मात् यावत्किञ्चित् अष्कारणकमग्न तत्सर्वं अव-
रुन्धे सर्वदिगन्वयात् ॥

‘तास्त्विति ॥ देवयजनाध्यवसानानन्तर औपासने श्रपणं ब्रह्मौ-
दनस्य । तत्प्रजामृष्ट्यर्थं रेतः स्थापयति । चतुश्शराव इति ।
चतुर्षु शरावेषु सत्सृज्यश्चतुश्शराव प्रमाणो वा शराव आह-
ता । ‘द्विगो’ इति लुक्, ‘इगन्तकाल’ इति पूर्वपदप्रकृ-
तिस्वरत्वम् ॥

तिष्ठति । ^३उभयतो रुक्मौ भवतः । उभयत एवा-
स्मिन्नुचं दधाति । उद्धरति शृतत्वाय । सर्पिष्वान्-
भवति मेध्यत्वाय । चत्वारं आर्पेयाः प्राश्रन्ति ।
दिशामेव ज्योतिषि जुहोति । चत्वारि हिरण्यानि
ददाति । दिशामेव ज्योतिष्यं रुन्धे ॥ ४ ॥ ^५य-

^३उभयत इति ॥ आदावन्ते च ब्रह्मोदनस्य राजतसौवर्ण-
रुक्मनिधानात् यजमाने द्वयोर्वयसोः दीप्ति दधाति । उद्ध-
रतीत्यादि । पात्रां राजतं रुक्मं निधाय तस्मिन् ब्रह्मोदनं
उद्धरति, तन् शृतत्वाय पक्त्वाय भवति । पक्वं ह्युद्ध्रियते ।
यद्वा—रुक्मस्योपरि धारणमुद्धरणं तच्छृतत्वाय भवति । सर्पि-
ष्वान् बहुसर्पिष्क प्रभूतेन सर्पिषा उपसेक्तव्यः । तत् मेषा-
हत्वाय भवति । चत्वार इति । आर्पेया महर्त्विज । यद्वा—
मुख्येष्वसन्निहितेषु अशक्तेषु वा ऋत्विक्षु आर्पेयस्यैव प्रतिनिधा-
नार्थं आर्पेयग्रहणं, ऋषेरपत्यानि आर्पेया प्रसिद्धप्रवराः । 'इत-
श्चानिजः' इति ढक्- । तत्सर्वासामपि दिशां संबन्धिनि ज्यो-
तिषि हुतं भवति ॥

^५चत्वारितीति ॥ ब्रह्मोदनं प्राशितवद्भ्य चत्वारि हिरण्यानि
चतुरो निष्कान् बहु मूल्यं ददाति । दिक्तुष्टयसंबन्धीनि ज्यो-
तीषि लभते हिरण्यस्य ज्योतिष्ठात् ॥

^५यदिति ॥ ब्रह्मोदनस्य यदाज्यमुच्छिष्टं अतिशिष्टं पात्रस्थं
तस्मिन् रशनां अश्वाभिधानी न्युनक्ति अनक्ति । उन्दतेः

दाज्यमुच्छिष्यते । तस्मिन्नशनां न्युनत्ति । प्रजाप-
तिर्वा ओदनः । रेत आज्यम् । यदाज्ये रशनां न्यु-
नत्ति । प्रजापतिमेव रेतसा समर्धयति । 'दर्भम-
यी' रशना भवति । बहु वा एष कुचरोऽमेध्यमुप-
गच्छति । यदश्वः । पुवित्रं वै दुर्भाः ॥ ५ ॥ यद्वर्भ-
मयी रशना भवति । पुनात्येवैनम् । पूतमेनं मे-
ध्यमालभते । 'अश्वस्य वा आलब्धस्य महिमो-
दक्रामत् । स महर्त्विजः प्राविशत् । तन्महर्त्वि-
जां महर्त्विक्त्वम् । यन्महर्त्विजः प्राश्रन्ति ।
महिमानमेवास्मिन्तदधति । अश्वस्य वा आल-

‘श्राम्नलोपः’ इति लोपः । प्रजापतिर्वा इत्यादि । ओदनमिश्रे आज्ये
रशनाया न्युन्दनात् तयोश्च प्रजापतिरेतस्त्रभावयो रशनामनुप्रविश्य
स्थितत्वात् प्रजापति रेतसा सममेव नित्ययुक्तं करोति ॥

‘दर्भमयीति ॥ अर्धं ‘मौञ्जी भवति’* इत्युक्तत्वात् । यथो-
क्त—‘दर्भमयी मौञ्जी रशना’ इति । शरादित्वात् मयट् । बहु
वा इति । अनियतसञ्चारित्वात् क्षितिचार्यश्च बह्वमेध्यं स्थानं
उपगच्छति । ‘यथोश्चातदर्थे’ इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥

‘अश्वस्येसादि ॥ ओदनमोजने दक्षिणात्वेन हिरण्यं ददाति ।

ध्वस्य॒ रेत॒ उद॑क्रामत् । तत्सुव॑र्णं॒ हिर॑ण्यमभ-
वत् । यत्सुव॑र्णं॒ हिर॑ण्यं ददाति । रेत॑ ए॒व तद॑-
धाति । ओ॒द॒ने द॑दाति । रेतो॒ वा ओ॒द॒नः । रेतो॑
हिर॑ण्यम् । रेत॑सै॒वास्मिन्ने॒तौ द॑धाति ॥ ६ ॥

द॒धाति॒ रुन्धे॒ दुर्भा॑ अ॒भव॑त्थ॒द् ॥ २ ॥

'यो वै ब्रह्म॑णे दे॒वेभ्यः॑ प्र॒जाप॑त॒येऽप्र॑तिप्रो॒च्या-
श्वं मे॒ध्यं वृ॑धाति । आ दे॒वता॑भ्यो वृ॒श्च॑यते । पा-
पी॑यान्भवति । यः प्र॑तिप्रो॒च्यं । न दे॒वता॑भ्य॒ आ
वृ॑श्चयते । व॒सी॑यान्भवति । यदा॒हं । ब्रह्म॑न्न॒श्वं मे॒ध्यं

द्वयोरप्योदनहिरण्ययोः रेतस्त्वान् रेतसा सहितं रेतोऽस्मिन्यज-
माने स्थापितं भवति । ततः सर्वप्रजासमृद्धिरिति ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीये अष्टमे अश्वमेधे

द्वितीयोऽनुवाकः.

रशनाञ्जनतः पश्चादध्वर्युं परिदापयेत् ।

राज्याय स च राजा स्यादायत्संतिष्ठते ब्रतुः ॥

'यो वै ब्रह्म॑ण इत्यादि ॥ दे॒वेभ्यो॑ दे॒वार्थं॑ प्र॒जाप॑त्यर्थं
च भाग॑त्वेन वर्त॒मानं॑ इ॒मं मे॒ध्यं अ॒श्वं ब्रह्म॑णे अ॒प्रतिप्रो॑च्य
अनि॒वेद्य॑ यः वृ॑धाति सर्वा॒भ्यः दे॒वता॑भ्यः आ॒वृ॒श्च॑यते वि॒च्छिन्नो॑

भन्धस्यामि देवेभ्यः प्रजापतये तेन राध्यासमिति ।
 ब्रह्म वै ब्रह्मा । ब्रह्मण एव देवेभ्यः प्रजापतये
 प्रतिप्रोच्याश्वं मेध्यं बध्नाति ॥७॥ न देवताभ्य आ
 वृश्चयते । वसीयान्भवति । 'देवस्य' त्वा सवितुः
 प्रसव इति रशनामादत्ते प्रसूत्यै । अश्विनोर्वाहु-
 भ्यामित्याह । अश्विनौ हि देवानामध्वर्यू आ-
 स्ताम् । पूष्णो हस्ताभ्यामित्याह यत्यै । 'व्यृद्धं' वा
 एतद्यज्ञस्य । यदयजुष्केण क्रियते । इमामगृभ्ण-
 न्नशनामृतस्येत्यधिवदति यजुष्कृत्यै । यज्ञस्य स-
 मृद्धयै ॥ ८ ॥ 'तदाहुः' । द्वादशारत्नी रशना कर्त-

भवति । य अश्वमेधेन न इयसति ततोपि पापतरो भवति ।
 प्रतिप्रोच्य बन्धने न कश्चिद्दोष । तस्मात् 'ब्रह्मन्तश्वम्' इति
 मन्त्रेण ब्रह्माणमामन्त्र्य तेन प्रसुते बध्नाति । निगदव्याख्यातो मन्त्रः ॥

२ देवस्य त्वेति ॥ गतम् * ॥

१ व्यृद्धमित्यादि ॥ व्याख्यातम् † । अधिवदनं उपरिवदनं आदा-
 नानन्तरं अभिमन्त्रयमाणेन वदनम् । यजुषा मन्त्रेण कृतिः
 संस्कृतिः यजुष्कृतिः ॥

३ तदाहुरिति ॥ तत्राहुरित्यर्थः । इयं अश्वभिदानी रशना किं

व्या३ त्रयोदशारत्नी३ रिति । ऋपभो वा एष ऋ-
तूनाम् । यत्संवत्सरः । तस्य त्रयोदशो मासो
विष्टपम् । ऋपभ एष यज्ञानाम् । यदश्वमेधः ।
यथा वा ऋपभस्य विष्टपम् । एवमेतस्य विष्टपम् ।
त्रयोदशमं रत्निं रंशनायामुपादधाति ॥ ९ ॥ यथ-
रूपभस्य विष्टपं सङ्स्करोति । तादृगेव तत् ।
पूर्व आयुषि विदथेषु कव्येत्याह । आयुरेवास्मि-
न्दधाति । तया देवास्तुतमावभूवुरित्याह । भूति-
मेवोपावर्तते । ऋतस्य सामन्यसुरमारपन्तीत्याह ।

द्वादशारत्नी कर्तव्या किं त्रयोदशारत्नीति विचारमाहु ब्रह्मवादिनः ।
'विचार्यमाणानाम्' इति उभयत्र भुतः । ऋपभो वा इति ।
ऋतूनां कालान्वयवानां मध्ये संवत्सरो नाम ऋपभः प्रधान
भूतः । तस्य ऋपभस्य त्रयोदशो मासो विष्टपं ककुत्स्थानीयः ।
अश्वमेधात्मकश्रायं यज्ञानां ऋपभः । सर्वस्य च ऋपभस्य
विष्टपेन भाग्यं पशोरपशोश्च । तत्र यज्ञऋपमभ्याश्वमेधस्य त्रयो-
दशोऽरत्तिः विष्टपस्थानीय इति । भूतिमिति ! भुते मोमया-
गफलं आभिमुख्येन प्राप्नुविति लिङ्गात् । सत्सर्वेति । मत्पेन
प्राप्तं यज्ञमारभते, यज्ञस्य साग्निं सरं प्राप्तिमारपन्ति तद-
न्तीति लिङ्गान् ॥

सत्यं वा ऋतम् । सत्येनैवैनंमृतेनारंभते । 'अभि-
धा असीत्याह ॥ १० ॥ तस्मादश्वमेधयाजी सर्वा-
णि भूतान्यभिभवति । भुवनमसीत्याह । भूमान-
मेवोपैति । यन्ताऽसीत्याह । यन्तारमेवैनं करोति ।
धर्ताऽसीत्याह । धर्तारमेवैनं करोति । सोऽग्निं वै-
श्वानरमित्याह । अग्रावेवैनं वैश्वानरे जुहोति ।
सप्रथसमित्याह ॥ ११ ॥ प्रजयैवैनं पशुभिः प्रथ-
यति । स्वाहाकृत इत्याह । होमं एवास्यैपः । पृ-

५अभिधा असीति ॥ रशनया अश्वस्य बन्धनं वक्ष्यमा-
णमहागुणसिद्धचर्पम्, रशनया अभिधातव्यस्त्वमसीति लिङ्गात् ।
सर्वाणि भूतानि अभिभवति अश्वमेधयाजी अश्वमेधेनेष्टवान् ।
'करणे यज' इति णिनि । भूमानमिति । ममस्तभूतजात-
त्वेनाभिधानात् । अग्रावेवैनमिति । 'इय वा अग्निर्वैश्वानर'
इति पृथिव्या गतम् । अत हुतस्थानीय इति भावः । प्रज
यैवेति । अश्वस्य गमनविषया प्रथं यजमानस्य प्रजापशुप्र-
थार्थं प्रार्थयत इति कृत्वा । होम एवेति । वैश्वानरात्मि-
काया पृथिव्या प्रस्थापनं अग्नौ होमस्थानीयमिति स्वाहाकृतत्व-
वाचोयुक्तिरित्यभिप्रायः । अस्यामिति । पृथिव्याधारत्वकीर्तनं
अस्यां अस्य प्रतिष्ठापनार्थमिति मन्यते । रूपमेवेति । अव्या-

थिव्यामित्याह । अस्यामेवैनं प्रतिष्ठापयति । यन्ता राड्यन्ताऽसि यमनो धर्ताऽसि धरुण इत्याह । रूपमेवाम्यैतन्महिमानं व्याचष्टे । 'कृष्यै त्वा क्षेमाय त्वा स्यै त्वा पोषाय त्वेत्याह । आशिपमेवैतामाशास्ते । 'स्वगा त्वा देवेभ्य इत्याह । देवेभ्य एवैनं स्वगा करोति । स्वाहा त्वा प्रजापतय इत्याह । प्राजापत्यो वा अश्वः । यस्या एव देवताया आलभ्यते । तयैवैनं समर्धयति ॥ १२ ॥

ब्रूनाति समृद्ध्या उपादधात्यसीत्याह सप्रथसमित्याह देवेभ्य इत्याह पञ्च च ॥ ३ ॥

ख्यातमन्त्ररूपमेव अस्य महिमानं यन्तृत्वादिक माहात्म्य व्याचष्टे । यन्तृत्व सगृहीतृत्व राटृत्व राजनशीलत्वम् । यन्तृत्व नियन्तृत्वम् । यमनञ्च यमनसाधनत्वम् । धारकत्व धरुणत्व सर्वे धरणीयत्वम् ॥

'कृष्यै त्वेसभिप्रोक्षणम् ॥ आशिपमिति । कृष्यादे परा मर्शादन्यदाशासनीय नास्तीति भावः ॥

'स्वगा करोतीति ॥ देवेभ्यः मागिम्य इदानीमेव यथास्य समर्पयतीति यावत् । यस्या एवेति । आत्मीयदेवतासमीर्तनेन आदिविध एन समर्धयति रुतार्पयति गन्तव्यमाश्रयति । 'स्वगा त्वा देवेभ्यस्स्वाहा त्वा प्रजापतये' इत्यनेन मन्त्रेणाभिधानं शापान्तरीयमुपदाय ब्राह्मणं स्तौति ॥

इति तैत्तिरीय ब्राह्मण तृतीये अष्टमे अक्षरे
तृतीयोऽनुवाकः.

‘यः पितुरनुजायाः पुत्रः । स पुरस्तान्नयति ।
 यो मातुरनुजायाः पुत्रः । स पश्चान्नयति । विष्व-
 श्चमेवास्मात्पाप्मानं विवृहतः । यो अर्थेभ्यस्तं जिघा-
 र्सति तमभ्यमीति वरुण इति श्वानं चतुरक्षं
 प्रसौति । पुरो मर्तः पुरश्श्वेति शुनश्चतुरक्षस्य प्र-

आनयति ततश्चान यजमानस्य पूरया ।
 विष्वग्न्धेन चक्षाश्चतुरक्षं विचक्षितम् ॥
 अक्षणात्परि यदभेतविन्दुद्वितयलाञ्छितः ।
 त समाचक्षते श्वानं चतुरक्षं विचक्षणा ॥

तदानयनप्रकारमाह—यः पितुरिति ॥ इत्तु अनुजा अव-
 रजा तस्या पुत्र पुरस्तात् अग्रे नयति कर्षति मातुरनुजा-
 याः पुत्रः पश्चात्कर्षति । एव विष्वग्गतिक श्वानं कर्षन्तौ
 पैतृष्वसेयमातृष्वसेयो अस्मात् यजमानात् पाप्मादं विष्वञ्च
 विवृहतः विश्लेषयत । प्रसौतीति श्वानं हन्तु अनुजानाति
 पौश्रलेयम् । अयं प्रयोगः—

मैत्रकं मुसं हस्ते गृह्णन् दासीमुतस्ततः ।
 सौवर्णांशुतजातस्तु वृषतोऽश्वमवप्रजेत् ॥
 प्रेक्षायत्यश्वमपाप्सु मुञ्चन्
 श्वानं जले यत्र शुनोऽप्रतिष्ठा ।
 अध्वयुणाऽथ प्रसृतो जहीति
 स पौश्रलेयोऽस्य शुनः प्रहन्ति ॥

‘नामिनि प्रहण’ इति पद्यी । प्रहन्तीति हत्वा अश्वपदाना-
 मद्यस्तात् उपास्यतीत्यर्थः । ‘अश्वस्याश्वसदमुपास्यति’ इत्यस्य

हन्ति । श्वेव वै पाप्मा भ्रातृव्यः । पाप्मानमेवा-
स्य भ्रातृव्यः हन्ति । 'मैध्रकं मुसलं भवति ॥ १३
कर्म कर्मैवास्मै साधयति । पौंश्चलेयो हन्ति ।
पुंश्चल्वां वै देवाश्शुचं न्यदधुः । शुचैवास्य शु-
चः हन्ति । 'पाप्मा वा एतमीप्सुतीत्याहुः ।
योऽश्वमेधेन यजंत इति । अश्वस्याघस्पदमुपा-
स्यति । वज्री वा अश्वः प्राजापत्यः । वज्रैव

शेषत्वात् । श्वेव वा इति । अनिष्टहेतुत्वात् । तस्मात् शुनो
वधेन यजमानस्य पाप्मा हतो भवति ॥

'सैध्रकमिति ॥ सिध्रको नाम महासारो वृक्षः तद्विकारेण
मुसलेन हन्ति । कर्मकर्मिति ॥ सर्वमभिमतं कर्म साधयति अस्मै
यजमानाय सैध्रकेण श्ववधं कुर्वन्, तस्य महासारत्वेन सर्वात्म-
ना पाप्मनो हतत्वात् । पौंश्चलेयः पुंश्चल्या अपत्यं पौंश्चलेयः ।
'स्त्रीभ्यो ढक्' इति ढक् । पुंश्चल्वामिति वर्णव्यत्ययेन उका-
रः । औणादिको वा ऊकारः । शुचैवेति । पौंश्चलेयस्य
पुंश्चलेनिहितशोकस्थानीयत्वात्, शोकेनैव स्वयं यजमानशोको हन्तव्य
इति युक्तम् ॥

'पाप्मा वा इति ॥ ईप्समिति प्राप्नुमिच्छति । हिंसाया बहु-
त्वात्, महाभ्युदयहेतुत्वेन मत्सरिणां वा बहुत्वात् । अपस्पद-
मिति पादानामधस्तात् । 'अघाशिरसी पदे' इति सत्वम् ।

पाप्मानं ध्रातृव्यमवक्रामति । दक्षिणाऽपप्लावय-
 ति ॥ १४ ॥ पाप्मानमेवास्माच्छर्मलमपं प्लावय-
 ति । ऐपीक उदूहो भवति । आयुर्वा इपीकाः ।
 आयुरेवासिमन्दधति । अमृतं वा इपीकाः । अमृ-
 तमेवासिमन्दधति । वेतसशाखोपसंवद्धा भवति ।
 अफ्सुपोनिर्वा अश्वः । अफ्सुजो वेतसः । स्वादे-
 वैनं योनेनिर्मिमीते । पुरस्तात्प्रत्यश्वमभ्युदूहति ।

उपास्यनि निदधाति । वज्री चा इति । वज्रिणा तुल्योऽय-
 मश्व बहुसारत्वात् । तस्मात् वज्रेण सारवता अश्वेन अनेन
 वज्रिण वज्रेण पाप्मानं अवक्रामति अधस्पद शुन उपासनेन ॥

दक्षिणेति ॥ अश्वस्य दक्षिणपार्श्वे जलस्थ हत श्वान अ-
 पप्लावयति अपक्रामयति पाप्मानं शर्मलं शमन विनाशक
 कर्मणाम् । अस्मात् यजमानात् अपप्लावयति अपगमयति ॥

ऐपीक इति ॥ इपीकाभि निर्मित उदूहः उदूह्यते अश्वो
 येन स उदूह वरत्रया निबद्ध तस्मिन् आर्द्रा वेतसशाखा
 वरत्रया उपसंवद्धा भवति । म न तथा महान् मार्घ यथा
 द्वे शते जना दक्षिणतो धारयन्ति द्वे शते उत्तरत एव चतु-
 र्भिश्शते धारितेन तेन पुरस्तात् प्रत्यश्वं प्रत्यश्वम् अश्व
 अभ्युदूहति तीर प्रति प्रणुदन्ति उदूहं धारयन्तो जना ।

“पुरस्तादेवास्मिन्प्रतीज्यमृतं दधाति । ‘अहं च त्वं
च वृत्रहन्निति ब्रह्मा यजमानस्य हस्तं गृह्णाति ।
ब्रह्मक्षत्ते एव संदधाति । अभिक्रत्वेन्द्र भूरधु जम-
न्नित्यध्वर्युर्यजमानं वाचयत्यभिजित्यै ॥ १५ ॥

भवति श्रावयति मिमीते पञ्च च ॥ ४ ॥

‘चत्वारः क्रत्विजस्समुक्षन्ति । आभ्य एवैनं
चतसृभ्यो दिग्भ्योऽभि समीरयन्ति । शतेन रा-

गतमन्यत् । पुरस्तादेवेति । पुरस्तादेवारम्य प्रतीचि प्रती-
चनेऽपि पयसि अमृतं अमरणत्वं दधाति ऐषीक उद्गृहः ॥

‘अहं चेति ॥ एते हस्तग्रहणवाचने उद्गृहाम्युहनात् प्राग्दृष्टव्ये ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीये अष्टमे अध्यक्षे

चतुर्थोऽनुवाकः .

‘चत्वार इति ॥ चत्वारः वक्ष्यमाणाः क्रत्विजः अध्वर्युद्वह-
रोद्गृह्णातारः समुक्षन्ति संहत्योक्षन्ति मिश्रन्ति । आभ्य च-
तसृभ्योपि दिग्भ्यः एनं अश्वं अभिसमीरयन्ति आभिमु-
ख्येन तत्र तत्र दिशि समीरयन्ति उत्साहयन्ति ॥

‘तत्कथमित्याह—शतेनेति ॥ उदकस्थमेवाश्वं एनेस्मादिताः
अध्वर्युप्रमृतयः प्रोक्षन्ति—‘अनेनाश्वेन’ इत्यादिभिर्मन्त्रैः । राज-

जपुत्रैस्तहाध्वर्युः । पुरस्तात्प्रत्यङ्गिष्ठन्प्रोक्षन्ति ।
 अनेनाश्वेन मेध्येनेष्टा । अयं राजा वृत्रं बध्या-
 दिति । राज्यं वा अध्वर्युः । क्षत्रं राजपुत्रः । रा-
 ज्येनैवास्मिन्क्षत्रं दधाति । शतेनाराजभिरुग्रैस्तुह
 ब्रह्मा ॥ १६ ॥ दक्षिणत उदङ्गिष्ठन्प्रोक्षन्ति । अने-
 नाश्वेन मेध्येनेष्टा । अयं राजाऽप्रतिघृण्योऽ-
 स्त्विति । बलं वै ब्रह्मा । बलमराजोग्रः । बलैर्नै-

पुत्रादयः तूर्णानि प्रोक्षन्ति । राजपुत्राः अभिषिक्तसत्रियपुत्राः स्वयं
 राज्यार्हा । मन्त्रार्थस्तु—अयं राजा अनेन मेधाहंणाश्वेन
 इष्टा वृत्रं वारकं पापं शत्रुं वा बध्यात् हन्तुं समर्थाऽस्तु ।
 राज्यं वा इत्यादि । राज्यस्थितिहेतुत्वान् राज्याय परिदानाच्च
 ताच्छब्दम् । क्षत्रं वीर्यं तद्योगात्ताच्छब्दम् । राज्यभूतनाध्व-
 र्युणा क्षत्रभूतैः राजपुत्रैः सह प्रोक्षणात् राज्येनैवास्मिन् यज-
 माने वीर्यं स्थापयति ॥

‘ब्रह्मा दक्षिणतः प्रोक्षति ॥ अराजभिः अनभिषेकैर्हैः राज-
 न्यैः उग्रानुलोमैश्च संभूय शतसंख्यैः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्व-
 रत्वाभावः छान्दसः, चादित्वाद्वा उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । अप्र-
 तिघृण्यः परैरभिभवितुमशक्यः । ‘कृत्योकेष्वुच्चार्यादयश्च’ इत्यु-
 त्तरपदान्तोदात्तत्वम् । ‘स्वरितो वाऽनुदात्ते पदादौ’ स्वयः उदात्त

वास्मिन्वलं दधाति । 'शतेन' सूतग्रामणिभिस्सह
 होता । पश्चात्प्राङ्निष्ठन्प्रोक्षति । अनेनाश्वेन मेध्ये-
 नेष्ट्वा । अयं राज्ञाऽस्यै विशः ॥ १७ ॥ बहुग्वै
 बह्वश्वैर्बह्वजाविकायै । बहुव्रीहियत्रायै बहुमा-
 पतिलायै । बहुहिरण्यायै बहुहस्तिकायै । बहुदास-
 पूरुषायै रयिमत्यै पुष्टिमत्यै । बहुरायस्पोषायै
 राज्ञाऽस्त्विति । भूमा वै होता । भूमा सूतग्राम-
 ण्यः । भूमैवास्मिन्भूमानं दधाति । 'शतेन' क्षत्त-
 संग्रहीतृभिस्सहोद्गाता । उत्तरतो दक्षिणा तिष्ठ-
 न्प्रोक्षति ॥ १८ ॥ अनेनाश्वेन मेध्येनेष्ट्वा । अयं

ओकारः । वलं वा इति । तद्वत्त्वान् ताच्छब्दमुपयोः । राज्ञो
 बलवत्त्वाद्वा ॥

'होता पश्चात्प्रोक्षति ॥ मूनेः सारथिभिः ग्रामणीभिः बल
 चक्रस्य नेतृभिश्च । अस्यै विश इत्यादि । विद् मना राष्ट्रं
 वा । बहुगुः प्रभूतगुः । 'गोस्त्रियोः' इति दस्त्वत्वम् । 'ब-
 होर्नेञ्चत' इति नञ्प्रडाव, 'नञ् मुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तेदात्त
 त्वम् । एवं मनेत्र । भूमा वा इति । भूमा बुद्धिः तदेतन्
 त्वात्ताच्छब्दम् ॥

उद्गाता उत्तरतः प्रोक्षति—शतान् मेषेण शृङ्गाणां ताना ,

राजा सर्वमायुरेत्विति । आयुर्वा उद्गाता । आयुः
क्षत्तसंग्रहीतारः । आयुर्पैवास्मिन्नायुर्दधाति ।
शतः शतं भवन्ति । शनायुः पुरुषश्शतेन्द्रियः ।
आयुष्येवेन्द्रिये प्रति तिष्ठति । चतुश्शता भवन्ति ।
चतस्रो दिशः । दिक्ष्वेव प्रति तिष्ठति ॥ ११ ॥

ब्रह्मा विश उक्षति दिश एकं च ॥ ५ ॥

यथा वै हविषो गृहीतस्य स्कन्दति । एवं वा
एतदश्वस्य स्कन्दति । यन्निक्तमनालब्धमुत्सृज-

संग्रहीतार राजास्थानीया कोशवृद्धिकारिणः । आयुर्वा इति ।
तद्धेतुत्वात्तान्छब्दम् । गतमन्यत् ॥

चतुश्शता इति ॥ चत्वारि शतानि परिमाणमेषामिति ।
द्विगोर्लुक् ॥

इति तैत्तिरीय ब्राह्मणे तृतीये अष्टके अष्टमे प्रपाठके
अश्वमेधे प्रथमे पञ्चमोऽनुवाकः

यथा वा इत्यादि ॥ गृहीतस्य हविष इव अश्वस्य
स्कन्दस्थानीयमिदं यत् निक्तं स्नानशोषितं अनालब्धं असंग्रह्यं
उत्सृजन्ति । तस्मात् एतदोषपरिहाराय अश्वस्य स्तोकात् त्रिमुपः
अनुमन्त्रयन्नाणाः स्तोत्राः 'अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहा'*

न्ति । यत्स्तोक्या अन्वाह । सर्वहुतमेवैनं करोत्य-
स्कन्दाय । अस्कन्नं हि तत् । यद्धुतस्य स्कन्दति ।
सहस्रमन्वाह । सहस्रसंमितस्सुवर्गो लोकः । सुव-
र्गस्य लोकस्याभिजित्यै ॥ २० ॥ यत्परिमिता अनु-
ब्रूयात् । परिमितमव रुन्धीत । अपरिमिता अ-
न्वाह । अपरिमितस्सुवर्गो लोकः । सुवर्गस्य लो-
कस्य समष्ट्यै । स्तोक्या जुहोति । या एव वप्या
आपः । ता अवरुन्धे । अस्यां जुहोति । इयं वा
अग्निर्वैश्वानरः ॥ २१ ॥ अस्यामेवैनाः प्रतिष्ठाप-

इत्याद्या वाग्वष्टमा दश अन्वाह । तेन अश्वं सर्वहुतं करोति
इदानीमेव स्तोकसहितस्य सर्वस्याश्वस्य अग्न्यादिभ्यो हुतवान्
ततो न कश्चिन् स्कन्नत्वदोषः । हुते हि स्कन्नमस्कन्नमेव ॥

सहस्रमिति ॥ शतकृत्वः एतस्यानुवाकस्य आवृत्त्या । सह
स्रसंमित इति । बहुमूल्यत्वात् ॥

यदिति ॥ परिमितानुवचने सहस्रस्यैवावरोधः । अपरिमि-
तानुवचने तादृक्स्वर्गलाभः ॥

स्तोक्या जुहोतीति ॥ जवात्पतनां स्तोकानां स्तोक्याभिर-
भिमन्त्रणं होमत्वेन रूपयति । या एवेति होमफलम् ॥

अस्यामिति ॥ पृथिव्याः अग्नित्वेन रूपणं अस्यां पृथि-
व्यामेव एनाः वप्याः अपः प्रतिष्ठिताः करोति ॥

यति । 'उवाच ह प्रजापतिः । स्तोक्यास्तु वा अह-
मश्वमेधः सङ्स्थापयामि । तेन तत्तत्सङ्स्थितेन
चरामीति । 'अग्नये स्वाहेत्याह । अग्नय एवैनं
जुहोति । सोमाय स्वाहेत्याह । सोमायैवैनं
जुहोति । सवित्रे स्वाहेत्याह । सवित्र एवैनं जु-
होति ॥ २२ ॥ सरस्वत्यै स्वाहेत्याह । सरस्वत्या
एवैनं जुहोति । पूष्णे स्वाहेत्याह । पूष्ण एवैनं
जुहोति । बृहस्पतये स्वाहेत्याह । बृहस्पतय एवैनं
जुहोति । अपां मोदाय स्वाहेत्याह । अद्र्य एवैनं
जुहोति । वायवे स्वाहेत्याह । वायव एवैनं जुहो-
ति ॥ २३ ॥ मित्राय स्वाहेत्याह । मित्रायैवैनं जुहो-
ति । वरुणाय स्वाहेत्याह । वरुणायैवैनं जुहोति ।

'उवाचेत्यादि ॥ स्तोक्यानुवचन एव समस्तोऽश्वमेधस्तमाप्तः,
परन्तु प्रतिपत्तिकर्ममात्रमिति ॥

'अग्नये स्वाहेत्यादि ॥ स्वाहाकारवतीभिरेताभिस्तोकानुमन्त्रणात्
अग्न्यादिभ्यः एते स्तोकाः हुता भवन्ति । ततोऽत्रैव होमे-
नाराधिता अग्न्यादय इति समाप्तोऽश्वमेध इति प्रनापतिरुवाचेति ॥

एताभ्य एवैनं देवताभ्यो जुहोति ।^८ दशदश संपादं
जुहोति । दशाक्षरा विराट् । अन्नं विराट् । विराजै-
वान्नाद्यमवर्तुन्धे ।^९ प्र वा एषोऽस्माल्लोकाश्च्यवते ।
यः पराचीराहुतर्जुहोति । पुनः पुनरभ्यावर्तं जुहो-
ति । अस्मिन्नेव लोके प्रतितिष्ठति ।^{१०} एताः
ह वाव सोऽश्वमेधस्य सः स्थितिमुवाचास्कन्दाय ।
अस्कन्नं हि तत् । यज्ञस्य सः स्थितस्य स्क-
न्दति ॥ २४ ॥

अभिजित्यै वैश्वानरस्संवित्र एवैनं जुहोति
वायवं एवैनं जुहोति च्यवते पङ्क्तं ॥ ६ ॥

^८दशदशेति ॥ दशदश संपाद्य शतरुत्वः आवृत्त्या सहस्रं
संपाद्यं न पुनरेकैकं नाम दशरुत्व आवृत्त्या सहस्रत्वमिति ॥

^९प्र वा इत्यादि ॥ अपुनरावृत्तहोमात् अस्मात् लोकात् मन्थ-
वते इति तस्मात्पुनः पुनः अभ्यावर्तनम्, अभ्यावृत्त्या होमात् अस्मिन्
लोके प्रतितिष्ठतो भवति । दशकाभ्यावृत्त्या विराडवरोधः, सह-
स्रत्वसंपादनात् स्वर्गस्याभिजय इति ॥

^{१०}एतां हेति ॥ सः प्रजापतिः एतामेव उक्तामाहुर्ति स्क-
न्दनदोषपरिहारायाश्वमेधस्य समाप्तिहेतुमुवाच । संस्थितस्य यज्ञस्य
संवन्धि यद्व्यं स्कन्दति तदस्कन्दनमेवेति ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीये अष्टमे अश्वमेधे
पष्ठोऽनुवाकः.

प्रजापतये त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति पुरस्तात्प्रत्य-
 ङ्किष्टुन्प्रोक्षन्ति । प्रजापतिर्वै देवानामन्नादो वीर्या-
 वान् । अन्नाद्यमेवास्मिन्वीर्यं दधाति । तस्मादश्वः
 पशूनामन्नादो वीर्यावत्तमः । 'इन्द्राग्निभ्यां त्वेति'
 दक्षिणतः । इन्द्राग्नी वै देवानामोजिष्ठौ बलिष्ठौ ।
 ओज एवास्मिन्बलं दधाति । तस्मादश्वः पशू-
 नामोजिष्ठो बलिष्ठः । 'वायवे त्वेति' पश्चात् । वा-
 युर्वै देवानामाशुस्सारसारितमः ॥ २५ ॥ जवमे-
 वास्मिन्दधाति । तस्मादश्वः पशूनामाशुस्सार-
 सारितमः । 'विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य इत्युत्तरतः ।
 विश्वे वै देवा देवानां यशस्वितमाः । यश एवा-

^१अथाध्वर्यु अश्वाभिमुखस्तिष्ठन् अनुदिश अश्वं प्रोक्षति—
 प्रजापतये त्वेत्यादिभिः ॥ देवानां मध्ये प्रजापतिः अ-
 न्नादः वीर्यावांश्च तस्मादनेन प्रोक्षणेन अन्नादनसामर्थ्यं वीर्यं
 च अस्मिन् अश्वे दधाति । तस्मात् पशूनां मध्ये अश्वोऽ-
 न्नादः वीर्यावत्तमश्च । 'अन्येषामपि' इति दीर्घत्वम् । एवं
 दिगन्तरेषु योज्यम् ॥

^२ओजिष्ठौ बलिष्ठाविति ॥ ओजस्वितमौ बलवत्तमौ च ।
 'विन्मतोर्लुक्' इति इष्टनि लोपे 'टे' इति टिलोपः ॥

^३ 'आशुः शीघ्रं सारसारितमः अतिशयेन सारि उत्कर्षगामी ॥

स्मिन्दधाति । तस्मादश्वः पशूनां यशस्वितमः ।
 'देवेभ्यस्त्वेत्यधस्तात् । देवा वै देवानामपचित-
 तमाः । अपचितिमेवास्मिन्दधाति । तस्मादश्वः
 पशूनामपचिततमः ॥ २६ ॥ 'सर्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य
 इत्युपरिष्ठात् । सर्वे वै देवास्त्विपिमन्तो हरस्वि-
 नः । त्विपिमेवास्मिन् हरो दधाति । तस्मादश्वः
 पशूनां त्विपिमान् हरस्वितमः । 'दिवे त्वाऽन्तरि-
 क्षाय त्वा पृथिव्यै त्वेत्याह । एभ्य एवैनं लोके-
 भ्यः प्रोक्षति । सते त्वाऽसते त्वाऽद्भ्यस्त्वौपधीभ्य-
 स्त्वा विश्वेभ्यस्त्वा भूतेभ्य इत्याह । तस्मादश्व-
 मेधयाजिनः ५ सर्वाणि भूतान्युपजीवन्ति । 'ब्रह्म-
 वादिनो वदन्ति । यत्प्राजापत्योऽश्वः । अथ कस्मा-
 देनमन्याभ्यो देवताभ्योऽपि प्रोक्षतीति । अश्वे वै

१अपचिततमाः पूजिततमाः ॥

२त्विपिमन्तः दीप्तिमन्तः । हरस्विनः प्रकाशवन्तः ॥

३दिवे त्वेत्यादिना शेषावयवप्रोक्षणम् ॥

४ब्रह्मवादिन इति ॥ अन्वायत्ताः अन्ववस्थिताः सर्वाः
 देवताः अश्वे, तस्मान् अन्याभ्योऽपि प्रजापतिव्यतिरिक्ताभ्योऽपि

सर्वा देवता अन्वायन्ताः । तं यद्विश्वेभ्यस्त्वा भूते-
भ्य इति प्रोक्षति । देवता एवास्मिन्नन्वायातयति ।
तस्मादश्वे सर्वा देवता अन्वायन्ताः ॥ २७ ॥

सारसारितमोर्षचिततमः प्राजाप-
त्योऽश्वः पञ्च च ॥ ७ ॥

‘यथा वै हविषो गृहीतस्य स्कन्दति । एवं वा
एतदश्वस्य स्कन्दति । यत्प्रोक्षितमनालब्धमुत्सृ-
जन्ति । यदश्वचरितानि जुहोति । सर्वहुतमेवैनं
करोत्यस्कन्दाय । अस्कन् ५ हि तत् । यद्धृतस्य

प्रोक्ष्यतेऽश्वः । ‘श्वीदिनो निष्ठायाम्’ इतीदृशप्रतिषेधः । के पुनरश्वे
सर्वा देवता अन्वाहिता इत्याह—तं यदिति । विश्वेभ्य-
स्त्वा भूतेभ्य इति प्रोक्षेत् । तेन सर्वा देवताः अश्वे अन्वा-
यातयति, तस्माद्रूपो अश्वे सर्वा देवता अन्वायन्ता इति ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीये अ० अश्वमेधे
सप्तमोऽनुवाकः.

‘यथा वा इत्यादि ॥ व्याख्यातम्* । यत्प्रोक्षितमिति वि-
शेषः । अश्वचरितानीति । अश्वस्य चरितानां चेष्टानां ईक्षा-
रादीनां प्रतिपादका मन्त्राः अश्वचरितानि तैः कार्यान् होमान्

स्कन्दति । ईंकाराय स्वाहेंकृताय स्वाहेत्याह । ए-
तानि वा अश्वचरितानि । चरितैरेवैनं समर्धय-
ति ॥ २८ ॥ तदाहुः । अनाहुतयो वा अश्वचरितानि ।
नैता होतव्या इति । अथो खल्वाहुः । होतव्या
एव । अत्र चावैवं विद्वानश्वमेधं सङ्स्थापयति ।
यदश्वचरितानि जुहोति । तस्माद्धोतव्या इति ।
बहिर्धा वा एनमेतदायतनादधाति । भ्रातृव्यमस्मै
जनयति ॥ २९ ॥ यस्यानायतनेऽन्यत्राग्नेराहुतीर्जु-

जुहोति । सर्वचरितानामेव इदानीं हुनत्वात् सर्वावस्थोपश्वो हुत
एवेति स्कन्नदोषाभावः । तदेवाह—चरितैरेवैनं समर्धयतीति ।
सर्वचरितस्यैव होमस्समृद्धिं करोतीति ॥

तदाहुरिति ॥ तत्राहुरित्यर्थः । अनाहुतित्वात् नैता होतव्याः
साध्यमानक्रियारूपत्वादासां देवताभावात् । अथो अन्ये खल्वाहुः
होतव्या एवेति । किमासां होमेन क्रियत इत्याह—अत्रेति ।
उक्तेन प्रकारेण सर्वचरितसहितस्याश्वस्य अत्रैव होमः क्रियते
इति विदुषोऽत्रैव कर्मसंस्थापनं प्रयोजनं अस्कन्नत्वाय । तस्मा-
दस्मै प्रयोजनाय होतव्या एवेति ॥

बहिर्धेति ॥ कस्मिन्काले एता होतव्याः इत्येनदनेन प्रति-
पाद्यते । एनं यजमानायतनात् स्वस्यानात् बहिर्धा बहिर्देशे

होति । सावित्रीया इष्ट्याः पुरस्तात्स्विष्टकृतः ।
 आहवनीयेऽश्वचरितानि जुहोति । आयतन ए-
 वास्याहुतीर्जुहोति । नास्मै भ्रातृव्यं जनयति ।
 'तदाहुः । यज्ञमुखे यज्ञमुखे होतव्याः । यज्ञस्य
 कल्पयै । सुवर्गस्य लोकस्यानुख्यात्या इति ।
 'अथो खल्वाहुः ॥ ३० ॥ यद्यज्ञमुखे यज्ञमुखे
 जुहुयात् । पशुभिर्यजमानं व्यर्धयेत् । अथ सुव-
 र्गल्लोकात्पद्येत । पापीयान्स्यादिति । सकृदेव हो-

दधाति स्थापयति स्वस्थानान्निर्वासयति । स्वार्थिको घाल् छा-
 न्दस । कस्मैः यस्य यजमानस्य सवन्धिन अप्रेः अना-
 यतने आयतनत्वरहिते अन्यत्र देशे आहुतीर्जुहोति ततश्चास्य
 भ्रातृव्यं शत्रुं जनयेदग्निं, तस्मान् 'सवित्रे भ्रातरष्टान्पालय'
 इति या प्रथमा सावित्रीष्टि तस्या स्विष्टकृतः पुरस्तादाहव-
 नीय एवाश्वचरितानि होतव्यानि, तत उक्तदोषाभाव ॥

'तदाहुरिति पूर्वपक्ष — यज्ञमुखे यज्ञमुखे सर्वेष्टीनामारम्भे हो-
 तव्या अश्वचरिताहुतय यज्ञसामर्थ्याय, यज्ञफलस्य च स्वर्गस्य
 च तेनेव हेतुना स्यातये प्रकाशनाय ॥

'अथो इत्येतद्रूपेण पक्षान्तरपरिग्रह । सर्वेष्टचारम्भे होमो
 पशव्य स्वर्गाच्चावपद्येत यजमान पापतर स्यात् अयद्वरपि ।
 तस्मात् सकृन् आद्यायामेव होतव्याः तत उक्तदोषाभाः ॥

तव्याः । न यजमानं पशुभिर्व्यर्धयति । अभि
 सुवर्गं लोकं जयति । न पार्ष्णीयान्भवति । 'अष्टा-
 चत्वारिंशदक्षरा जर्गती । जागतोऽश्वः प्राजापत्यस्त
 मृद्व्यै । 'एकमतिरिक्तं जुहोति । तस्मादेकः प्र-
 जास्वर्धुकः ॥ ३१ ॥

अर्धयति जनयति खल्वाहुर्जगती
त्रीणि च ॥ ८ ॥

‘अष्टाचत्वारिंशतमिति ॥ अनन्तर ‘अज्येताय स्वाहा’*
 इत्यष्टाचत्वारिंशत अश्वरूपाणि अश्वरूपप्रतिपादकमन्त्रमाध्यान्
 होमान् जुहोति । जागत इति तस्या पशव्यत्वात् । उत्सा-
 दित्वादम् ॥

‘एकमतिरिक्तमिति ॥ मरस्मै स्वाहेति । अममवदानार्थं
 वृषग्रहणम् । तस्मादद्यत्वेऽपि चक्षुषु प्रजासु एक एव अर्धुकः
 बुद्धिशीलो भवति । आन्दस उक्त्वा ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणे भट्टभास्करेण तृतीये अष्टमे

अध्याये अष्टमोऽनुवकः

'विभूर्मात्रा प्रभूः पित्रेत्याह । इयं वै माता ।
 असौ पिता । आभ्यामेवैनं परिददाति । अश्वोऽ-
 सि हयोऽसीत्याह । शास्त्येवैनमेतत् । तस्मा-
 च्छिष्टाः प्रजा जायन्ते । 'अत्योऽसीत्याह । तस्मा-
 दश्वस्तर्वाण्यशूनत्येति । तस्मादश्वस्तर्वाणां पशू-
 नाश्च श्रेष्ठयं गच्छति ॥ ३२ ॥ प्रयशश्चैष्ठ्यमाप्नोति ।
 य एवं वेद । नरोऽस्यर्वाऽसि सप्तिरसि वाज्यसी-
 त्याह । रूपमेवास्यैतन्महिमानं व्याचष्टे । ययुर्ना-

'विभूर्मात्रेति ॥ द्वितीये दिने प्रोक्षणानन्तरं 'विभूर्मात्रा'
 इत्यादीनि अश्वनामानि अश्वस्य दक्षिणे कर्णे यजमान वाच
 यतीति । तानि व्याचष्टे । पृथिवीद्युलोकनिबन्धनविभवनप्रभवन-
 नामद्वयमकीर्तनेन द्यावापृथिव्या एनं अश्वं परिददाति रक्षार्थं
 न्यासीकरोति । व्यापकत्वविक्रान्तत्वकीर्तनेन तादृग्गुणत्वमस्य शास्ति
 बोधयति तथा वर्तयितुम् । तस्मादद्यत्वेऽपि सर्वाः प्रजा सिष्टाः
 बोधिना जायन्ते ॥

'अत्य इति ॥ सततगन्तृत्वसकीर्तनेन सर्वान् पशून् अ-
 त्येति सततगामित्वयशसाऽतिश्रामति अश्वः । श्रेष्ठ्यमिति ।
 सततगन्तृत्वेन आलस्याभावात्प्रशस्यतमो भवति । एव वेदिता
 च यशश्चैष्ठ्यं च प्राप्नोति । रूपमेवेति । नाम्ना रूपमेव

मासीत्याह । एतद्वा अश्वस्य प्रियं नामधेयम् ।
 प्रियेणैवैनं नामधेयेनाभिर्वदति । तस्मादप्यामित्रौ
 संगत्य । नाम्ना चेध्वयेते । मित्रमेव भवतः ॥३३॥
 आदित्यानां पत्वाऽन्विहीत्याह । आदित्यानेवैनं ग-
 मयति । अग्नये स्वाहा स्वाहेन्द्राग्निभ्यामिति पू-
 र्वहोमाहुहोति । पूर्वं एव द्विपन्तं भ्रातृव्यमिति
 क्रामति । भूरसि भुवे त्वा भव्याय त्वा भविष्यते

अश्वस्य महिमानं व्याचष्टे न व्याख्येयम् । कार्याणां नयन-
 समर्थो नरः । गमनकुशल अर्वा । सङ्ग्रामेषु समवायकुशल
 सप्तिः । वेगवान् वाजीति । एतद्वा इति । यानशीलो ययु-
 रिति । प्रियेण प्रीणनेन नाम्ना अश्वमभिर्वदति आभिमुख्येन वदति
 इष्टे प्रवर्तयति मित्रीकरोतीति यावत् । तस्मात् प्रियेण नाम्ना
 अभिमेतेन आह्वयेते चेत् परस्परस्य मित्रं भवतः ॥

पूर्वहोमानिति ॥ आहवनीयविहरणानन्तरं होमान्तरात्पूर्वमेव
 क्रियमाणत्वात् । अग्नये स्वाहेत्याद्या पञ्च पूर्वहोमा । प्रथम
 उपरिष्ठात्स्वाहाकारः । अन्ये पुरस्तात्स्वाहाकाराः । पूर्वं इति ।
 प्रथमभावी । भूरसीति । पुनरश्वसमीपं गत्वा अनेन मन्त्रेण
 अश्वं रशनाभ्या उत्सृजति रशनावन्धं विमुञ्चति सर्वत्वाय
 सर्वात्मत्वाय सर्वगमित्वाय वा बन्धस्य तादृशत्वात् ॥

त्वेत्युत्सृजति सर्वत्वाय । 'देवा आशापाला एतं
देवेभ्योऽश्वं मेधांय प्रोक्षितं गोपायतेत्याह । शतं वै
तल्प्या राजपुत्रा देवा आशापालाः । तेभ्य एवैनं
परिददाति । ईश्वरो वा अश्वः प्रमुक्तः परां परा-

'देवा आशापाला इति रत्निम्य परिदानम् ॥ तल्प्याः
पाणिगृहीत्या पुत्रा । राज्ञः सह शयनासनाहार्हा इति केचिद् ।
दिगादित्वात् यत् । इदं शतं अश्वस्य आशापालाः चतसृषु
दिक्षु रक्षामन्त्रोक्ता देवा इत्यर्थः । देवनशीला देवाः । च
तुर्णां शतानामिदमुपलक्षणम्, आधान्यादस्योपादानम् । वक्ष्यति
'चतुश्शता रक्षन्ति'* इति ॥

सन्ना भवन्त शितिपालयुवा सन्नदसन्ना शतमस्य तल्प्या ।
गोपायितारद्रक्षतमेवमुष्मा सन्नादितास्तरक्षामन्त्रपुत्रा ॥
वैश्याश्चतः प्रातश्चरा पथस्त्वं वरुधिवस्त्वं शतमेव श्रद्धा ।
तास्त्वेरचार परिपालयन्त नावर्तयन्तेऽनुचरन्ति सर्वे ॥
पृच्छेयु पथि तेऽभमेभविष्य भो ब्राह्मणा व क्रियत्
मन्त्रब्राह्मणकालवेदममिति स्तुर्भैत्यकिंचिद्विद ।
आदित्य तुरगस्य तद्रवनत स्थात् स्वायपेयादिक
तेषा अत्रियवैश्यवेस्मत इह ग्राह्य कृताय भवेत् ॥
रथकारगृहेऽश्वस्य वसतस्मायमस्य तु ।
चतुर्षु पत्सु होतव्या चतस्रो षतय क्रमात् ॥

ता विधातुमाह—ईश्वर इत्यादि ॥ प्रमुक्तः रशनावन्धा-

वतुं गन्तौः । इह धृतिस्स्वाहेह विधृतिस्स्वाहेह र-
 न्तिस्स्वाहेह रमंतिस्स्वाहेति चतुर्षु पृथु जुहोति ॥
 ३४ ॥ एता वा अश्वस्य बन्धनम् । ताभिरेवैनं व-
 ध्नाति । तस्मादश्वः प्रमुक्तो बन्धनमार्गच्छति ।
 तस्मादश्वः प्रमुक्तो बन्धनं न जहाति । 'राष्ट्रं वा
 अश्वमेधः । राष्ट्रे खलु वा एते व्यायच्छन्ते । ये-
 ऽश्वं मेध्यु रक्षन्ति । तेषां य उदृचं गच्छन्ति ।

द्विषुक्त परा परावतं दूर गन्तु ईश्वरः शक्नुयात् । 'उपस
 गाच्छन्दसि' इति वति 'ईश्वरे तोसुनक्सुनौ' इति तोसुन् ।
 तस्मात् अश्वस्य बन्धनस्थानीया 'इह धृति' इत्याद्या धृतय
 चतुर्षु पत्सु होतव्या । अन्त्यलोपवर्णाविकारो छान्दसो । ता
 भिश्च एनं वध्नाति । तस्मात्प्रमुक्तोपि होमरज्जुनद्धत्वात् बन्ध
 नदेशमागच्छति । आगतश्च बन्धनदेश यावदुदय न जहाति
 तत्रैव वसति ॥

'राष्ट्रं वा इत्यादि ॥ राष्ट्रमेव अश्वमेधः सार्वभौमकार्यत्वात् ।
 तस्मात् राष्ट्रनिमित्तं एते व्यायच्छन्ते यतन्ते ये अश्वं मेध्यं
 रक्षन्ति । तस्मात् राष्ट्रमेव रक्षितुं यतन्ते, अरक्षितेऽस्मिन् अ-
 सार्वभौमत्वप्रसङ्गान्, तस्मात् तेषां मध्ये ये उदृचं समाप्ति
 यावदन्त रक्षाकर्मनिर्वहणं गच्छन्ति ते राष्ट्रात् राष्ट्रास्थानी
 याश्वमेधाविघ्नलाभात् राष्ट्रमेव गच्छन्ति सार्वभौमत्वमेव स्थाप-

राष्ट्रादेव ते राष्ट्रं गच्छन्ति । अथ य उद्वचं न ग-
च्छन्ति ॥ ३५ ॥ राष्ट्रादेव ते व्यवच्छिद्यन्ते । परा
वा एव सिच्यते । योऽब्रूलोऽश्वमेधेन यजते । 'य-
दमित्रा अश्वं विन्देरन् । हन्येतास्य यज्ञः । चतु-
श्शता रक्षन्ति । यज्ञस्याघाताय । अधान्यमानीय

यन्ति । ह्यब्रूलोपे पक्षमी । ये तु उद्वचं न गच्छन्ति
राष्ट्रादेव ते प्रच्युता । तस्मात् यः अवलः बलशून्य अश्व-
मेधेन यष्टुमिच्छति स परासिच्यते विनश्यति, स्वरूपमेव तस्य
विनश्यति, न कर्मोसद्वचभाव एव ॥

‘तत्क्रयमित्याह—यदिति ॥ तस्मात् अश्वं अस्य दुर्बलस्य
अमित्राः विन्देरन् लभेरन् गृहीयुः ततो हन्येतास्य यज्ञः,
ततो यज्ञहान्या राष्ट्राणि, ततोऽस्य स्वरूपमेव प्रच्युतमिति ।
यद्वा—यद्यमित्रा. अश्वं विन्देरन् लभेरन् गृहीयुः ततो यज्ञ
एव हतस्यान् तस्मात् ममस्मारिणिराकरणनिपुणाः चतुश्शताः
चतुश्शतप्रमाणा । ‘द्विगो’ इति द्रुक् । पूर्वोक्ताः राजपुत्रा-
दयः अश्वं रक्षन्ति यज्ञस्य केननिदधि विघातो मा भूदिति ।
अथ एवं चतुश्शतपुरुषरक्षमाणोऽपि यद्यमित्रगृहीतोऽश्वसस्यान्, अ-
न्यमश्वं तद्ग्राहयन्तं मानुमत्त्वादिगुणयुक्तं आनीय मोक्षेयुः

प्रोक्षेयुः । सैव ततः प्रायश्चित्तिः ॥ ३६ ॥

गच्छति भवतः पृथु जुहोति न

गच्छन्ति नव च ॥ ९ ॥

'प्रजापतिरकामयताश्वमेधेन यजेयेति' । स त-
पोऽतप्यत । तस्य तेषानस्य । सप्तात्मनो देवता
उदक्रामन् । सा दीक्षाऽभवत् । स एतानि वैश्वदे-

'प्रजापतये त्वा जुष्टम्'* इत्यादि । सैव ततो दोषात् प्रायश्चित्तिः
मोक्षहेतु कर्म, न तु यज्ञहानिः ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीये अष्टमे अध्याये

नवमोऽनुबन्धः .

'प्रजापतिरकामयतेत्यादि वैश्वदेवानां विधि औद्ग्रहणेस्तह अनुवा-
कद्वयेन विधत्ते ॥ स तपोऽतप्यतेति । † अयं क्रमः—वैशाख्यां
पौर्णमास्यां विहारादि कृत्वा प्रातःकालीनमाविष्टाष्टाकपालानन्तरं र-
क्षकैस्तहाश्वं रमणाय त्रिमुञ्चति । ततस्ते तमनुगच्छन्ति रक्षन्ति
च । ततो यजमानस्तत्रैव प्राग्वंशे संवत्सरपर्यन्तं मत्स्यहं त्रि
सन्ध्यमिष्टित्रयं कुर्वन् हविरुच्छिष्टाशनो नक्तं दिवं वीणागायिनो
द्याक्षणराजन्यौ दिवानक्तं च गापयन् अश्वागमनं प्रतीक्षन् सं-
वत्सरमासीत । तथा च वक्ष्यन्ति—'यत्संवत्सरमिष्टिभिर्गजते । अश्व-
मेव तदन्विच्छति । सावित्रियो भवन्ति'‡ इति 'अहोरात्राम्यामेवैन-

* प्रा. ३-८ ७.

† अयं प्रयोगक्रमः केपुंचिन् कोशेषु न दृश्यते

‡ प्रा. ३-९-१३.

वान्यपश्यत् । तान्यजुहोत् । तैर्वै म दीक्षामवारु-
न्ध । यद्वैश्वदेवानि जुहोति । दीक्षामेव तैर्यजमा-
नोऽवरुन्धे ॥ ३७ ॥ सप्त जुहोति । सप्त हि ता
देवता उदकांमन् । अन्वहं जुहोति । अन्वहमेव
दीक्षामवरुन्धे । त्रीणि वैश्वदेवानि जुहोति । च-
त्वार्यौद्रहणानि । सप्त मर्पद्यन्ते । सप्त वै शीर्ष-

मन्विच्छति* इत्युपमहार । अन्यत्रापि—‘पशु भूत मेषायाल
भन्त । तमालभ्योपावसन् । प्रातर्यष्टास्मह इति । एक वा एतदे-
वानामह । यत्सवत्सर । तस्मादश्व पुरस्तात्सवत्सर आल-
भ्यते† इति । ततोऽध्वागमनानन्तर दीक्षा । सा च सप्तदिश-
ममांशा प्रत्यह दीक्षणीयेष्टया मह कार्यो ‘यदीक्षणीयाया
धोवमाज्य ततो दीक्षाहुती स्त्रुवेण चतस्रो जुहोति’ इत्युक्त-
त्वात् । औद्रहणानि—‘प्रजापतिर्यज्ञमसृजन सोऽस्मात्सृष्ट परा
हेत्स प्रयजुरव्लीनात्प्रसाम तमृगुदयच्छद्यदृगुदयच्छतदौद्रहणभ्यो
द्रहणत्वम्’‡ इति । ‘आकूत्ये प्रयुनेऽग्रये स्वाहा’§ इति स्तुनाहुतयश्च
तस्य एषाश्च गृह्यन्ते । न तु पञ्चमी । तस्या स्तुना होम ।
‘स्तुवेण चतस्रो जुहोति दीक्षितत्वाय स्तुना पञ्चमीम्’¶ इत्युक्त-
त्वात् । इत पर वैश्वदेवानामौद्रहणाना च विधि—तेषानस्य
तप्तवत् । लिट् कानच् । सप्त देवताः सप्त शीर्षण्याः प्राणाः

* प्रा ३-९१ ।

‡ छ ९१०

* छ ९११

† प्रा ३-९२०.

§ म १-२-२

प्याः प्राणाः । प्राणा दीक्षा । प्राणैरेव प्राणान्दी-
क्षामवरुन्धे ॥ ३८ ॥ 'एकविंशतिं वैश्वदेवानि
जुहोति । एकविंशतिर्वै देवल्लोकाः । द्वादश मा-
साः पञ्चर्तवः । त्रयं इमे लोकाः । असावादित्य

आत्मनः पुरुषसकाशात् उदक्रामन् आत्मानं हित्वा गताः ।
अथ सा दीक्षा अभवत् ता देवता दीक्षात्वेन परिणता अ-
भूवन् । वक्ष्यति च—'प्राणा दीक्षा' इति । अथ स उत्क्रा-
न्तप्राणः प्रजापतिः एतानि वैश्वदेवानि 'स्वाहाऽऽधिमाधीताय'*
इत्यादीनि जुहोति । एतद्गन्तव्यं । दीक्षामवरुन्धे इति । तस्याः
प्राणरूपत्वात् प्राणानप्यवरुन्धे इत्यर्थाद्विध्यते । सप्त जुहोति ।
सप्तधा एकविंशतिं वैश्वदेवानि विभज्य त्रीणित्रीणि जुहोति ।
अन्वहं दिनेदिने प्राणानामुत्क्रान्तानां त्रीणनं कृतं भवत्यन्वहं
होमात्, दिनेदिने दीक्षाऽवरुन्ध्या भवति । संवत्सरस्यास्य तु
या उत्तमा अमावास्या विधेया तस्यां इह दीक्षणीयां त्रेधात-
वीया प्रवदन्ति । सप्तादिनानि दीक्षाहुतयः, तदेव त्रीणीति ।
'स्वाहाऽऽधिमाधीताय'* इत्यादीनि त्रीणि वैश्वदेवानि । 'आकूत्यै
प्रयुजे'† इत्यादीनि चत्वार्यौद्ग्रहणानि ॥

*'एकविंशतिमिति ॥ दिनेदिने त्रीणित्रीणि । देवानां भोगा-
धारत्वात् मासादीनां देवलोकत्वम् । एकविंश इति । योऽय-
मेकविंश आदित्यः एष सुवर्गो लोकः एष एव तद्देव्यं देव-

एकविंश । एष सुवर्गो लोकः । तद्वैव्यं क्षत्रम् ।
सा श्रीः । तद्ब्रह्मस्य विष्टपम् । तत्स्वाराज्यमुच्य-
ते ॥ ३९ ॥ त्रिंशतमौद्रहणानि जुहोति । त्रिंश-
शदक्षरा विराट् । अत्र विराट् । विराजैवान्नाद्य-
मवस्वये । त्रेधा विभज्य देवतां जुहोति । ज्यावृ-

सत्रन्धि क्षत्र बट, एतदधीनत्वात्तस्य । एष एव सा श्रीः
‘देवी विभूति । एष एव तद्ब्रह्मस्य लोकस्य स्वर्गस्यापि विष्टपं
उच्छ्रितस्थान, यत्र स्वर्गोपि विष्टव्य । एष एव हि तत्सरा
राज्यं अतर्गं इत्युच्यते, स्वातन्त्र्येकरम एव यदाहुर्वेदा ॥

‘त्रिंशतमिति ॥ ‘त वैश्वदेवान्येवोदयच्छन्’* इति वक्ष्यमाण-
त्वात् वैश्वदेवानामप्युद्रहणत्वम् । उद्रहणार्थान्यौद्रहणानि । ‘स्वाहाऽऽ-
धिम्’ इत्यादीनि एकविंशति । तथा आकृत्यादीनि चत्वार्यौ
द्रहणानि तत्स्था अपि नव देवता अभेदेनोच्यन्ते । यथा—
अग्निरेवस्सर्वेषु, अकृत्यादिचतुर्षु द्वे द्वे तथा चार्ष्टौ । एव त्रिंश-
दौद्रहणदेवताभिधानान्यौद्रहणानि । केचिदाहु — एकविंशति वैश्व-
देवानि, अग्नेर्दीक्षा सप्त, एका ऋतुर्दीक्षा, एका पूर्णाहुति
रिति । प्राटर्तौद्रहणव्यतिरिक्तानि त्रिंशदिति । परे पुनराहु —
‘वाचा मे वाग्दीक्षता स्वाहा † इत्यादीनि पञ्च, आकृत्यादीनि
चत्वारि, वैश्वदेवानि एकविंशतिरिति । त्रिंशदसरेत्यादि गतम् ॥

‘त्रेधेति ॥ वैश्वदेवेषु एकैका देवता प्रजापतिप्रभृतिना त्रेधा

तो वै देवाः । श्यांवृत इमे लोकाः । एषां लोकानामाप्यै । एषां लोकानां कल्प्यै । अप वा एतस्मात्प्राणाः कामन्ति ॥ ४० ॥ यो दीक्षामन्तिरेचयन्ति । सप्ताहं प्रचरन्ति । सप्त वै शीर्षपण्याः प्राणाः । प्राणा दीक्षां । प्राणैरेव प्राणान्दीक्षामवरुन्धे । पूर्णाहुतिमुत्तमां जुहोति । सर्वं वै पूर्णाहुतिः । सर्वमेवाप्नोति । अथो इयं वै पूर्णाहुतिः । अस्यामेव प्रतिष्ठति ॥ ४१ ॥

रुन्धे प्राणान्दीक्षामवरुन्ध उच्यते
कामन्ति तिष्ठति ॥ १० ॥

त्रिप्रकारविशिष्टां विभज्य जुहोति । श्यावृतः त्रिधा आवृतः द्युष्टिव्यन्तरितस्था देवा एकादश । एकादश लोकाश्च श्यावृताः त्रिप्रकारवृतयः । आसि लाभ, कलसि अविपर्यस्तधर्मता॥

अप वा इत्यादि ॥ दीक्षां दीक्षणीया योऽन्तिरेचयति वर्धयति सामर्थ्यात् सप्ताहातिरेको निन्द्यते । तस्मात् सप्ताहमेव प्रचरन्ति ॥

पूर्णहुति — सर्वं वा इत्यादि ॥ वैश्वदेवानन्तर्भावात् पुनर्वचनम् । सर्वमिति । सर्वाभिमतहेतुत्वात् ताच्छब्दम् । अथो अपि च इयं पृथिव्येव पूर्णाहुतिः सर्वाभिमतहेतुत्वसाम्यात् ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीये अष्टके अष्टमे प्रपाठके
अश्वमेधे प्रथमे दशमोऽनुवाकः.

‘प्रजापतिरश्वमेधमंसृजत । तं सृष्टं न किञ्च-
 नोदयच्छत् । तं वैश्वदेवान्येवोदयच्छन् । यद्वैश्वदे-
 वानि जुहोति । यज्ञस्योदय्यै । स्वाहाऽऽधिमाधी-
 ताय स्वाहा । स्वाहाऽऽधीतुं मनंते स्वाहा । स्वा-
 हा मनः प्रजापतये स्वाहा । काय स्वाहा कस्मै
 स्वाहा कतमस्मै स्वाहेति प्राजापत्ये मुख्ये भव-
 तः । प्रजापतिमुखाभिरेवैनं देवताभिरुदयच्छते ॥
 १२ ॥ ‘अदित्यै स्वाहाऽदित्यै मह्यै स्वाहाऽदित्यै
 सुमृडीकायै स्वाहेत्याह । इयं वा अदितिः । अस्या
 एवैनं प्रतिष्ठायोदयच्छते । ‘सरस्वत्यै स्वाहा सर-

‘प्रजापतिरश्वमेधमित्यादि ॥ उद्यमन सृष्टस्योद्धारणम् । वैश्व
 देवान्येव तं सृष्टं अश्वमेध उद्यन्तु अशक्नुवन्, नान्यत्किञ्चन ।
 यदित्यादि गतम् । प्राजापत्ये प्रजापतिदेवत्ये द्वे त्रिके मुख्ये
 मुखभवे भवतः । तत्र मन्त्रेष्वाम्नाते अपि पठित्वैव दर्शयति
 त्रिकाणि । तत्राधीतादिभि पङ्क्ति पदै अवस्थाभेदेन प्रजापति
 रेवोच्यते । तेन प्रजापतिमुखाभि प्रजापतिप्रमृतिभि देवताभि
 अश्वमेध उदयच्छते उद्धृतसामर्थ्यमारभते ॥

‘अस्या एवेति ॥ प्रतिष्ठाया प्रतिष्ठालभेन अस्याः पृथिव्या
 एनं* अश्वमेध उदयच्छते ॥

‘घाम्वा इत्यादि ॥ गन्तम् ॥

अथो तृतीयसवनमेव तेनाप्नोति । जगतीं छन्दः ।
 ईश्वरो वा अश्वः प्रमुक्तः परां परावतं गन्तोः ।
 इह धृतिस्स्वाहेह विधृतिस्स्वाहेह रन्तिस्स्वाहेह रमं-
 तिस्स्वाहेति चतस्र आहुतीर्जुहोति ॥ ४५ ॥ चत-
 स्रो दिशः । दिग्भिरेवैनं परिगृह्णाति । 'आश्वत्थो
 ब्रजो भवति । प्रजापतिर्देवेभ्यो निलायत । अश्वो
 रूपं कृत्वा । सोऽश्वत्ये संवत्सरमतिष्ठत् । तद-
 श्वत्यस्याश्वत्यत्वम् । यदाश्वत्थो ब्रजो भवति । स्व
 एवैनं योनौ प्रतिष्ठापयति ॥ ४६ ॥

त्रिष्टुभश्छन्दसोऽधि निर्मिमीते जुहोति
 नव च ॥ १२ ॥

ईश्वर इति ॥ सायमपि चतुर्षु पत्मु एताः धृतीः जुहोति ।
 दिग्भिरिति । चतुष्टान्ब्यान् नतसृभिः दिग्भिरेवायं परिगृहीतो भवति ॥

'आश्वत्थ इति ॥ अश्वत्यनिर्मिता अश्वशाला अश्वत्यफलशाला
 स्मृता । 'अनुदात्तादेश्च' इत्यञ् । प्रजापतिरित्यादि । निला-
 यत निरगच्छत, अश्वो भूत्वा रूपं च तदीयं कृत्वा । 'उप-
 सर्गस्यायता' इति लत्वम् । सोऽश्वत्य इत्यादि । मतम् ॥

इति तृतीये अष्टमे अध्याये द्वादशोऽनुशतः.

'आ ब्रह्मन्ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी जायतामित्याह ।
 ब्राह्मण एव ब्रह्मवर्चमं दधाति । तस्मात्पुरा ब्रा-
 ह्मणो ब्रह्मवर्चस्यजायत । 'आऽस्मिन्त्राष्ट्रे राज्ञ्यं
 इषव्यंश्शूरो महारथो जायतामित्याह । राज्ञ्यं
 एव शौर्यं महिमानं दधाति । तस्मात्पुरा राज्ञ्यं
 इषव्यंश्शूरो महारथोऽजायत । 'दोग्ध्रीं धेनुरित्याह ।
 धेन्वामेव पयो दधाति । तस्मात्पुरा दोग्ध्रीं धेनुर-
 जायत । वोढाऽनुड्वानित्याह ॥४७॥ अनुड्वहेव वीर्यं
 दधाति । तस्मात्पुरा वोढाऽनुड्वानंजायत । आशुस्स-
 त्तिरित्याह । अश्वं एव जवं दधाति । तस्मात्पुराऽऽशु-
 रश्वोऽजायत । पुरंधिर्यो पेत्याह । योपित्येव रूपं दधा-

'आब्रह्मन्निति जातमुष्यमुपतिष्ठते, तस्येदं ब्राह्मणम् । नाद्यं
 ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी, अपि तु पुराऽपीत्यर्थः । ब्राह्मणस्य ब्रह्म
 वर्चसित्वं अनादीति यावत् ॥

'इषव्यः इषु साधु । शूरः विक्रान्तः । महारथः रथ-
 न्याकुशलः ॥

'दोग्ध्री बहुक्षीरा । साधुकारिणि तृन् । वोढा साधुवाही ।
 आशुः वेगवान् । रूपमिति । पुरं रमणीयं शरीरं धीयते-
 ऽस्यामिति पुरंधिः । 'कर्मण्यधिकरणे च' इति क्तिन् । तस्मात्
 पुवतिः स्त्री रूपवन्नात मर्वस्य मिया मीणयित्री भावुका भव-

ति । तस्मात्स्त्री युवतिः प्रिया भावुंका । जिष्णू
 रथेष्ठा इत्याह । आह वै तत्र जिष्णू रथेष्ठा जायते ॥
 ४८ ॥ यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते । सभेयो युवेत्याह ।
 यो वै पूर्ववयसी । स सभेयो युवा । तस्माद्युवा
 पुमान्प्रियो भावुकः । आऽस्य यजमानस्य वीरो
 जायतामित्याह । आह वै तत्र यजमानस्य वीरो
 जायते । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते । निकामे निकामे
 नः पर्जन्यो वर्पत्वित्याह । निकामे निकामे ह वै

नशीला । जिष्णुः जयशीलः । रथेष्ठाः रथस्थाता । आज्ञा-
 यते सर्वत्र जायते । यत्र एतेन अश्वमेधेन यजन्ते । 'सुपि-
 स्थः' इति कः, 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इत्यलुक् ॥

'पूर्ववयसीति ॥ मिश्रयितृवाचित्वमप्यस्यास्तीति तं निराकरोति—
 पूर्वं प्रथमं वयः यस्यास्ति स पूर्ववयसी । स खलु सभेयः
 सभायां साधुः युवा, स्थविरं हि समासु नाद्रियन्ते । पूर्वं
 वयः पूर्ववयसम् । 'अनसन्तान्नपुंसकात्' इत्यच् समामान्तः ।
 'अत इनिठनौ, 'दृश्छन्दसि' इति मभाशब्दात् दः । तस्मात्
 युवा पुमान् सभेयत्वात् प्रियः भावुकः । गतमन्यत् ॥

'निकामः प्रार्थना । 'अनुदात्तं च' इति द्वितीयस्यानुदात्त-
 त्वम्, तायादिना पूर्वस्यान्तोदात्तत्वम् । फलिन्यः प्रभूनफलाः
 पच्यन्ते । कर्मकर्तरि यक् । योगसाहेनः क्षेमः योगक्षेमः,

तत्र पुर्जन्यो वर्पति । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते । फ-
लिन्यो न ओषधयः पच्यन्तामित्याह । फलिन्यो
ह वै तत्रौषधयः पच्यन्ते । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते ।
योगक्षेमो नः कल्पतामित्याह । कल्पन्ते ह वै तत्र
प्रजाभ्यो योगक्षेमः । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते ॥४९

अनङ्घानित्याह जायते वर्पति सप्त च ॥१३॥

'प्रजापतिर्देवेभ्यो यज्ञान्वयादिशत् । स आत्म-
न्मश्वमेधमधत्त । तं देवा अनुवन् । एष वाव यु-

शाकपार्थिवादित्वात् उत्तरपदलोपी ममाम् । अलब्धस्य लभौ योग,
लब्धस्य परिपात्र क्षेम ॥

इति तृतीये अष्टमे प्रवादसोऽनुवाकः

'प्रजापतिर्देवेभ्य इत्यादि ॥*

पत्री सयाजनातेऽह्न्यप्रिष्टोमे तु मरिचते ।

प्रजापतिसमे गीतरीणागणविभिरूपे ॥

* आ ॥ पुस्तके अपि च पठ —

“सप्तसु दीक्षादिवसप्वतीतपु अष्टमेऽह्नि प्रायणीयस्यतिथ्येष्टिपरित प्रया-
गस्तम । तानूनप्त्रस्पर्शानन्तर प्रवग्यसमरादद्वादशोपमद त्रिराप्रसाध्याश्वमेध-
स्य प मत्वादहीनत्वाच्च । ‘द्वादशाहीने सीम उपेति’ इत्युपसदा ‘द्वाद

ज्ञः । यदश्वमेधः । अप्येव नोत्रास्त्विति । तेभ्यं
एतान्नहोमान्प्रायच्छत् । तान्जुहोत् । तैर्यै स
देवानप्रीणात् । यदन्नहोमाञ्जुहोति ॥ ५० ॥ देवानेव

अस्तंगते सहस्रांशौ वार्ष्णा त्वयंनिर्मिता ।

पद्विंशतमथासन्दीस्तावन्तोऽध्वर्यवो वृताः ॥

अमावृताः सुवैरीपदण्डैः सदिस्सम्भवै ।

सर्वा ता रात्रिमग्नानि दशाज्यादीनि जुहति ॥

इदमिदानीं विदधाति । अश्वमेधव्यतिरिक्तान् यज्ञान् व्यादिश्य
पृथक्पृथक् विभज्य अश्वमेधं आत्मन्येव स्थापितवान् । अथ तं
देवा अग्न्युवन् एषः अश्वमेधः एव यज्ञः अन्ये यज्ञाभाताः ।
तस्मात् अस्मिन् यज्ञे अस्माकं यत्किञ्चिदप्यस्त्वेव अल्पमस्त्विति
यावन् । अस्माकमप्यस्त्विति वा तेभ्यः एतान् अन्नहोमान्
वक्ष्यमाणान् 'एकस्मै स्वाहा'* इत्यादीन् प्रादात् । तेभ्यश्च ता-
नजुहोत् तैश्च तानप्रीणयत् । यदित्यादि । गतम् । अदनी-
यानि होतव्यानि अन्नहोमाः ॥

शार्हानस्य यज्ञस्य गवीर्यंस्वाय' इति 'मप्यमे प्रवर्ग्योपगदावन्तरावोदिकर्णं
द्विस्तावा वेदिर्भवतीत्यश्वमेधे विज्ञायते' इति सूत्रानुरोधेन ततः प्रवर्ग्योद्वा-
सनानन्तरमप्रीणामीयपनुत्तन्न तस्मिन् दिन एव । ततस्तस्यामेव रात्रौ महा-
रात्रे बुधेयायमिष्टोनारम्भ पक्षीरायाजान्न सतिष्ठते । तस्यामेव रात्रौ कर्त्तव्य
विज्ञापनम् ॥—^२

तैर्यजमानः प्रीणाति । 'आज्येन जुहोति । अग्नेर्वा
 एतद्रूपम् । यदाज्यम् । यदाज्येन जुहोति । अग्नि-
 मेव तत्प्रीणाति । मधुना जुहोति । महृत्यै वा ए-
 तद्देवतायै रूपम् । यन्मधु । यन्मधुना जुहोति ॥
 महतीमेव तद्देवतां प्रीणाति । तण्डुलैर्जुहोति । व-
 सूनां वा एतद्रूपम् । यत्तण्डुला । यत्तण्डुलैर्जुहो-
 ति । वसूनेव तत्प्रीणाति । पृथुकैर्जुहोति । रुद्रा-
 णा वा एतद्रूपम् । यत्पृथुकाः । यत्पृथुकैर्जुहोति ॥
 ५२ ॥ रुद्रानेव तत्प्रीणाति । लाजैर्जुहोति । आ-
 दित्यानां वा एतद्रूपम् । यल्लाजाः । यल्लाजैर्जुहो-
 ति । आदित्यानेव तत्प्रीणाति । करस्वैर्जुहोति ।
 विश्वेषा वा एतद्देवानां रूपम् । यत्करस्वाः । य-
 त्करस्वैर्जुहोति ॥ ५३ ॥ विश्वानेव तद्देवान्प्रीणाति ।
 धानाभिर्जुहोति । नक्षत्त्राणां वा एतद्रूपम् । यद्धाना
 । यद्धानाभिर्जुहोति । नक्षत्त्राण्येव तत्प्रीणा-
 ति । सक्तभिर्जुहोति । प्रजापतेर्वा एतद्रूपम् । यत्स-
 क्तवः । यत्सक्तभिर्जुहोति ॥ ५४ ॥ प्रजापतिमेव

'रूपवतिभयनमत्वात् आ-यमग्निरूपम् । एव सर्वत्र । महती देवता
 महादेव विश्वाधिक्य महत्त्वम् । तण्डुलाः व्रीहितण्डुला । पृथुकाः
 निषिटका । लाजाः व्रीहिमवा तण्डुलपरिणामा । करम्या.
 आज्यमिश्रतास्तक्तव । धानाः यवप्रभवा तण्डुल्पाका । सक्त-

तत्प्रीणाति । मसूस्यैर्जुहोति । सर्वासां वा एतद्दे-
वतांनां रूपम् । यन्मसूस्यानि । यन्मसूस्यैर्जुहो-
ति । सर्वा एव तद्देवताः प्रीणाति । प्रियङ्गुतण्डु-
लैर्जुहोति । प्रियाङ्गा ह वै नामैते । एतैर्वै देवा
अश्वस्याङ्गानि समदधुः । यात्प्रियङ्गुतण्डुलैर्जुहोति ।
अश्वस्यैवाङ्गानि संदधाति । दशान्नानि जुहोति ।
दशाक्षरा विराट् । विराट्कृष्णस्यान्नाद्यस्यावसु-
ह्वये ॥ ५५ ॥

जुहोति मधुना जुहोति पृथुकैर्जुहोति कस्मै-
र्जुहोति सक्तुभिर्जुहोति प्रियङ्गुतण्डुलैर्जुहोति च-
त्वारि च ॥ ५४ ॥

अन्नहोमानाज्येनाग्नेर्मधुना तण्डुलैः पृथुकैर्ला-
जैः कस्मैर्धानाभिस्सक्तुभिर्मसूस्यैः प्रियङ्गुतण्डुलै-
र्दशान्नानि द्वादश ॥

वः लानेपपाः । मसूस्यानि मसूस्यतण्डुलाः । प्रियङ्गुतण्डुलाः
कङ्कणिकाः । प्रियाङ्गा ह वा इति । प्रियाङ्गत्वान् प्रियङ्गुतं
अश्वान्नमन्धानमाचनत्वान् । णोदरादि । सर्वाणि मिश्रीकस्य
जुहोति—दमेति ॥

इति गृहीत्यं अष्टमे मनुर्दशोऽनुवाकः .

प्रजापतिरश्वमेधमसृजत । तं सृष्टं रक्षा-
स्यजिघांसन । स एतान्प्रजापतिर्नक्तं होमानप-
श्यत् । तानंजुहोत् । तैर्वै स यज्ञाद्रक्षास्यपहन् ।
यन्नक्तं होमाञ्जुहोति । यज्ञादेव तैर्यजमानो रक्षा-
स्यपहन्ति । आज्येन जुहोति । वज्रो वा आ-
ज्यम् । वज्रेणैव यज्ञाद्रक्षास्यपहन्ति ॥ ५६ ॥
आज्यस्य प्रतिपदं करोति । प्राणो वा आज्यम् ।
मुखत एवास्यं प्राणं दधाति । अन्नहोमाञ्जुहोति ।
शरीरवदेवारुन्धे । व्यत्यासं जुहोति । उभयस्या-
वरुध्यै । नक्तं जुहोति । रक्षसामपहत्यै । आज्ये-
नान्ततो जुहोति ॥ ५७ ॥ प्राणो वा आज्यम् । उ-
भयत एवास्यं प्राणं दधाति । पुरस्ताच्चोपरिष्ठाच्च ।

प्रजापतिरश्वमेधमिसादि ॥ गन्धम् । वज्रो वा इति ।
अनिष्टनिवारणमाधन्यसाम्यान् । प्रतिपदं उपक्रमं आज्यस्य
करोति जुहोति प्रथमं आज्यस्य करोति । प्रथममुत्तममि-
त्येके । प्रथममुत्तमं प्रथमाहुनिमित्यन्ये । प्राणो वा इति ।
तन्निमित्तिरेवुन्धे । शरीरवदिति । अन्नपरिणामत्वात् शरीरस्य,
शरीरस्य संप्रति गन्धं गन्धं । व्यत्यासमिति । व्यत्यस्य
व्यत्यस्य आज्यं अन्नं आज्यं अन्नमिति । अश्विनोऽनुवाकान् प्रथमादि

एकस्मै स्वाहेत्याह । अस्मिन्नेव लोके प्रतितिष्ठ-
ति । द्वाभ्यां स्वाहेत्याह । अमुष्मिन्नेव लोके
प्रति तिष्ठति । उभयोरेव लोकयोः प्रति तिष्ठति ।
अस्मिंश्चामुष्मिंश्च । शतायु स्वाहेत्याह । श-
तायुर्वै पुरुषश्शतवीर्यः । आयुरेव वीर्यमवर्तुन्धे ।
सहस्रायु स्वाहेत्याह । आयुर्वै सहस्रम् । आयुरे-

नवमान्तान् आज्येन । युमस्तु द्वितीयादिदशमान्तान्नेन । अन्तत
इति । अन्त्यानुवाकमित्येके । सर्वस्मा इत्यतत् प्रत्यनुवाकमि-
त्यन्ये । 'उपमे स्वाहा व्युष्ट्ये स्वाहा'* इत्यतः प्रागित्यपरं ।
उभयत इति । आदावन्ते न आज्यस्य होमात् । अस्मिन्
इति । प्रायम्यात् प्रथमेनायुग्महोमेन मनुष्यलोके प्रतितिष्ठति ।
द्वितीयत्वात् द्वितीयेन युग्महोमेन अमुष्मिन् स्वर्गादिलोके प्रति
तिष्ठति । उपलक्षणे चेत्ते युग्मायुग्मसंख्यानाम् । किमन्यतर-
लोकप्रतिष्ठव ! नेत्याह—उभयोरेवेति । उभयसंख्याहोमेन उ-
भयलोकप्रतिष्ठेति भावः ॥

शतायुर्वा इति ॥ प्रत्यनुवाकं शतसंख्यान्वयान् शतसंख्ययोः
पुरुषायुर्वीर्यगोर्लभः । आयुर्वा इति । एवं एकरमा इत्यार-
भ्य नमभिरनुवाकैः सहस्रान्ता संख्याः कृताः । बहुप्रकारत्वात्

वार्वरुन्धे । सर्वस्मै स्वाहेत्याह । अपरिमितमेवा-
वरुन्धे ॥ ५८ ॥

एव यज्ञाद्रक्षाऽस्यपंहन्त्यन्ततो जुहोति शता-
य स्वाहेत्याह सप्त च ॥ १५ ॥

'प्रजापतिं वा एष ईप्सतीत्याहुः । योऽश्वमे-
धेन यजत इति । अयो आहुः । सर्वाणि भूता-

सहस्रमित्वायुरुच्यते । सर्व अभिमता आयुर्ममते सहस्रावधिक-
मिति यावत् । अपरिमितमिति । इदं अस्यायुरिति यद्वि-
यतं ततोऽप्यधिक लभते ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीये अष्टके अष्टमे प्रपाठके
अश्वमेधे प्रथमे पञ्चदशोऽनुवाक

'प्रजापतिं वा इत्यादि ॥ एषः प्रजापतिं ईप्सति प्र-
जापतिमहिमानं आप्नुमिच्छति योऽश्वमेधेन यजते । अपि च
सर्वाण्यपि भूतानि आप्नुमिच्छति । तत्र संख्याविशेषहोमेन नत-
त्संख्येयविशेषवदार्थप्रभवविभिनय यजमानस्य भवति । तत्प्रकार
प्रदर्शनार्थं पुनरप्येकत्वादीनां स्तुतिः क्रियते । पूर्वत्र तु युष्मा-
युष्मत्संख्यान्वयहोमेन द्वावाष्टयिण्यो प्रतिषेक्ता । अत्र तु सर्व-
भूताविभिनय इति ॥

नीति । एकस्मै स्वाहेत्याह । प्रजापतिर्वा एकः ।
 तमेवाप्नोति । एकस्मै स्वाहा द्वाभ्यां स्वाहेत्यभि-
 पूर्वमाहुतीर्जुहोति । अभिपूर्वमेव सुवर्गं लोकमेति ।
 एकोत्तरं जुहोति ॥ ५९ ॥ एकवदेव सुवर्गं लोक-
 मेति । सन्ततं जुहोति । सुवर्गस्य लोकस्य स-
 न्तत्यै । श्रुताय स्वाहेत्याह । श्रुतायुर्वै पुरुषश्श्रुत-
 वीर्यः । आयुरेव वीर्यमचरुन्धे । सहस्राय स्वाहे-

प्रजापतिर्वा एक इति ॥ तद्व्यतिरिक्तस्य प्रपञ्चान्तर्गत-
 म्यावावात् । अभिपूर्वमिति । एकत्वादिकमेण सव्याहोमात्
 तत्तत्संख्येयानि वस्तूनि एकादिक्रमेणाभिजित्य सुखैकभूमिं लोक-
 परं प्राप्तव्यं गच्छति यत्र न सव्यावच्छेदः । प्रजापतिर्व्यतिरिक्तं
 कत्वावच्छिन्नभावार्थं पुनरेकस्मा इत्युपात्तम् ॥

एकोत्तरमिति ॥ एवेकोत्तरमेकादिमव्या जुहोति तत्मा-
 मर्त्यात् एकवदेव एवेनेन यत्नेन सर्वशभिजित्य स्वर्गं गच्छति ।
 एष वस्तु जेतुं यावान्यज्ञस्नाग्नेन समर्जनयेऽमीति यावत् । उप-
 ष्मणत्वात् द्व्युत्तरादयोऽपि गृह्यन्ते । सन्ततमिति । सप्त्या-
 न्तरेणापिच्छेदान् अविच्छेदेन स्वर्गं गच्छति । द्व्युत्तरादिव्यपि
 विजातीयव्याप्येदामागेन मन्तव्यं नेदिनपम् । शनमहस्तपो-
 रायुदेन भागान्गान् शृणुषागमम् । प्रय इति । अगुतादि-
 संगामवन् शृण्विपादीनां तावतागवस्थानादिना द्रष्टव्यं । सर्वा-

त्याह । आयुर्वै सहस्रम् । आयुरेवावरुन्धे । अयु-
ताय स्वाहा नियुताय स्वाहा प्रयुताय स्वाहेत्या-
ह ॥ ६० ॥ त्रय इमे लोकाः । इमानेव लोकान-
वरुन्धे । अर्वुदाय स्वाहेत्याह । वाग्वा अर्वुदम् ।
वाचमेवावरुन्धे । न्यर्वुदाय स्वाहेत्याह । यो वै
वाचो भूमा । तन्न्यर्वुदम् । वाच एव भूमानुमव-
रुन्धे । समुद्राय स्वाहेत्याह ॥ ६१ ॥ समुद्रमेवा-
प्नोति । मध्याय स्वाहेत्याह । मध्यमेवाप्नोति ।
अन्ताय स्वाहेत्याह । अन्तमेवाप्नोति । परार्थाय
स्वाहेत्याह । परार्थमेवाप्नोति । उपसे स्वाहा व्यु-
ष्ट्यै स्वाहेत्याह । रात्रिर्वा उपाः । अहर्व्युष्टिः ।
अहोरात्रे एवावरुन्धे । अथो अहोरात्रयोरेव प्रति

श्रौता शतादय परार्थपर्यन्ता मध्या दशोत्तमः । अत्र संख्या-
मन्त्रेणोत्तरभेदेन निर्देशः । समुद्रमेवति । समुद्रादिसंख्यासंख्ये-
यान् मानान्निमित्तं प्रमथनमेव प्राप्नोति । अहोरात्रे इति ।
अहश्च रात्रिश्च विदेयीरमेति । अपि च तयोः प्रतिष्ठि-
तश्च भवति । अत्राह — शरिगश्चिउरस्य पुष्पस्यायुःशतम् । आ-
युः अक्षरं आयुस्तत्त्वम् । शरिग्या आयुरयुतम् । अन्न-
रितस्यायुर्निगुतम् । दिन आयुः प्रयुतम् । रात्रि आयुर्नु-

तिष्ठति । ता यदुभयोर्दिवा वा नक्तं वा जुहुयात् ।
 अहोरात्रे मोहयेत् । उपसे स्वाहा व्युष्ट्यै स्वाहो-
 देष्यते स्वाहोद्यते स्वाहेत्यनुदिते जुहोति । उदि-
 ताय स्वाहा सुवर्गाय स्वाहा लोकाय स्वाहेत्युदि-
 ते जुहोति । अहोरात्रयोरव्यतिमोहाय ॥६२॥

एकोत्तरं जुहोति प्रयुताय स्वाहेत्याह समुद्रा-
 य स्वाहेत्याहाहव्युष्टिस्तु च ॥१६॥

दम् । वाचो महिमा मन तस्यायुर्न्यर्जुदम् । प्राणस्य आयुः समुद्र ।
 अहङ्कारस्यायुः मध्य । चित्तस्यायुरन्त । प्राणापत्यस्याहोरात्रस्य
 अर्धं यत् तस्यायुः परार्धम् । तद्वगवाना उप ममूनीन्यायुषि । रात्र्य-
 पक्रमत्वा रात्रि उपा । अह रात्रे मुख यत्र मा व्युष्टि । अह
 प्रत्यासत्तिर्यत्र स उदेष्यन् । अह आरम्भ उद्यन् । अहोरा-
 त्रस्यावसानं अहोरात्रस्यार्धम् । आरब्धपूयिष्ठो दिवस उदित ।
 मध्यममहस्वर्ग । अहोरात्रचतुर्मासत्रयमहोरात्रो लोक, यत्र विश्व
 लोक्ष्यते । एवमेताननुवाकान् पुन पुनरभ्यस्य रात्रिशेष जुहोति ।
 उभयोः प्राणापत्यस्याहो रात्रेश्च मन्त्रिणी सप्ताप्याहुती दिवेष
 नक्तमेव वा यदि जुहुयात् अहोरात्रे मोहयेत् विभागेन न
 व्यवस्थापयेत् सतीर्णे कुर्वान् । तस्मात्प्राणापत्यरात्रिसन्धिनीरनु-
 दिते सूर्ये जुहोति । उदितायेत्यादिवा अहस्तसन्धिनी उदिते
 जुहोति । अहोरात्रयोरव्यतिमोहाय तद्वर्ति ॥

इति तैत्तिरीये ब्राह्मणे तृतीयेऽध्याये अष्टमप्रपाठके पाठशोऽनुवाक

'विभूर्मात्रा प्रभूः पित्रेत्यश्वनामानि जुहोति ।
 उभयोरेवैनं लोकयोर्नामधेयं गमयति । 'आय-
 नाय स्वाहा प्रायेणाय स्वाहेत्युद्वावाञ्जुहोति । स-
 र्वमेवैनमस्कन्नं सुवर्गं लोकं गमयति । 'अग्नये
 स्वाहा सोमाय स्वाहेति पूर्वहोमाञ्जुहोति । पूर्वं एव

'विभूर्मात्रेत्यादि ॥

अत्राश्वमेधप्रभवप्रयुक्तप्रयोज्यमाणासिद्धकर्ममन्त्रं ।

भन्नाहुतीये विदधत्यथैषा मन्त्रातुष्टीं विदधात्यनेन ।

सर्वताहुतीस्तास्तद्देव हुत्वा परार्धपर्यन्तमथ क्रमेण ।

हुत्वाऽश्वनामप्रभृतीनि रात्रे शेषोऽथ सख्याहुतिभिस्समाप्यः ॥

विभूर्मात्रेत्याद्या होमा अश्वनामाख्या. अश्वनाम्न स्तुतिरूपत्वात्
 तेषा होमा । 'इय वै माता । असौ पिता'* इति द्यावापृथि-
 व्यो. एनं यजमान नामधेयं गमयति प्रापयति प्रशस्तनामधे-
 यवन्त करोति अश्वनाम्ना होमेन । यद्वा—यत्रास्य नाम प्रथित
 तत्रैत गमयति यत्राय गच्छति तत्रास्य प्रशस्त नाम गमयति॥

'उद्वावानिति ॥ अग्निन्यायेन उद्वावशब्दयोगात् । एनं
 यजमान अस्कन्नं कदाचिदापि अग्न्युतं स्वर्गं गमयति उद्-
 वगणस्वभावत्वात् । अत एव तेन समुदायलक्षणा ॥

'पूर्वहोमानिति ॥ अश्वहोमापेक्ष पूर्वत्वम् । तेषा होमात्म-
 यममेव द्विपन्तमतिक्रामति प्रथमभावित्वात् ॥

द्विपन्तं भ्रातृव्यमतिक्रामति । 'पृथिव्यै स्वाहाऽन्तरिक्षाय स्वाहेत्याह । यथायजुरेवैतत् । 'अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहेति पूर्वदीक्षा जुहोति । पूर्वं एवं द्विपन्तं भ्रातृव्यमतिक्रामति ॥ ६३ ॥ 'पृथिव्यै स्वाहाऽन्तरिक्षाय स्वाहेत्येकविंशिनीं दीक्षां जुहोति । एकविंशतिर्वै देवल्लोकाः । द्वादश मासाः पञ्चतर्तवः । त्रयं इमे लोकाः । असावादित्य एकविंशः । एष सुवर्गो लोकः । सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै । 'भुवो देवानां कर्मणेत्यृतुदीक्षा जुहोति । ऋतूनेवास्मै कल्पयति । 'अग्नये स्वाहा वायवे स्वाहेति जुहोत्यनन्तरित्यै ॥ ६४ ॥

१यथायजुरिति ॥ यथामन्तं तद्देवनाहोमफलं लभत एव ॥

२पूर्वदीक्षा इति ॥ पूर्वकालभाविनो दीक्षाख्या होमाः ॥

३एकविंशिनीमिति ॥ एकविंशतिमन्त्रपरिमाणा । 'विंशेश्च' इति ङिनिः । एकविंशतिर्वा इत्यादि । गतम् ॥

४ऋतुदीक्षा ऋतुशब्दवाङ्मैः मन्त्रैः साध्याः । कल्पयति यथायथं प्रवर्तयति ॥

५अनन्तरित्यै अनन्तर्हितत्वाय यजमानस्य 'प्रजापतिरसि'* इति तद्वागेन सर्वेषु कालेषु श्यातत्वात् ॥

‘अर्वाड्यज्ञस्संक्रामत्वित्यार्त्तीर्जुहोति । सुवर्गस्य
 लोकस्याप्त्यै । भूतं भव्यं भविष्यदिति पर्याप्तीर्जु-
 होति । सुवर्गस्य लोकस्य पर्याप्त्यै । आ मे गृहा
 भवन्त्वित्याभूर्जुहोति । सुवर्गस्य लोकस्याभूत्यै ।
 अग्निना तपोऽन्वभवदित्यनुभूर्जुहोति । सुवर्गस्य
 लोकस्यानुभूत्यै । स्वाहाऽऽधिमार्घीताय स्वाहेति
 समस्तानि वैश्वदेवानि जुहोति । समस्तमेव द्वि-
 पन्तं भ्रातृव्यमतिक्रामति ॥ ६५ ॥ “दुद्गधस्स्वाहा
 हनूभ्यां स्वाहेत्यङ्गहोमाजुहोति । अङ्गेअङ्गे वे
 पुरुषस्य पाप्मोर्पश्लिष्टः । अङ्गादङ्गदेवैनं पाप्मन-
 स्तेन मुञ्चति । “अज्येताय स्वाहा कृष्णाय स्वाहा
 श्वेताय स्वाहेत्यश्वरूपाणि जुहोति । रूपैरेवैनं*

१ आस्यः सर्वाप्तिसाधनत्वात् । पर्याप्तयः पर्याप्तविभूतिसाध-
 नत्वात् । आभुवः गृहादीनामाभिमुख्येन भवनहेतुत्वात् । अनु-
 भुवः तपःप्रभृतीनामनुभवसाधनत्वात् । वैश्वदेवानि प्रमापत्यादि-
 विश्वदेवाराधनत्वात् । सप्तसंग्रहणं दीक्षादुत्यादिपर्वशेन विनियोगात् ॥

१० अङ्गेअङ्गे सर्वस्मिजङ्गे । सर्वाङ्गहोमात् सर्वाङ्गप्रपवात् पापा-
 न्मुक्तो भवति यनयानः ॥

११ ‘अज्येताय स्वाहा, कृष्णाय स्वाहा श्वेताय स्वाहा’*

*स. ७-१-१७, १८.

समर्धयति । ओषधीभ्यस्स्वाहा मूलेभ्यस्स्वाहे-
 त्यौषधिहोमाजुहोति । द्रव्यो वा ओषधयः । पु-
 ष्वेभ्योऽन्याः फलं गृह्णन्ति । मूलेभ्योऽन्याः । ता
 एवोभयोरवरुन्धे ॥ ६६ ॥ ^{१२}वनस्पतिभ्यस्स्वाहेति
 वनस्पतिहोमाजुहोति । आरण्यस्यान्नाद्यस्यावरु-
 ष्यै । ^{१३}मेघस्त्वा पचतैरवत्वित्यपां व्यानि जुहोति ।
 प्राणा वै देवा अपाव्याः । प्राणानेवावरुन्धे । ^{१४}कू-
 प्याभ्यस्स्वाहाऽद्भ्यस्स्वाहेत्यपा* होमाजुहोति ।
 अफ्सु वा आपः । अन्नं वा आपः । अद्भ्यो वा

इत्यनुवाकद्वयस्य प्रतीकग्रहणम् । गृह्णन्तीति । 'एकान्याभ्याम्'
 इति निघाताभावः । ता एवेति । द्विभकारौषध्युपादानात् ॥

^{१२}आरण्यस्येति ॥ वनानां पतयो वनस्पतयः इति तेषामर-
 ण्यप्रभवत्वात् ॥

^{१३}अपाव्यानीति ॥ सर्वस्य पावनत्वात् । स्वयं केनचिद-
 पाव्या मेघादयः तत्प्रतिपादकत्वात् मन्त्राणामपाव्यत्वात् तदवरोधः ॥

^{१४}कूप्याभ्यस्स्वाहा, अद्भ्यस्स्वाहेत्यपां होमान् जुहोतीत्यनु-
 वाकद्वयो* पादानम् । अपा होमेन अप्कारणकं सर्वमन्नमवरुन्धे ।
 तत्राष्टव्देन अप्कारणकमन्नमुच्यते । व्यापकत्वाद्वा अन्नस्य ।
 निमित्तात्सप्तमी । अन्ननिष्पत्त्यर्थं हि आपः कूप्यादीन् व्याप्य

अन्नं जायते । यदेवाद्भयोऽन्नं जायते । तदवरुन्धे ॥ ६ ७

पूर्वदीक्षा जुहोति पूर्वं एव द्विपन्तं भ्रातृव्यम-
तिक्रामत्यनेन्तरित्यै कामति रुन्धे जायतु एकं च ॥

'अम्भांसि जुहोति । अयं वै लोकोऽम्भांसि ।
तस्य वसुवोऽधिपतयः । अग्निर्ज्योतिः । यदम्भा-
ंसि जुहोति । इममेव लोकमवरुन्धे । वसूनां

वर्तन्ते । तस्मात् स्वयमन्नमेवापः वत्कारणत्वात्, तदेवाह—अद्भयोः
खलु अन्नं जायते तस्मादद्भयो जायते यदन्नं तदवरुन्धे ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीये अष्टमे अध्याये
सप्तदशोऽनुवाकः.

'अम्भांसीत्यादि ॥ 'अम्भोभ्यस्त्वाहा'* इति बहुवचनेन होमोऽ-
भिप्रेतः । अन्नं खलु मनुष्यलोकं सर्वेषां अम्भसां आधारत्वात्
अम्भांसि, तदाधारत्वात्ताच्छब्दस्य । अदनीयान्यन्नानि अम्भामि ।
अदेः 'उदके नुम्भौ च' इत्यमुन् । तस्य वसवः अन्नस्वा-
मिनः अग्निः द्योतयिता ॥

सायुज्यं गच्छति । अग्निं ज्योतिरवरुन्धे । नभा-
 ऽसि जुहोति । अन्तरिक्षं वै नभाऽसि ॥ ६८ ॥
 तस्य रुद्रा अधिपतयः । वायुज्योतिः । यन्न-
 भाऽसि जुहोति । अन्तरिक्षमेवावरुन्धे । रुद्रा-
 णां सायुज्यं गच्छति । वायुं ज्योतिरवरुन्धे ।
 'महाऽसि जुहोति । असौ वै लोको महाऽसि ।
 तस्यादित्या अधिपतयः । सूर्यो ज्योतिः ॥ ६९ ॥
 यन्महाऽसि जुहोति । अमुमेव लोकमवरुन्धे ।
 आदित्यानां सायुज्यं गच्छति । सूर्यं ज्योतिरव-
 रुन्धे । 'नमो राज्ञे नमो वरुणायेति यव्यानि जु-

'नभांसीति ॥ 'नभोभ्यस्स्वाहा'* इति जुहोति । नभश्चा-
 रिणः नभांसि । गतमन्यत् ॥

'महांसीति ॥ 'महोभ्यस्स्वाहा'* इति जुहोति । महस्विनः
 तेजस्विनः पूजनीया वा देवा महांसि । समानमन्यत् ॥

'यव्यानि 'मा धेहि मयि धेहि'† इति यजमानस्य स्वा-
 मित्वेन सर्वाभिः प्रजाभिः मिश्रणसाधनत्वात् प्रजानां च अन्न-
 सिद्धिहेतुत्वात् अन्नलाभः । यद्वा—राजा सोमः स च यवा-
 द्योषधीश' इति तत्संबन्धात् द्रव्याणि यव्यानि 'अन्नाद्यस्य'
 इत्यनुर्भवति ॥

होति । अत्राद्यस्यावर्धयै । मयोभूर्वातो अभि
 वातूस्त्रा इति गव्यानि जुहोति । पशूनामवर्धयै ।
 'प्राणाय स्वाहा व्यानाय स्वाहेति संततिहोमाञ्जु-
 होति । सुवर्गस्य लोकस्य संतत्यै ॥ ७० ॥ 'सि-
 ताय स्वाहाऽसिताय स्वाहेति प्रमुक्तीर्जुहोति ।
 सुवर्गस्य लोकस्य प्रमुक्त्यै । पृथिव्यै स्वाहाऽऽ-
 न्तरिक्षाय स्वाहेत्याह । यथायजुरेवैतत् । 'दुत्वते
 स्वाहाऽदुन्तकाय स्वाहेति शरीरहोमाञ्जुहोति ।

‘गव्यानीति ॥ गोभ्यो हितानि गवा सुखसाधनत्वात् । जस्त्राः
 गाव सर्वेषा गवादीना पशूना लाभाय भवति ॥

‘सन्ततिहोमाः—‘सन्तानेभ्यस्स्वाहा’* इति ॥ सन्ततियोगात् ।
 स्वर्गस्य सन्तत्यै अञ्छेदाय तद्वति । प्राधान्यात् तेन समु-
 दायलक्षणा ॥

‘प्रमुक्तयः—‘प्रमुक्ताय स्वाहा’† इति ॥ प्रमुक्तियोगात् ।
 यजमानार्थं स्वर्गस्य प्रमुक्त्यै ऐदमर्धेन भोक्तन्तरात् पृथकरणम् ।
 यद्वा—मुक्तिर्विरह तन्निवृत्ति प्रमुक्ति प्रस्थानप्रपूरणादिवत् द्र-
 ष्यम् ॥

‘पितृलोकमिति ॥ शरीरावयवहोमेन शरीरेष्वनुप्रविश्य वृत्ति-
 माना पितृणा लोकावरोध ॥

पितृलोकमेव तैर्यजमानोऽव्रुन्धे । ^१कस्त्वा युन-
क्ति स त्वां युनक्तित्ति परिधीन् युनक्ति । इमे वै
लोकाः परिधयः । इमानेवास्मै लोकान् युनक्ति ।
सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै ॥ ७१ ॥ ^{१०}यः प्राणतो
य आत्मदा इति महिमानौ जुहोति । सुवर्गो वै
लोको महः । सुवर्गमेव ताभ्यां लोकं यजमा-
नोऽव्रुन्धे । आ ब्रह्मन्वाह्मणो ब्रह्मवर्चसी जाय-
तामिति समस्तानि ब्रह्मवर्चसानि जुहोति । ब्रह्म-
वर्चसमेव तैर्यजमानोऽव्रुन्धे । जज्ञि बीजमिति
जुहोत्यनन्तरित्यै । अग्नये समनमत्पृथिव्यै सम-

^१परिधीन् युनक्तीति ॥ स्वस्थाने युनक्ति स्थापयति प्रमा-
दाञ्चलितान् । यद्वा—हस्तेन सृष्ट्वा इत उत्तरान् होमान् जु-
होति । इमान् लोकान् यजमानाय भोगार्थं योजयति स्वर्गस्य
सम्यक् प्राप्तये भवति तल्लोकयोगेन कर्मजयात् ॥

^{१०}यः प्राणतो य आत्मदा इत्यनुवाकौ महिमनामानौ 'तस्य
ते द्यौर्महिमा. तस्य ते पृथिवी महिमा'* इति महिमशब्दव-
च्चात् । मह इति । महस्त्वतो मावो महिमा, स न महः
पूजा । तद्धेतुत्वात् ताच्छब्दम् । 'अन्येषामपि' इति पूर्वप-
दस्य दीर्घत्वम् ॥

नमदिति सन्नतिहोमाजुहोति । सुवर्गस्य लोकस्य
 संनृत्यै । "भूताय स्वाहा भविष्यते स्वाहेति भू-
 ताभव्यौ होमौ जुहोति । अयं वै लोको भूतम् ॥
 ७२ ॥ असौ भविष्यत् । अनयोरेव लोकयोः प्र-
 तितिष्ठति । सर्वस्याप्यै । सर्वस्पर्धरुधै । "यदक्र-
 न्दः प्रथमं जायमान इत्यश्वस्तोमीयं जुहोति ।
 सर्वस्याप्यै । सर्वस्य जित्यै । सर्वमेव तेनाप्नोति ।
 सर्वं जयति । योऽश्वमेघेन यजते ॥ ७३ ॥ य उ
 चैनमेवं वेद । 'यज्ञः रक्षाः स्यजिघांसन् । स

"अयं वै लोको भूत भूतनातयोगात् ताच्छब्दम् । असौ
 भविष्यदिति भविष्यच्छब्द भविष्यत् व्युत्पादयति । सर्व
 स्येति । लोकद्वयाधारत्वात् सर्वस्य । तयो प्रतिष्ठितेन सर्व
 माप्त भवति । सर्वमवरुद्ध वशीकृत भवति ॥

१ अश्वस्तोमीयमिति ॥ अश्वस्तुतिप्रयोजनानुवाकोऽश्वस्तोमीय ।
 आप्तिलाभ । जयो वशीकार । तदुभयमश्वस्तोमहोमान् भवति ।
 यस्मादेवं तस्मान् अश्वमेघयात्री अश्वमेघमहिमवेदी न सर्वमाप्त
 व्यमाप्नोति, जयति न सर्वं जेतव्यम् ॥

१३ यज्ञमित्यादिनक्तहोमाना पुनर्विधान सर्वस्या रात्रेर्नक्तहोमेरगुण्य-

एतान्प्रजापतिर्नक्तः होमानं पश्यत् । तानं जुहोत् ।
 तैर्वै स यज्ञाद्रक्षाः स्यर्पाहन् । यत्र नक्तः होमा जुहो-
 ति । यज्ञादेव तैर्यजमानो रक्षाः स्यर्प हन्ति । उ-
 पसे स्वाहा व्युष्ट्यै स्वाहेत्यन्ततो जुहोति । सुव-
 र्गस्य लोकस्य समष्ट्यै ॥ ७४ ॥

वै नभाः सि सूर्यो ज्योतिस्संतत्यै समष्ट्यै भूतं
 यजते नव च ॥ ७८ ॥

‘एकयूपो वैकादशिनी’ वा । अन्येषां यज्ञानां यू-
 पा भवन्ति । एकविंशिन्यश्वमेधस्य । सुवर्गस्य

ताविधानार्थम् । तैत्तिरिह—अश्वस्तोमीयानन्तरं ‘एकस्मै स्वाहा’*
 इत्येतेऽनुवाकाः पुनः पुनरभ्यासं रात्रिशेषं होतव्या इति । अन्तत
 इति । रात्र्यवसाने । उदितायेत्यादि समुदिते ॥

इति तृतीये अष्टमे अश्वमेधे अष्टादशोऽनुवाकः.

‘एकयूपो वेत्यादि ॥ एको यूपः एकयूपः ‘पूर्वकालैक’
 इति समासः । एकादशिनी एकादशपरिमाणवती यूपरीतिरे-
 कादशिनी ‘शञ्छत्रोर्दिनिः’ इति डिनिप्रत्ययः । अन्येषां अ-
 श्वमेधव्यतिरिक्तानां एको वा एकादश यूपा वा भवन्ति । अश्व-

लोकस्याभिर्जित्यै । वैलुचो वा खादिरो वा पा-
लाशो वा । अन्येषां यज्ञक्रतूनां यूपा भवन्ति । रा-
ज्जुदाल एकविंशत्यरत्निरश्वमेधस्य । सुवर्गस्य
लोकस्य समष्ट्यै । नान्येषां पशूनां तेज्ज्या अ-
वद्यन्ति । अवद्यन्त्यश्वस्य ॥ ७५ ॥ पाप्मा वै ते-
जनी । पाप्मनोऽपहत्यै । पुक्षशाखायामन्येषां प-
शूनामवद्यन्ति । वेतसशाखायामश्वस्य । अप्सुयो-
निर्वा अश्वः । अप्सुजो वेतसः । स्व एवास्य

मेधस्य त्वेकविंशति यूपरीतिर्भवति । उपशयपात्नीवतविशालयूप-
इतिरिक्ता एकविंशतिपरिमाणा यूपा । 'विंशतेश्च' इति चिनिः ।
तत्स्वर्गस्य अभिजयाय भवति 'असावादित्य एकविंश' । एष
सुवर्गो लोक * इति ॥

वैलुचो वेति ॥ अमिठस्येद लक्षणम् । यूपवन्तो यज्ञक्र-
तव । राज्जुदाल श्रेष्ठातक । 'अनुदातादेश्च' इत्यन् ।
चतुर्विंशतिरङ्गुलयोऽरति । समष्ट्या इति । उच्छ्रायस्यापि स्व-
र्गत्वात् । सम्पन्नमिति उपशयादय प्राचनपरिमाण एव । तेननी
रविराख्या मासश्रुक् स्व एवेति । आत्मीये योनी कार्येऽपि
कारणस्य विद्यमानत्वात् ॥

योनाववदति । ३यूपेषु ग्राम्यान्पशून्त्रियुज्जन्ति ।
 आरोकेष्वारण्यान्धारयन्ति । पशूनां व्यावृत्तयै ।
 आ ग्राम्यान्पशून्लभन्ते । प्रारण्यान्धसृजन्ति ।
 पाप्मनोऽपहृत्यै ॥ ७६ ॥

अश्वस्य व्यावृत्तयै त्रीणि च ॥ ७७ ॥

राज्जुदालमग्निष्ठं मिनोति । भ्रूणहत्याया अप-
 हृत्यै । पौतुद्रवावभितो भवतः । पुण्यस्य गन्ध-

ग्राम्या 'रोहितो पूजरोहित' * इत्यादयः । तान् यूपेषु नियु-
 ज्जन्ति । आरण्यास्तु आरोकेषु आलोकेषु यूपान्तरावकाशेषु
 धारयन्ति सवित्रापयन्ति । आरण्या 'इन्द्राय राज्ञे मूकर' †
 इत्यादयः । पुरुषमृगादीनां दुर्ग्रहाणां पटादौ लिखितानामुपचारमात्रं
 कर्तव्यमिति प्रदर्शनार्थं धारयन्तीत्युक्तम् । पञ्जरादिषु धारयन्तीत्य-
 न्ये । ग्राम्यानां लभन्ते नियुक्तानेव स्थापयन्ति । दृते पर्याग्नि-
 करणे आरण्यान् प्रसृजन्ति उत्सृजन्ति पापापघाततुल्यं तद्वदति ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मण तृतीय अष्टके अष्टमे प्रपाठके

अश्वमेधे प्रथमे एकोनविंशोऽनुवाकः

राज्जुदालमित्यादि ॥ अग्निसमाशे निष्ठतीत्यग्निष्ठं तं मिनोति
 ऊर्ध्वं स्थापयति । राज्जुदालः श्लेष्मातकं तत् भ्रूणहत्यानां

स्याव^१रुध्यै । भ्रूणहृत्यामेवास्मादपहत्य^२ । पुण्येन
 गन्धेनोभयतः परिगृह्णाति । प^३द्वैलुवा भवन्ति ।
 ब्रह्मवर्चसस्यावरुध्यै । पद्मादिराः । तेजसोऽवरुध्यै॥
 ७७॥ पद्मालाशाः । सोमपीथस्यावरुध्यै । एकवि-
 ंशतिस्संपद्यन्ते । एकविंशतिर्वै देवल्लोकाः ।
 द्वादश मासाः पञ्चर्तवः । त्रयं इमे लोकाः । अ-
 सावादित्य एकविंशः । एष सुवर्गो लोकः । सु-
 वर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै । शतं पशवो भवन्ति॥

महापातकानां पापानां अपघाताय भवति । गर्भो भ्रूण इति
 केचित् । ननुर्वेदी भ्रूण इत्यन्ये । क्षत्रियो भ्रूण इत्यपरे ।
 'हनस्त न' इति क्यप् । पौतुद्रवा देवदारुमयो अमिष्टमभितो
 भवतः पुण्यात्मनो गन्धस्यावरोधाय भवति । यस्मादेते त्रयो
 यूपा भवन्ति तस्मात् भ्रूणहत्यादिकमपि महापापं अस्मात् यज-
 मानादपहत्य पुण्यलक्षणेन गन्धेन एनं यजमानं उभयतः उभ-
 योर्वयसोरुभयोर्वा लोकयोः परिगृह्णाति ॥

^१पडिति ॥ अभित इत्येव । पौतुद्रवाभितो दक्षिणतस्त्रय
 उत्तरतश्च त्रयो ब्रह्मा भवन्ति । एव सादिरपालाशानां द्रष्टव्यं ।
 एवमेवा यूपैरुविशति प्रदर्शिता । गन्धमन्यन् ॥

^३शतं पशव इति ॥ एकोनविंशत्यविरूपश्च शतमंस्थाना पशूना

७८ ॥ शतायुः पुरुषश्रुतेन्द्रियः । आयुष्येवेन्द्रिये
प्रतिष्ठति । सर्वं वा अश्वमेध्याप्नोति । अपरि-
मिता भवन्ति । अपरिमितस्यावरुध्यै । 'ब्रह्मवा-
दिनो वदन्ति । कस्मात्सत्यात् । इक्षिणतोऽन्येषां

अवयुत्यानुवादस्तुत्यर्थः शतस्य । यद्वा—बहवश्चोदितसंख्याः पशवो
भवन्तीत्यर्थः । तदेवाह—सर्वं वा इति । सर्वमभिमतमर्थम-
श्वमेधयाजी प्राप्नोति । तस्मात् बहवः पशवो भवन्तीति चोदित-
संख्यास्तुतिः । पक्षान्तरमाह—अपरिमिता इति । सर्वं वा
इत्युत्तरशेषो वा, सर्वं खल्वभिमतमश्वमेधयाजी प्राप्तुमर्हति । त-
स्मादपरिमिताः पशवो भवन्ति अपरिमितस्य फलस्य लाभाय ॥
अत्रैषा पशुसंख्या—

अश्वस्तूपरगोमृगौ तुरगपर्यङ्गया दश व्युत्तराः *

सन्त्यष्टादशिनस्त्वशीतिशतकं द्वाविंशति द्विद्वन ।

सन्त्येषादशिनस्तथा प्रकृतिजैर्द्वाविंशतिर्वैकृता

चातुर्मास्यपञ्चनवैदि सशता पञ्चाभिर्नां त्रिशतम् ॥

भूय. पञ्चदशैश्च पञ्चदशिनो ग्राम्या नवत्युत्तरान्

आरण्यान् त्रिशतान्यथर्तुं (र्हितान्) पञ्चनस्त्वष्टा दशारण्यान् ।

क्षेयास्मृकरपूर्वमास्तु दशतोत्रैकादशैते शतं

सर्वे पञ्चशती भवन्ति पञ्चोऽर्थेकोनिता त्रिंशति ॥

*द्वितीयेऽहनि उक्थ्ये एते पशव आलम्यन्ते सौम्यत्वात्
शान्तत्वात् वा । तस्मात् स्वायामेव दिशि अवदाय सादितं

पशूनामवदन्ति । उत्तरतोऽश्वस्येति । वारुणो वा
 अश्वः ॥ ७९ ॥ एषा वै वरुणस्य दिक् । स्वाया-
 मेवास्य दिश्यवदति । यदितरेषां पशूनामवदति ।
 शतदेवत्यं तेनावरुन्वे । चितेऽग्रावधिवैतसे कटेऽ-
 श्वं चिनोति । अप्सुर्योनिर्वा अश्वः । अप्सुजो
 वेतसः । स्व एवैनं योनौ प्रतिष्ठापयति । पुरस्ता-
 त्प्रत्यश्वं तूपरं चिनोति । पश्चात्प्राचीनं गोमृगम् ॥
 ८० ॥ प्राणापानावेवास्मिन्सम्यश्चौ दधाति । अ-
 श्वं तूपरं गोमृगमिति सर्वहुतं एताञ्जुहोति । एषां

भवति । यतश्च इतरेषां सर्वेषामेव पशूना दक्षिणतोऽवदति,
 बहुदेवत्यं यागफलं तेन लभते ॥

वेतसनिर्मिते कटे आस्तीर्णे अश्वं प्राञ्च चिनोति प्राक्किउरस
 शाययति । अप्सुर्योनिर्वा इत्यादि । गतम् । तूपरं शृङ्गहीन
 तमग्रे पुरस्तात् प्रत्यक्किउरस चिनोति गोमृगं हिंसारुचि
 बलीवर्द्धं, तमग्रे पश्चात् प्राक्किउरस चिनोति । एव कुर्वन्
 प्राणापानौ च यजमाने सम्यश्चौ समीचीनगतीं स्थापयति ।
 सर्वहुत इति । कर्मणि क्विप् । वेनमेन कटेनाश्वतूपरगोमृगान्
 सर्वहुतं जुहोति । लोकत्रयाभिजयाय तद्ववति ॥

लोकानांमभिजित्यै । 'आत्मनाऽभिजुहोति । सा-
त्मानमेवैनं सतनुं करोति । सात्माऽमुष्मिन्लोके
भवति । य एवं वेद । अथो वसोरेव धारां तेना-
वरुन्धे । 'इलुवर्दाय स्वाहा वलिवर्दाय स्वाहेत्या-
ह । संवत्सरो वा इलुवर्दः । परिवत्सरो वलिव-
र्दः । संवत्सरादेव परिवत्सरादायुरवरुन्धे । आयु-

०आत्मनेति ॥ आत्मीयशरीरावयवसंबन्धिभिः 'स्तेगान्दष्ट्रा-
भ्याम्'* इत्येतैरनुवाकेर्हुतमश्वमाज्येन अभिजुहोति हुतस्योपरि जु
हातीत्यर्थः । एनं हुतमश्वं सात्मानं सशरीरं सतनुं सर्वश-
रीरावयवसहितं च करोति । एवं वेदिता अमुष्मिन् लोके
सात्मा सशरीर एव भवति गच्छति । अथो अपिच वसो-
र्धारां धनपरंपरां तेन होमेन लभते कर्ता तस्य वेदिता च ॥

१संवत्सरो वा इति ॥ इदानीं ध्रियत इति इलुवर्दः ।
परस्तात् ध्रियत इति परिवत्सरो द्वितीयो वत्सरो वलिवर्दः
पृषोदरादित्वादभीष्टस्वरूपसिद्धिः । एवं संवत्सरपरिवत्सराभ्यां हेतुभ्यां
तदात्मकं सर्वमायुरवरुन्धे न पुरुषायुषमध्ये ध्रियते । तस्मा-
दाभ्यां होमाभ्यामायुरस्मिन् यजमाने स्थापयति पूर्वैर्वसुधाराला-
भम् । यस्मादेवं तस्मात् अश्वमेधयाजी जरसा तन्वा वि-
सृज्या हस्तपादादिविस्त्रंसेन च इत्थंभूतस्सर्वमायुरवाप्य कृतार्थः

रेवासिमन्दधाति । तस्मादश्वमेधयाजी जुरसा वि-
स्रसाऽमुं लोकमेति ॥ ८१ ॥

तेजसोऽवरुध्यै भवन्त्यश्वो गोमृगमिलुवर्दश्व-
त्वारि च ॥ २० ॥

एकविंशोऽग्निर्भवति । एकविंशस्तोमः ।
एकविंशतिर्यूपाः । यथा वा अश्वा वरूपभा वा
वृषाणस्सस्फुरेरन् । एवमेतन्तोमास्सस्फुरन्ते ।

अमुं लोकं गच्छति । जराग्रहणं नायुः कात्स्न्यार्थम् । अभि-
नवेदेह एव पुरुषायुर्जीवति ॥

इति तैत्तिरीये ब्राह्मणे तृतीयेऽष्टके अष्टमऋषाष्टके विंशोऽनुवाकः

‘एकविंश इत्यादि ॥ एकविंशतिपुरुषप्रमाणोऽग्निरेकविंशति-
विधः एकविंश । एकविंशस्तोनीयपरिमाणस्सर्वस्तोमो भवति,
मध्यमस्याह उक्थ्यस्यैवेदं लक्षणं, परिमाणे द्वाप्रत्ययः । एक-
विंशतिर्यूपाः उपशयपातीवतविशाऽयूपव्यतिरिक्ता ॥

‘एवमग्निस्तोमयूपानामेकविंशत्वेन समपरिमाणत्वं विधाय तद्वि-
धानं, अनेन वक्ष्यमाणेनाग्रचादीनां द्वादशत्वं विज्ञेयम् स्तो-
मानां एकविंशतित्वं दूषयति—यथेति ॥ अश्वा वा रूपभा
वा यथा वृषाणस्सेकारः सेकशक्तिनिमित्तदर्पमदातिशयान्धा

यदेकविंशः । ते यत्संमृच्छेरन् । हन्येतास्य य-
ज्ञः । द्वादश एवाग्निस्स्यादित्याहुः । द्वादशस्स्तो-
मः ॥ ८२ ॥ एकादश यूपाः । यद्द्वादशोऽग्निर्भवति ।
द्वादश मासास्संवत्सरः । संवत्सरेणैवास्मा अन्न-
मवरुन्धे । यद्दश यूपा भवन्ति । दशाक्षरा विराट् ।
अन्नं विराट् । विराजैवान्नाद्यमव रुन्धे । य एकादशः ।
स्तन एवास्यै सः ॥ ८३ ॥ दुह एवैनां तेन । त-
दाहुः । यद्द्वादशोऽग्निस्स्याद्द्वादशस्स्तोम एकादश

संस्फुरेरन् धर्षणोन्मुखा एव जृम्भन्ते एवमेते एकविंशस्स्तोमाः
संस्फुरन्ते । तादृशाः ते यदि कदाचित् समृच्छेरन् संग-
तास्त्युः महाश्वा इव न महोक्षा इव न तदा हन्येत विष्ट
येत अस्य यज्ञः । तस्मात् द्वादश एवाग्नयस्त्युः भवितुमर्ह-
न्तीति आहुः पुराविदः एकविंशतिवत् नात्युद्रिक्ता द्वादशा इति
भावः । यूपानामपि द्वादशमायत्वात् त्रयाणां तुल्यप्रमाणत्वम् ॥

यदित्यादि ॥ गतम्* । अस्या इति विराजः । दुहे
दुग्धे 'लोपस्त आत्मनेपदेषु' इति तलोपः ॥

तदाहुरिति ॥ द्वादशत्वपक्षं दूषयति । तत्राहुरन्य इत्यर्थः ।
यथेति । स्थूरिः पष्ठवाही शकटादिः स यथा येन प्रकारेण
धुर्येण युक्तो दुर्बल एव यानविषये एतच्चुल्यमिदं गन्तव्यप्राप्त्य-

यूपाः । यथा स्थूरिणा यायात् । तादृक्तत् । एक-
 विंश एवाग्निस्स्यादित्याहुः । एकविंशस्तोमः ।
 एकविंशतिर्यूपाः । यथा प्रष्टिभिर्याति । तादृगेव
 तत् ॥ ८४ ॥ 'यो वा अश्वमेधे तिस्रः ककुभो वेद' ।
 ककुद् राज्ञां भवति । एकविंशोऽग्निर्भवति । ए-
 कविंशस्तोमः । एकविंशतिर्यूपाः । एता वा
 अश्वमेधे तिस्रः ककुभः । य एवं वेद । ककुद्
 राज्ञां भवति । 'यो वा अश्वमेधे त्रीणि शीरुपाणि
 वेद' । शिरो ह राज्ञां भवति । एकविंशोऽग्निर्भ-

साधनत्वात्, शकटादिमिस्मम एव याति न विपमे, तस्मात्
 एकविंश एवाग्निश्चादयो भवितुमर्हन्तीत्याहुर्गन्तविदः । यथा प्र-
 ष्टिभिः शिरोधारिभिः बहुभिर्याति तादृगेव तत् भवति समे
 विपमे च यानसामर्थ्यात् ॥

'ककुभ इति ॥ ऋषभावयवाना ककुदिव तत्स्थानीयाः प्रधा-
 नावयवाः ककुभः, तासा वेदिता राज्ञां मध्ये प्रधानभूतो भवति
 कर्ता । अस्य चार्धस्य यो वेदिता सोऽपि राज्ञां ककुत्
 भवति । ऋषभस्य ककुदिव राज्ञाभुदात्तताहेतुर्भवति ॥

'एवं प्रधानावयवत्वेन रूपयित्वा इदानीमुच्छ्रितत्वेन रूपयति—
 शीर्षाणीति ॥ 'शीर्षं छन्दसि' इति शीर्षादेशः । शरीरा-
 वयवानां मध्ये शिर इव राज्ञां मध्ये उच्छ्रितो भवति कर्ता ।

वति । एकविंशस्तोमः । एकविंशतिर्यूपाः ।
एतानि वा अश्वमेधे त्रीणि शीरुपाणि । य एवं
वेद । शिरो ह राज्ञां भवति ॥ ८५ ॥

द्वादशस्तोमस्स एव तच्छिरो ह राज्ञां भव-
ति पट्वं ॥ २१ ॥

वेदिता चास्यार्थस्य शरीरस्य शिर इव राज्ञां उच्छिदृतहेतुर्भवति ।
तस्मात् एकविंशोऽग्निं कर्तव्य । तत्र ब्रूमः करणीकारिका—

विस्तानारप्राकृतादधेराश्वमेधिन उच्यते ।
द्वयांत्युरपमानेषु तस्य त्रिकरणीं तत ॥
चतुरक्षे समे क्षेत्रे प्रमाणं पुरुषो यथा ।
जानीयादहणया रज्जु तस्य द्विकरणीं द्वय ॥
कर्णवर्गो यतो घाट्टु कोदिवर्गाद्विभो यतौ ।
विस्तारं पुरुषा यस्मिन् आयामो द्विकरण्यथ ।
अहणया रज्जुरेतस्य त्रिकरण्युपजायते ॥
करोति पुरुषस्थानस्थिता सप्तविधा तु सा ॥
तस्या एव चतुर्धांश्चतुर्भांसीयन्ल्पना ।
तस्यार्धेनैव तत्पादा कल्पनीया विजायता ॥
तस्या पञ्चमभागायै तद्भागीयादिकल्पना ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीये अष्टमे अध्यमेधे
एकविंशोऽनुवाकः.

'देवा वा अश्वमेधे पर्वमाने । सुवर्गं लोकं न
 प्राजानन् । तमश्वः प्राजानात् । यदश्वमेधेऽश्वेन
 मेध्येनोदञ्चो वहिष्पवमानः सर्पन्ति । सुवर्गस्य
 लोकस्य प्रज्ञात्यै । 'न वै मनुष्यं सुवर्गं लोकम-
 ज्ञंसा वेद । अश्वो वै सुवर्गं लोकमज्ञंसा वेद ।
 यदुद्गातोद्गायेत् । यथाऽक्षेत्रज्ञोऽन्येन पृथा प्रति-
 पादयेत् । तादृक्तत् ॥ ८६ ॥ उद्गातारमपरुद्धयं ।
 अश्वमुद्गीथाय वृणीते । यथा क्षेत्रज्ञोऽज्ञंसा नयति ।

'देवा वा अश्वमेध इत्यादि ॥ वहिष्पवमाने स्वर्गं लोकं
 नाजानन् देवाः स्वर्गसाधनमस्य रूपं नाजानन् इत्यर्थः । अश्व-
 स्तु तं प्राजानात् तस्मात् अश्वेन सह अश्वबालमन्वारम्य
 उदश्वः सर्पन्ति वहिष्पवमानं तत्स्वर्गस्य प्रज्ञानाय भवति ॥

'न वा इत्यादि ॥ गतम् । अज्ञंसा आर्जवेन । अ-
 क्षेत्रज्ञः क्षेत्राभियोगरहितः, स यथा अन्येन अनुजुना मार्गेण
 प्रतिपादयेत् अमार्गेण प्रस्थापयेत् क्लेशयति इष्टदेशं न प्राप-
 यति तुल्यं तत् यत् वहिष्पवमानशेत्रे स्वर्गमार्गज्ञानविधुरो मनुष्यः
 उद्गाता उद्गायेत्, तस्मान्मनुष्यमुद्गातारमपरुद्धयं निर्वास्य अश्वं
 वृणीते उद्गीथाय उद्गातृकार्यार्थम् । ओणादिकं यप्रत्ययः ।
 यथेत्यादि । गतम् । समष्टयैः कनुमार्गज्ञत्वादश्वस्य सम्पत्
 स्वर्गसाधनैः भवति ॥

एवमेवैनमश्वस्सुवर्गं लोकमजंसा नयति । पुच्छ-
मन्वारंभन्ते । सुवर्गस्य लोकस्य समंष्टयै । १ हिं
करोति । सामैवाकः । हिं करोति । उद्गीथ एवा-
स्य सः ॥ ८७ ॥ वडवा उपं रुन्धन्ति । मिथुन-
त्वाय प्रजात्यै । अथो यथोपगातारं उपगायन्ति ।
तादृगेव तत् । 'उदगासीदश्वो मेध्य इत्याह । प्रा-
जापत्यो वा अश्वः । प्रजापतिरुद्गीथः । उद्गीथमे-
वावरुन्धे । अथो ऋक्सामयोरेव प्रतितिष्ठति ।

१ हिं करोतीति ॥ 'वडवा उपरुन्धन्ति' इति वक्ष्यति ता दृष्ट्वा
यदश्वो हिं करोति हर्षेणाभिहिकरोति सामैवैतत्करोति गानस्या-
नीयो हिकारः । हिं करोतीति । परिगानादिसामव्यावृच्यर्पं
पुनर्वचनम् । अस्य उद्गातृत्वेन वृतस्य उद्गीथः उद्गानस्थानीय
एव हिकारः । वडवा अश्वस्त्रियः उपरुन्धन्ति अश्वस्य स-
मीपे दृष्टिपथे स्थापयन्ति मिथुनत्वाय मिथुनीभावाय, प्रजात्यर्पं
अ तद्भवति । अथो अपि उपरुद्धवडवा अश्वस्य हिकारं श्रुत्वा
यत् प्रत्यभिहिं कुर्वन्ति तदुद्गातृणामुपगानस्थानीयम् ॥

१ उदगासीदिति ॥ अयमश्वो मेघार्ह उदगासीत् उद्गानम-
कार्पादिति हिकारानन्तरमाह । 'यमरमनम्' इति सक् । अश्वः
प्राजापसः तद्देवस्यः उद्गीथः स्वयं प्रजापतिरेव लोकवृद्धिहेतु-
त्वात्, तस्मात् अश्वस्योदगासीदिति वचनेन प्रजापत्यात्मकमुद्गी-

‘हिरण्येनोपाकरोति । ज्योतिर्वै हिरण्यम् । ज्यो-
तिरेव मुखतो दधाति । यजमाने च प्रजासु च ।
अथो हिरण्यज्योतिरेव यजमानस्सुवर्गं लोकमेति॥

तथ्स उपाकरोति चत्वारिं च ॥ २२ ॥

‘पुरुषो वै यज्ञः । यज्ञः प्रजापतिः । यदश्वे

धमवरुन्धे । अथो अपिच ऋक्सामयोः सर्वामु ऋक्सामसु
च प्रतिष्ठितो भवति यजमानः प्राजापत्योद्गीथलामात् ॥

‘हिरण्येनेति ॥ बाह्यस्थानस्थितहिरण्येन स्तोत्रमुपाकरोति
आरम्भयति । मुखतः आरम्भतः प्रभृति यजमाने प्रजासु च
ज्योतिर्दधाति । अपि च यजमानो हिरण्यज्योतिः हिर-
ण्यसदृशज्योतिः हितरमणीयज्योतिर्वा स्वर्गं गच्छति ॥

इति तृतीये अष्टमे अश्वमेधे द्वाविंशोऽनुवकः

‘पुरुषो वा इति ॥ पुरुषः परमात्मा स एव स्वयं यज्ञः
सर्वपरिस्पन्दाधारत्वात्, यज्ञः एव स्वयं प्रजापतिः प्राजापत्यो-
श्वः प्रधानसाधनत्वात् । तथा सति यदश्वे यूपस्थानीये निश्चले
पशून् पर्यङ्गान् नियुजन्ति तद्यज्ञादेव यज्ञमेवोपसंप्राप्य यज्ञं
प्रयुक्ते, यज्ञसाधनत्वान् पशवो यज्ञा । प्राजापत्यस्यास्य अ-
श्वस्य यज्ञत्वान् यज्ञ एव यज्ञं प्रयुक्तो भवति । ह्यङ्गोपे
पञ्चमो । अस्मिन् पक्षे ‘पुरुषो वै यज्ञः’ इत्यवक्तव्यं स्यात्,

पशून्त्रियुञ्जन्ति । यज्ञादेव तद्यज्ञं प्रयुङ्क्ते । ^२अश्वं तू-
परं गोमृगम् । तानग्निष्ठ आलभते । सेनामुखमेव
तत्संश्रयति । तस्माद्राजमुखं भीष्मं भावुकम् ।
^३आग्नेयं कृष्णग्रीवं पुरस्ताल्ललाटे । पूर्वाग्निमेव तं
कुरुते ॥ ८९ ॥ तस्मात्पूर्वाग्निं पुरस्तात्स्थापयन्ति ।
पौष्णमन्वञ्चम् । अन्नं वै पूषा । तस्मात्पूर्वाग्रावा-

तस्मात् अन्यथा व्याख्यायते—‘वाताद्यज्ञं प्रयुञ्जताम्’* इति
यज्ञात्मर्वयज्ञाधारात् पुरुषादुपादाय अश्वे यज्ञं प्रयुङ्क्ते । इदानीं
यज्ञं प्रजापतिरित्यनेन किमिति चेत् यज्ञसाधनानां यज्ञत्वमनेन
साधयति ॥

^२अश्वादींस्त्रीनग्निष्ठे यूषे आलभते नियुनक्ति । सेनामुख-
मिति । सेना बल तस्य मुखं उपक्रम तत्संश्रयति तीक्ष्णी-
करोति, तस्मात् सशितत्वात् बलादभिन्नत्वाच्च राज्ञो मुखं भीष्मं
भयानकं भावुकं भवितुं शीलमत । ‘ल्पपतपद’ इत्युक्तम् ।
बिभेत्स्मादिति भीष्मं ‘भियप्सुम्वा’ इति मक् ॥

^३आग्नेयादयं छागा ललाटे अश्वस्यालभत इति सर्वत्र ।
पुरस्तात् पूर्वभागे नासिकापुटयोरुर्ध्वं पुरस्ताद्भागे आग्नेयम् ।
पौष्णं तु अन्वञ्चं तेनानुगतं ललाटे एव । तस्मात् आह
वनीयं पूर्वस्यां दिशि स्थापयन्ति । पौष्णस्यान्नात्मनो ललाटे
एव नियोजनात् आहार्यं होतव्यं सर्वं पूर्वाग्रावेवाहरन्ति जुहति ।

हार्यमाहरन्ति । 'ऐन्द्रापोष्णमुपरिष्ठात् । ऐन्द्रो वै
 राज्ञन्योऽन्नं पूषा । अन्नाद्येनैवैनमुभयतः परि गृह्णा-
 ति । तस्माद्राज्ञन्योऽन्नादो भावुकः । 'आग्नेयौ कृ-
 ण्यग्रीवौ बाहुवोः । बाहुवोरेव वीर्यं धत्ते ॥ ९० ॥
 तस्माद्राज्ञन्यो बाहुवली भावुकः । 'त्वाष्टौ लोम-
 शसकथौ सकथ्योः । सकथ्योरेव वीर्यं धत्ते । त-
 स्माद्राज्ञन्यं ऊरुवली भावुकः । शितिपृष्ठौ वार्-
 हस्पत्यौ पृष्ठे । ब्रह्मवर्चसमेवोपरिष्ठाद्धत्ते । अथो

अत्र सर्वत्र उक्तस्थाननियोजनासम्भवे तत्स्थानस्मृतिमात्रमेव कृत्वा
 अग्निष्वेव नियोजनम् ॥

'उपरिष्ठादिति ॥ ग्रीवाया उपरिभागे । केचिदाहु 'एला-
 टप्रदेशमतीत्य ऊर्ध्वप्रदेशे' इति । तयोरन्नात्मनो पोष्णयोर्मध्ये
 राजन्यात्मन ऐन्द्रस्य स्थितत्वात् अन्नाद्येनोभयतः परिगृह्णाति
 यजमानम् । तस्मात् राजन्यः समृद्धान्नार्दनशीलः ॥

बाहुवोरिति ॥ तन्वादित्वादुवद् ॥

'लोमशसकथाविति ॥ लोमवदूरू । 'सकथं चान्नान्तात्' इत्यन्
 समासान्तः । सकथ्योरिति । 'ई च द्विवचने' इतीकारः ॥

'शितिपृष्ठौ श्वेतपृष्ठौ । 'शितेर्नित्या चङ्' इत्युत्तरपदान्तो-
 दात्तत्वम् । अथो अपि च क्वचद्वयस्थानीयौ एतो पशु
 अभितः नुमयो पार्श्वयो पर्यहते आमुभते क्वचद्वय वा

कवचे एवैते अभितः पर्यूहते । तस्माद्राजन्यस्स-
न्नहो वीर्यं करोति । 'धात्रे पृषोदरमधस्तात् । प्र-
तिष्ठामेवैतां कुरुते । अथो इयं वै धाता । अस्या-
मेव प्रति तिष्ठति । 'सौर्यं बलक्षं पुच्छे' । उत्सेध-
मेव तं कुरुते । तस्मादुत्सेधं भये प्रजा अभि-
संश्रयन्ति ॥ ११ ॥

कुरुते धत्ते कुरुते पञ्च च ॥ २३ ॥

साङ्गहण्या चतुष्टयो यो वै यः पितुश्चत्वारो
यथा निक्तं प्रजापतये त्वा यथा प्रोक्षितं विभूराह
प्रजापतिरकामयताश्वमेधेन प्रजापतिर्न किञ्च न
सावित्रमाब्रह्मन्प्रजापतिर्देवेभ्यः प्रजापती रक्षा-

सर्वशरीरे पर्यूहते अभ्यूहते तद्दीर्यं वीरकर्म शत्रुनिग्रहादि
करोति ॥

'पृषोदरं श्वेतबिन्दुचितोदर, 'उदराश्वेषु' इत्युत्तरपदान्तो-
दात्तत्वम्, 'पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम्' इति व्यञ्जनलोपः । अधस्ता-
दिति उदरे । प्रतिष्ठामिति अधोमागसाम्यात् । गतमन्यत् ॥

'बलक्षं बलक्ष श्वेतं श्वेताक्षमिति । अश्वस्योत्सेधमुच्छ्रितत्वं
उच्छ्रितसौर्यसम्बन्धेन करोति सर्वमयनिवृत्तिसामर्थ्यमश्वस्य यथा

सि प्रजापतिमीप्सति विभूरश्वनामान्यम्भाः स्ये-
कयूपो राज्ञुदालमेकविंशो देवाः पुरुषस्त्रयोविं-
शतिः ॥ २३ ॥

साङ्गहण्या तस्मादश्वमेधयाजी यत्परिमिता
यद्यज्ञमुखे यो दीक्षां देवानेव त्रयं इमे सितायं
प्राणापानावेवास्मिन्तस्माद्राजन्यं एकं नवतिः ॥ १ १
हरिः ओम् तथस्तत्.

स्यादिति । तस्मात् उत्सेधस्य भयनिवृत्तिहेतुनया श्रुतिप्रतिपा-
दितत्वात् अद्यापि भये परचक्रादौ समुपस्थिते उत्सेधं उच्छ्रितं
पर्वतादिकं प्रजाः भयनिवृत्तये अभिसंश्रयन्ति आभिमुख्येन
भजन्ते ॥

इति भट्टमास्करमिधविद्विचिन्ते यजुर्वेदभाष्ये ज्ञानयज्ञस्यै तैत्तिरीयब्राह्मणे
तृतीयेऽऽके अष्टमप्रपाठके अश्वमेधे त्रयोविंशोऽनुवाकः .

समाप्तश्च प्रपाठकः .

ग्रामयोर्ग्रामान्तौ स्याताम् ॥ २ ॥ ऋक्षीकाः पुरु-
पव्याघ्राः परिमोपिणं आव्याधिनीस्तस्करा अर-
ण्येष्वाजायेरन् । 'तदाहुः । अपशवो वा एते ।
यदार्ण्याः । यदार्ण्यैस्सङ्स्थापयेत् । क्षिमे यज-
मानमरण्यं मृतः हरेयुः । अरण्यायतना ह्यार-

तास्थ्यात् ताच्छब्दं, मध्याः क्रोशन्तीनिवत्, ते विरुद्धं क्रा-
मयेयुः परस्परस्य बाधका भवेयुः तादृशत्वादारण्यानामपि । वि-
दूरमिति द्वयोः ग्रामयोः द्वौ ग्रामान्तौ ग्रामसीमानौ ग्रामयो-
र्विदूरं यथा तथा स्याताम् भवर्तेषाताम् अरण्यमायत्तेनानावृत्त-
त्वात् निजसीमातिक्रमेण वृत्तेः । यथा द्वयोरेवं सर्वेषामिति तेन
पुनर्ग्रामग्रहणम् । ऋक्षीकादयो हिंस्रनन्तवः । त एवारण्ये-
ष्वाजायेरन् सर्वेनो जायेरन्, न तु मृगवानरतापसमयूरादयः ।
पुंव्याघ्राः पुरुपव्याघ्राः । परिमोपिणो मार्गचोराः । आव्या-
धिन्यः सर्वतस्ताडयिष्यस्तेनाः, या गणशो वर्तमानाः हिंसन्ति
'वा छन्दसि' इति पूर्वमवर्णशीर्षत्वम् । तस्कराः मायाधिनो
हर्तारः 'तद्वृत्तोः' इति सुट् ॥

'तदाहुरिति ॥ तत्र आरण्यमंस्थापनायां दोषान्तरमप्याहुः ।
अपशवः पशुकार्याकरणादारण्याः । तस्मान् आरण्यमंस्थापनायां
पशुयागो न सृज इति नृषा आरण्यपशुहिंसाकारिणं क्षिमे वाजे
मृतं यजमानं अरण्यं हरेयुः प्रापयेयुः । अरण्यस्थानादारण्याः
पशवो भवन्ति । आरण्यपशुयानिनो यजमानस्य इदमेव फलं

ण्याः पशव इति । यत्पशून्नालभेत । अनवरुद्धा
 अस्य पशवस्स्युः । यत्पर्यग्निकृतानुत्सृजेत् ॥ ३ ॥
 यज्ञवेशसं कुर्यात् । यत्पशून्नालभते । तेनैव प-
 शूनवरुद्धे । यत्पर्यग्निकृतानुत्सृजत्ययज्ञवेशसाय ।
 अवरुद्धा अस्य पशवो भवन्ति । न यज्ञवेशसं
 भवति । न यजमानमरण्यं मृतं हरन्ति । ग्रा-

स्यात् । यत्पशूनि । अथ यद्यारण्याना पशूना आलम्भ
 एव न क्रियते आलम्भ्य तैसंस्थापने दोषो भवति चेद्धरमना-
 लम्भ एवेति भावः । तन्न सुन्दरमित्याह—अनवरुद्धा इति ।
 आलम्भनमात्रमकुर्वाणस्य अस्य यजमानस्य आरण्याः पशवोऽ-
 नवरुद्धा अविधेयास्स्युः । यदित्यादि । गतम् । अथ मृतं
 आलम्भ्येवारण्याः पशवः पर्यग्निकरणानन्तरमुत्सृष्टव्याः, तत उभ-
 रपि दोषप्रमक्तिर्न भविष्यतीत्याक्षिपति । यज्ञवेशसमिति । यागा-
 र्थमालम्भनं, तत्रालब्धानामयागः कुर्वन् यज्ञविनाशकार्येव स्यात् ।
 कृतस्त्यमिदं पूर्वापरविप्रतिषिद्धं प्रयोगज्ञानमिति भावः । वेश-
 शब्दान् 'अनसन्तान्नपुमकात्' इत्यच् समासान्तः ॥

समाधत्ते—यदिति ॥ आलब्धव्यास्तावदारण्याः पशवः तेन
 पशवोऽवरुध्यन्ते । अथ यत्पर्यग्निकृतानुत्सृजति पर्यग्निकरणं
 कृत्वेव, न त्वालम्भनानन्तरं, तदयज्ञवेशसाय भवति पर्यग्निकर-
 णव्याप्तेन अप्रावेवैते ह्यन्ते इति नालब्धायागदोषप्रमद् इति
 भावः । तस्मादालम्भाद् अवरुद्धाः पशवो भवन्ति । याग-

स्यैस्सऽस्थापयति । एते वै पशवः क्षेमो नाम ।
 सं पितापुत्राववस्यतः । समध्वानः कामन्ति ।
 समन्तिकं ग्रामयोग्रामान्तौ भवतः । नक्षीकाः
 पुरुषव्याघ्राः परिमोपिण आव्याधिनीस्तस्करा
 अरण्येष्वार्जायन्ते ॥ ४ ॥

ऋतवस्स्यातामुत्सृजेत्स्यन्तस्त्रीणि च ॥ १ ॥

प्रजापतिरकामयतोभौ लोकाववरुन्धीयेति ।
 स एतानुभयान्पशून्पश्यत् । ग्राम्याश्चरण्याश्च-

स्य च कृतत्वाच्च यज्ञवेशसं भवति । आरण्यैरसंस्थापनात् न
 यजमानस्य मृतत्वं, आरण्यानामहिंसितत्वात् न चास्यारण्यैर्हरणं,
 अनारण्यपानित्वात् । न च कर्मणः संस्थाशून्यता ग्राम्यैः
 पशुभिः क्षेमहेतुभिः संस्थापनात् । ततश्च पितापुत्रौ समवस्य-
 तः संगतमविरुद्धमेवावस्यतः अविमतिपिद्मनी भवतः । अध्वा-
 नश्च संक्रामन्ति अध्ववारिणस्सम्यक् निर्वाधि चरन्ति । ग्रामयोश्च
 ग्रामान्तौ संगतान्तिकं यथा तथा भवतः प्रत्यासत्ताविव भवतः श्रद्धे-
 यत्वेनावृत्त्वात् । नक्षीकादयश्च हिंसा अरण्येष्वपि नैव जायन्ते ॥

इति तैत्तिरीये ब्राह्मणे तृतीयेऽष्टके नवमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः.

प्रजापतिरकामयतेत्यादि ॥ गतम्* ॥

श्वं । तानालभत । तैर्वै स उभौ लोकाववारुन्ध ।
 ग्राम्यैरेव पशुभिरिमं लोकमवारुन्ध । आरण्यैर-
 मुम् । यद्ग्राम्यान्पशूनालभते । इममेव तैर्लोकम-
 वरुन्धे । यदारुण्यान् ॥ ५ ॥ अमुं तैः । 'अनवरु-
 द्धो वा एतस्य संवत्सर इत्याहुः । य इतइतश्चातु-
 र्मास्यानि संवत्सरं प्रयुङ्क्त इति । एतावान् वै सं-
 वत्सरः । यच्चातुर्मास्यानि । यदेते चातुर्मास्या-
 पशव आलभ्यन्ते । प्रत्यक्षमेव तैस्संवत्सरं यज-
 मानोऽवरुन्धे । 'वि वा एष प्रजया पशुभिर् ऋ-

'अनवरुद्ध इति ॥ अविधेयीकृतोऽस्य संवत्सर इत्याहुः
 पुराविद । यस्य' य इतइत अर्वागेव स्थापयित्वा यज्ञा
 कृतमनीत्वा चातुर्मास्यानि चातुर्मास्यपशून् अनालभ्य सवत्सरं
 सवत्सरसाध्य सवत्सरात्मक कर्म वा प्रयुङ्क्ते चातुर्मास्यात्मा हि
 सवत्सर तैर्व्याप्तत्वात् । इतइति वर्जनवाची निपात इति के-
 चित् । 'ततोऽन्यत्रापि दृश्यते' इति द्वितीया । चातुर्मास्या-
 लम्भे प्रत्यक्षमव्यवधानेनैव सवत्सरोऽवरुद्धो भवति । कृष्णाग्नी
 वादयस्सचरा सचरात्मका चातुर्मास्यपशवः पञ्चत्रिंशदधिक शतम् ॥

'वि वा एष इत्यादिरैकादशिनाना विधि ॥ प्रजया प-
 शुभिश्चाय व्युद्धो विहीनो भवति । क' य सवत्सरसाध्य
 प्रयुङ्क्ते ब्रह्मचर्यरक्षणात् प्रजाव्युद्धि । प्रत्यवेक्षणाद्यभावात् पशु-

द्वयते । यस्संवत्सरं प्रयुङ्क्ते । संवत्सरस्सुवर्गो लो-
कः ॥ ६ ॥ सुवर्गं तु लोकं नापराध्नोति । प्रजा वै
पशवं एकादशिनीं । यदेत ऐकादशिनाः पशवं
आलम्ब्यन्ते । साक्षादेव प्रजां पशून् यजमानोऽ-
वरुन्धे । प्रजापतिर्विराजंमसृजत । सा सृष्टाऽश्व-
मेधं प्राविशत् । तां दशिभिरनु प्रायुङ्क्त । तामा-

वृद्धिः । ननु प्रजापशुहीनस्य स्वर्गाख्या वृद्धिस्स्यादित्याह—
संवत्सर इति । स्वयं स्वर्ग एव संवत्सरात्मकं कर्म तदेतु-
त्वात्, तस्मात् स्वर्गं लोकं तु नापराध्नोति न भ्रमयति ।
प्रजापशुवृद्धिरेव । तत्र कस्समाधिरित्याह—प्रजा वा इति ।
एकादशिनी नाम स्वयं प्रजा पशवश्च तत्साधनत्वात् । तस्मात्
ऐकादशिनानां पशूनां आलम्बनेन साक्षात् अव्यवधानेन प्रजां
पशुंश्चावरुन्धे यजमानः । एकादश परिमाणमस्याः यूपरीतेः
एकादशिनी 'शञ्छतोर्दिनिः' तत्सम्बन्धिनः पशवः ऐकादशिनः
द्वये भवन्ति प्राकृताः आश्वमेधिकाश्च । प्राकृता आग्नेयादि-
वारुणपर्यन्ता एकादश* । आश्वमेधिकाः 'अग्नयेऽनीकवते रोहि-
ताङ्गिः'† इत्याद्या एकादश ॥

* प्रजापतिरित्यादि ॥ विराट् अन्नं, सा सृष्टयन्तरमेवा-
श्वमेधं प्राविशत् अश्वमेधमनुप्रविश्य तिरोहिता अभवत् । अथ

प्रोत । ताम्राप्त्वा दशिभिरवारुन्ध । यद्दशिनं
 आलुभ्यन्ते ॥ ७ ॥ विराजमेव तैराप्त्वा यजंमा-
 नोऽवर्तुन्धे । एकादशदशतु आलुभ्यन्ते । एका-
 दशाक्षरा त्रिष्टुप् । त्रैष्टुभाः पञ्चवः । पञ्चानुवावरु-
 न्धे । वैश्वदेवो वा अश्वः । नानादेवत्याः पञ्च-

प्रनापतिस्तां विराजमनु लसीकृत्य दशिभिः पशुभिः मायुङ्क्त
 मयोगमुपलक्षणं कृतवान् । दश परिमाण एषा इति दशिनः ।
 पूर्ववत् द्विदि । 'इन्द्राय राज्ञे मृशर' * इत्येकादशभिरनुवाकैः
 उक्ताः दशिन एकादशाधिकं शतं पञ्चवः । यदिदमिति । गतम् ॥

एकादशदशत इति ॥ दशानां वर्गां दशान् 'पञ्चदशतो
 वरेण वा' इति निपात्यते । ननु 'इन्द्राय राज्ञे' * इत्यनुवाके
 एकादश पञ्चवः, तत्कथं दशतस्मात्, तत्रश्च एकादशदशतः कथं
 स्युः । भूयसा व्यपदेशो भवतीति ज्ञापयतीति मन्तव्यम् ।
 अवयववर्गेण समुदायो व्यपदिश्यते इति वा । यद्वा—भय-
 वसन्त्या एव समुदाये वर्तन्ते इति एतदेव व्युत्पादयति । तेन
 'त्रिभिर्गार्हपत्यमाश्वाति । पञ्चभिर्गवनीयम् । अष्टौ मरुचन्ते'†
 इत्याद्युपपन्नं भवति । पञ्चैव हि त्रासराणि । एकादशाक्षरेत्यादि ।
 गतम् । त्रिष्टुप् छन्द उत्सादि ॥

'वैश्वदेवो वा इत्यादि ॥ विश्वे देवा अस्य देवता । अस्य
 प्राजापत्येनात् देवैक्येन तदभेदोच्यते । सर्वे पञ्चोऽस्यो भव-

द्वयते । यस्संवत्सरं प्रयुङ्क्ते । संवत्सरस्सुवर्गो लो-
कः ॥ ६ ॥ सुवर्गं तु लोकं नापराधोति । प्रजा वै
पशवं एकादशिनीं । यदेत एकादशिनाः पशवं
आलम्ब्यन्ते । साक्षादेव प्रजां पशून् यजमानोऽ-
वरुन्धे । प्रजापतिर्विराजंमसृजत । सा सृष्टाऽश्व-
मेधं प्राविशत् । तां दशिभिरनु प्रायुङ्क्त । तामा-

व्यूढिः । ननु प्रजापशुहीनस्य स्वर्गाख्या वृद्धिस्त्यादित्याह—
संवत्सर इति । स्वयं स्वर्ग एव संवत्सरात्मकं कर्म तद्वेतु-
त्वात्, तस्मात् स्वर्गं लोकं तु नापराधोति न भ्रेषयति ।
प्रजापशुव्यूढिरेव । तत्र कस्समाधिरित्याह—प्रजा वा इति ।
एकादशिनी नाम स्वयं प्रजा पशवश्च तत्साधनत्वात् । तस्मात्
एकादशिनानां पशूनां आलम्बनेन साक्षात् अव्यवधानेन प्रजां
पशून्श्चावरुन्धे यजमानः । एकादश परिमाणमस्याः यूपरीते
एकादशिनी 'शच्छतोर्द्विनि' तत्सम्बन्धिनः पशवः एकादशिनः
द्वये भवन्ति प्राकृताः आश्वमेधिकाश्च । प्राकृता आग्नेयादि-
वारुणपर्यन्ता एकादश* । आश्वमेधिका 'अग्रयेऽनीकवते रोहि-
तक्षिः'† इत्याद्या एकादश ॥

* प्रजापतिरित्यादि ॥ विराट् अन्नं, सा सृष्ट्यनन्तरमेवा-
श्वमेधं प्राविशत् अश्वमेधमनुप्रविश्य तिरोहिता अभवत् । अथ

मोत् । ताम्राप्त्वा दशिभिरवारुन्ध । यद्दशिनं
 आलुभ्यन्ते ॥ ७ ॥ विराजमेव तैराप्त्वा यजमानोऽवरुन्धे ।
 एकादशदशान् आलुभ्यन्ते । एकादशाक्षरा त्रिष्टुप् । त्रैष्टुभाः पशवः । पशून्नेवावरुन्धे ।
 वैश्वेदेवो वा अश्वः । नानादेवत्याः पश-

प्रनापतिस्तां विराजमनु लक्ष्मीकृत्य दशिभिः पशुभिः प्रायुक्तं
 प्रयोगमुपलक्षणं कृतवान् । दश परिमाणं एषा इति दशिनः ।
 पूर्ववत् द्विभिः । 'इन्द्राय राज्ञे मूकरः' * इत्येकादशभिरनुवाकैः
 उक्ता दशिन एकादशाधिकं शतं पशवः । यदित्यादि । गतम् ॥

एकादशदशान् इति ॥ दशानां वर्गां दशान् 'पञ्चदशतो
 वर्गं वा' इति निपात्यते । ननु 'इन्द्राय राज्ञे' * इत्यनुवाके
 एकादश पशवः, तत्स्थं दशत्स्यात्, तत्रश्च एकादशदशानः कथं
 स्युः । भूयसा व्यपदेशो भवतीति स्थापयतीति मन्तव्यम् ।
 अवयववर्गेण समुदायो व्यपदिश्यते इति वा । यद्वा—अवय-
 वसंख्या एव समुदाये वर्तेते इति एतदेव व्युत्पादयति । तेन
 'त्रिभिर्गार्हपत्यमादधाति । पञ्चभिराहवनीयम् । अष्टौ सपद्यन्ते' +
 इत्याद्युपपन्नं भवति । पञ्चैव हि तत्राभिराणि । एकादशाक्षरेत्यादि ।
 गतम् । त्रिष्टुप् छन्द उक्तादि ॥

'वैश्वेदेवो वा' इत्यादि ॥ विश्वे देवा अग्रे देवता । अस्य
 मानापत्यत्वात् देवैरेक्येन तदभेदेन चागतं सर्वे पशवोऽश्वो भव-

वो भवन्ति । अश्वस्य सर्वत्वाय । नानारूपा भवन्ति । तस्मान्नानारूपाः पशवः । बहुरूपा भवन्ति । तस्माद्बहुरूपाः पशवस्समृद्धयै ॥ ८ ॥

आरुण्यान्लोको दृशिन् आलभ्यन्ते नानारूपाः पशवो द्वे च ॥ २ ॥

‘अस्मै वै लोकाय ग्राम्याः पशव आलभ्यन्ते । अमुष्मां आरुण्याः । यद्ग्राम्यान्पशूनालभते ।

ति । अथ नानारूपाः पशवो भवन्ति यथा कश्चित् बभ्रुः कश्चिन् कृष्ण इति, तस्मात् अद्यापि नानारूपाः पशवो भवन्ति । अथ बहुरूपाः एकस्या देवताया बहुभेदभिन्नरूपाः पशवो भवन्ति यथा प्राजापत्या एव—कश्चित् रोहित कश्चित् धूम्रगेहित. इति, तस्मात् अद्यापि पशवो बहुरूपा भवन्ति । यथा एकस्यैव पशो कश्चिद्वयव कृष्ण कश्चिच्छोहित. कश्चिच्छुक्ल इति । ‘बहोर्नञ्वत्’ इति नञ्वडावान् ‘नञ् सुभ्याम्’ इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणे उताये नवमे अश्वमेधे

द्वितीयोऽनुवाकः .

‘अस्मै वा इथादि ॥ गतम्* । यदारुण्यानेति आलभन्ते इत्येव । अष्टं तैरेति । अवरुन्व इत्येव । एवमन्यतरा-

इममेव तैर्लोकमवरुन्धे । यदार्ण्यान् । अमुं तैः ।
 उभयान्पशूनालभते । ग्राम्याश्चार्ण्याश्च । उभ-
 यौर्लोकयोरवरुद्धयै । उभयान्पशूनालभते ॥ ९ ॥
 ग्राम्याश्चार्ण्याश्च । उभयस्यान्नाद्यस्यावरुद्धयै ।
 उभयान्पशूनालभते । ग्राम्याश्चार्ण्याश्च । उभ-
 येषां पशूनामवरुद्धयै । त्रयस्त्रयो भवन्ति । त्रयं
 इमे लोकाः । एषां लोकानामाप्यै । ब्रह्मवादिनो
 वदन्ति । कस्मात्सत्यात् ॥ १० ॥ अस्मिन्लोके
 बहवः कामा इति । यत्समानीभ्यो देवताभ्योऽ-

लम्भे अन्यतरावरोध उभयालम्भेनोभयावरोधः । फलान्तरविधानार्थं द्वितीयं तृतीयं च विदधाति । उभयालम्भेन ग्राम्या-
 रण्यात्मरूपयोभयस्य अन्नस्य अवरोधः, उभयेषां पशूनां अवरोधश्च ॥

त्रयस्त्रय इति ॥ एकैकस्य देवताये त्रयस्त्रयः पशवो
 भवन्ति । यथा रोहितादयस्त्रय प्राजापत्या बभ्रादयस्त्रयो रीक्षाः
 तिल. कृष्णा वशा वाम्पय इत्यादि । तत्तत्त्वान्वयात् लोक-
 त्रयाप्यै भवति ॥

ब्रह्मवादिन इत्यादि ॥ कस्मात् कारणात् अस्मिन् मनु-
 प्यलोके एकैकस्य पुरुषस्य बहवः कामा रुचयो भवन्ति?
 इति ब्रह्मवादिनः पृच्छन्ति, उत्तरं—यदित्यादि । समानीभ्यो

न्येऽन्ये पशव आलभ्यन्ते । अस्मिन्नेव तल्लोके
 कामान्दधाति । तस्मादस्मिन्लोके ब्रह्मवः कामाः ।
 'त्रयाणां त्रयाणां सह वपा जुहोति । ज्योतुः
 वै देवाः । ज्योतुः इमे लोकाः । एषां लोकाना-
 माप्त्यै । एषां लोकानां कल्प्यै । 'पर्यग्निकृता-
 नारण्यानुत्सृजन्त्यहिंसायै ॥ ११ ॥

अवरुद्धया उभयान्पशूनालभते
 सत्यादहिंसायै ॥ ३ ॥

देवताभ्यः एकैकस्मै देवतायै अन्येऽन्ये पशवस्वभावा पशव
 आलभ्यन्ते, यथा एकस्मै प्राजापतये रोहितादयस्त्रय, तेनाय-
 मस्मिन् लोके गृह्णन् कामान् दधाति स्थापयति यजमान ।
 तस्मात् अद्यत्वेऽपि बहव रामा भवन्ति ॥

'त्रयाणां त्रयाणामिति ॥ एतदेवत्याना प्राजापत्यादीनाम् ।
 ज्योतुः इत्यादि । व्याख्यातम्* ॥

'पर्यग्निकृतानिति विहिनस्यानुगाद अहिंसाया इति हेतुव-
 यनार्थ ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणं तृतीयं नवमे प्रपाठकं
 अश्वमेधे तृतीयाऽनुवाकः

'युञ्जन्ति ब्रध्नमित्याह । असौ वा आदित्यो
 ब्रध्नः । आदित्यमेवास्मै युनक्ति । अरूपमित्याह ।
 अग्निर्वा अरूपः । अग्निमेवास्मै युनक्ति । चरन्त-
 मित्याह । वायुर्वै चरन् । वायुमेवास्मै युनक्ति ।
 परितस्थुष इत्याह ॥ १२ ॥ इमे वै लोकाः परित-
 स्थुषः । इमानेवास्मै लोकान् युनक्ति । 'रोचन्ते
 रोचना दिव्येत्याह । नक्षत्राणि वै रोचना दिवि ।
 नक्षत्राण्येवास्मै रोचयति । युञ्जन्त्यस्य काम्ये-
 त्याह । कामानेवास्मै युनक्ति । हरी विषक्षसेत्या-

'युञ्जन्ति ब्रध्नमिति दक्षिणस्या युगयुग्मि अश्वमन्त्रकृतं युनक्ति ॥
 असौ वा इत्यादि । ब्रध्नवादिगुणयोगादादिचादिपौनवेन अश्व
 पौनवेन कृतयति । अस्मै यजमानाय आदित्यादिमानयं यथा
 स्यादिति । एतदर्थमेगादिचादीन् एकार्थेषु व्यापारयतीत्यर्थः ।
 बृंहमान् ब्रध्नः आदित्यः । आरोचनादरूपोऽग्निः । मदा च-
 रणात् चरन् वायुः । परित स्थितियोगात् परितस्थितामो लोकाः,
 विषक्तिव्यत्ययः ॥

'रोचन्त इति शृठमश्वस्य मृज्यते ॥ एतदर्थमेव दिवि नक्ष-
 प्राणि रोचयति प्रकाशयति । युञ्जन्त्यस्येति प्रष्टो युनक्ति ।
 कामान् अभिप्रेतानर्थान् । इमे इयं च असौ च इमे द्यावा
 पृथिव्यो । 'त्यदादीना यत्परम्' इतीदमशेषः । हरी हर-

ह । इमे वै हरी विपक्षसा । इमे एवास्मै युनक्ति ॥
 १३ ॥ शोणा धृष्णू नृवाहसेत्याह । अहोरात्रे वै
 नृवाहसा । अहोरात्रे एवास्मै युनक्ति । एता एवा-
 स्मै देवता युनक्ति । सुवर्गस्य लोकस्य समष्टये ।
 'केतुं कृण्वन्नकेतव इति ध्वजं प्रतिमुञ्चति । यशो
 एवैनं राज्ञां गमयति । जीमूतस्येव भवति
 प्रतीकमित्याह । यथायजुरेवैतत् । ये ते पन्थान-
 स्सवितः पूर्यासु इत्यंध्वर्युर्यजमानं वाचयत्यभि-
 जित्यै ॥१४॥ 'परा वा एतस्य यज्ञ एति । यस्य

णकुशले । विपक्षसा विविषार्धे । धृष्णू धारणशीले नृवा-
 हसा नगणा वहनकुशले । एमेता देवता अस्मै यन
 मानाय अस्याभिमागमादनार्थं युनक्ति अन्धादियोजनव्याजेन, तत्स-
 र्गस्य सम्यक्प्राप्तये भवति ॥

'प्रतिमुञ्चति स्ये स्थापयति ॥ राज्ञां मध्ये एनमेव रा-
 जान यशो गमयति नयत्येष इति यावत् । प्रसिद्धत्वाद्
 यथायजुरिति । 'अनाविद्ध्या तनुता नयन्वम्'* इत्यादि यथा
 मन्त्रो वदति तथा तद्वत्येव । अभिजित्या इति । मार्गनि-
 शेषलाभात् देवतापक्षपानाच्च अभिनय ॥

'परा वा इत्यादि ॥ उपाकृतोऽश्वो हविर्भूतो वेद्या अ-

पशुरुपाकृतोऽन्यत्र वेद्या एति । एतः स्तोतरेतेन
 पथा पुनरश्वमावर्तयासि न इत्याह । वायुर्वै स्तो-
 ता । वायुमेवास्य परस्ताद्व्यात्यावृत्यै । यथा वै
 हविषो गृहीतस्य स्कन्दति । एवं वा एतदश्वस्य
 स्कन्दति । यदस्योपाकृतस्य लोमानि शीयन्ते ।
 यद्वालेषु काचान् आवयन्ति । लोमान्येवास्य तप्तं-

न्यत्र यदि गच्छेत् एतरय यजमानस्य यज्ञः परैति विन-
 श्यति, तस्मात् 'एतम्' इति रयममीपमश्वं नयति । तत्र 'एतं
 स्तोत.' इत्यादिवचनात् अश्वस्य पश्चाद्वायुस्स्थापितो भवति, त-
 चास्य आवृत्यै भवति । वायु खलु 'स्तोतः' इति मन्त्रे
 आमन्त्र्यते प्राणादिबृत्तिभावेन तात्वाद्यभिरतिन शब्दोत्पादनान्
 स्तोता शब्दगिता वायुः उच्यते ॥

यथा वा इत्यादि ॥ उपाकरणोत्तरकाल अश्वस्य लोम-
 निपतनं गृहीतस्य हविषः स्कन्दनस्यानीय, तस्मान् बालेषु अ-
 श्वस्य दीर्घलोममु काचान् मणीन सौवर्णराजनमौक्तिकान् महि-
 पीषावातापरिवृत्य आवयन्ति प्रेतान् कुर्वन्ति । तत्सर्वेषां लोमा
 संभरणाय सम्यग्धारणाय भवति—

सौरणान् महिषी मर्णान् दन्ततानस्याययत्यावहान्
 वायता यरने मर्णान् दन्तनान् प्रत्यग्रहाद्वान्तान् ।
 प्रत्यक्भोगि महत्तमेऽ परिवृत्त्यस्यायेन्मौक्तिकान्
 तारुणदक्षमर्णानर्थु ममुपपातन्त्यविभक्तये ॥

भरन्ति ॥१५॥ 'भूर्भुवस्सुवरिति' प्राजापत्याभि-
 रावयन्ति । प्राजापत्यो वा अश्वः । स्वयैवैनं देव-
 तया समर्धयन्ति । भूरिति महिषी । भुव इति
 वावाता । सुवरिति परिवृत्ती । एषां लोकानाम्-
 भिजित्यै । हिरण्ययाः काचा भवन्ति । ज्योति-
 र्वै हिरण्यम् । राष्ट्रमश्वमेधः ॥१६॥ ज्योतिश्चैवा-
 स्मै राष्ट्रं च समीचीं दधाति । सहस्रं भवन्ति ।
 सहस्रसंमितस्सुवर्गो लोकः । सुवर्गस्य लोक-

महिष्यास्मच्चित्रस्थाने राजपुत्र्यगत स्मृता ।

रावाताया भद्राजापत्यास्मादायनं शतम् ॥

दारास्तु मत्तग्रामण्या परिवृक्त्यास्मदायनाम् ।

गतं वर्शेति पञ्चामन् पञ्चामद्वर्गयाद्वर्गो ॥

'भूरित्यादि ॥ 'म भूरिति व्याहृत्' इति प्रजापतिना
 प्रथमदृष्ट्यान् प्राजापत्या व्याहृतयः अश्वः प्राजापत्य इति
 स्वयैव देवनया जावनं समृद्धये भवति । महिष्यादित्रयस्य
 क्रमेण व्याहृतित्रयान्वयो लोचनयाभिजयाग भवति ॥

हिरण्ययाः हिरण्यया 'शुद्धयवास्तव्य' इति मृत्रे हि-
 ण्ययेति निपात्यने । पक्षान्तरमिदं राजतानामप्युपपक्षणं वा ।
 समीचीं मग्ने एकविषये दधाति । मग्नीनां महस्रच महार्च
 तेन महस्रकुल्यस्य स्वर्गस्य अभिजयाग भवति ॥

स्याभिजित्यै । 'अप् वा एतस्मात्तेजं इन्द्रियं पश-
वदश्रीः कामन्ति । योश्चमेघेन यजते । वसव-
स्त्वाऽजन्तु गायत्त्रेण छन्दसेति महिष्यभ्यनक्ति ।
तेजो वा आज्यम् । तेजो गायत्री । तेजसैवास्मै
तेजोऽवरुन्धे ॥ १७ ॥ रुद्रास्त्वाऽजन्तु त्रैष्टुभेन छ-
न्दसेति वाचाता । तेजो वा आज्यम् । इन्द्रियं
त्रिष्टुप् । तेजसैवास्मां इन्द्रियमवरुन्धे । अदित्या-
स्त्वाऽजन्तु जागतेन छन्दसेति परिवृक्ती । तेजो
वा आज्यम् । पशवो जगती । तेजसैवास्मै पशू-
नवरुन्धे । पत्न्योऽभ्यजन्ति । श्रिया वा एतद्रूपम् ॥
१८ ॥ यत्पत्न्यः । श्रियमेवास्मिन्तर्ह्यति । ना-

अप वा इत्यादि ॥ अश्वमेघेन यनमानात्तेन आदिचतुष्टय
मपक्रामति दीर्घकालं राज्यपरित्यागात् । तत्र च 'वसवस्त्वा'*
इत्यादिभिरञ्जन चतुष्टयगमाय भवति । सहात्पत्यादिना तेन
आदेर्गाय-पादेश्च अभेद उपपद्यते । तेजो वा आज्यम्' इति
वाक्यशेषात् आयेनाभ्यज्यतीति गम्यते । तस्य च तेजोहेतु-
त्वात्तेनस्त्वम् । पत्न्य इति । छन्दम दस्त्वम् । श्रीवृद्धि
हेतुत्वात्पत्नीना श्रीत्वम् ॥

स्मृत्तेजं इन्द्रियं पशवश्चरिषं कामन्ति ।^९ लाजी ३-
 ज्छाची ३न् यशो ममाँ ४ इत्यतिरिक्तमन्नमश्वयो-
 पाहरन्ति । प्रजामेवान्नादीं कुर्वते । एतदेवा अन्न-
 मत्तैनदन्नमहि प्रजापतु इत्याह । प्रजायामेवान्ना-
 द्यं दधते । यदि नावजिघ्रेत् । अग्निः पशुरासी-
 दित्यवग्रापयेत् । अवं हैव जिघ्रति ।^{१०} आक्रान्तं
 वाजी क्रमैरत्यक्रमीद्वाजी द्यौस्ते पृष्ठं पृथिवी तु-
 धस्थमित्यश्वमनुमन्त्रयते । एषां लोकानामभि-
 जिज्यै । समिद्धो अज्जन्कुदरं मतीनामित्यश्वस्या-
 प्रियो भवन्ति सरूपत्वार्य ॥ १९ ॥

परितस्थुः इत्याहेमे एवास्मै युनक्त्यभिजिज्यै
 भरन्त्यश्वमेधो रुन्धे रूपं जिघ्रति त्रीणि च ॥ ४ ॥

^९ अतिरिक्तमिति ॥ नक्तहोमशेषं यन्निहिनं तदन्नमश्वाय पत्न्य
 उपाहरन्ति समीपे दधति भक्षणार्थम् । सर्वा प्रजामन्नादनस
 मयां कुर्वते सर्वस्यामपि प्रजायां प्रभूतं अन्नार्थं स्थापयति
 एतन्मन्त्रप्रभावात् । यदि नेति । उपाहनमन्नमिति केनिद् ।
 उपपाठ्यमाना अप इत्यन्ये । एतन्मन्त्रप्रभावात् अवजिघ्रत्येव ॥

^{१०} अनुमन्त्रयत इति ॥ अन्नोपहरणानन्तरम् । आभिय इति प्रयानाना
 याज्याः, आप्रीतिहेतुवादाप्रिय । सरूपन्याय समानरूपत्वाय भवन्ति ॥

इति तृतीये नवमे अश्वमेधे क्षुण्डोऽनुवाकः .

‘तेजसा वा एष ब्रह्मवर्चसेन व्यृद्धयते । यो-
 श्वमेधेन यजन्ते । होता च ब्रह्मा च ब्रह्मोद्यं वद-
 तः । तेजसा चैवैनं ब्रह्मवर्चसेनं च समर्धयतः ।
 दक्षिणतो ब्रह्मा भवति । दक्षिणत आयतनो वै
 ब्रह्मा । वारुहस्पत्यो वै ब्रह्मा । ब्रह्मवर्चसमेवास्यं
 दक्षिणतो दधाति । तस्मादक्षिणोऽर्धो ब्रह्मवर्चसि-
 त्तरः । उत्तरतो होता भवति ॥ २० ॥ उत्तरत आ-
 यतनो वै होता । अग्नेयो वै होता । तेजो वा
 अग्निः । तेज एवास्योत्तरतो दधाति । तस्मादुत्त-

‘तेजसा वा इत्यादि ॥ भीष्मत्वमावत्त्वात् । ब्रह्मोऽग्नि-
 ति । ब्रह्मणो वादो ब्रह्मोद्यं मश्रमतिज्ञारूपेण वेदार्थाध्यव-
 माय । ‘वदस्सुपि न्यप् न’ इति न्यप् । तत्राश्वमेधस्य
 प्राशस्त्यसमर्पणया यजमानस्य तेजोब्रह्मवर्चसगो मगृद्धिं कुरुते
 ब्रह्मोद्यं वदन्तों होतृमक्षाणी ॥

‘दक्षिणत इत्यादि ॥ वक्ष्यति ‘गूपमभिर्नो वदत’ इति ।
 तत्राग्निष्ठस्य गूपस्य दक्षिणतो ब्रह्मा आभीर्नो वदति । उत्त-
 रत आभीर्नो होता वदति । वेद्या दक्षिणतः ब्रह्मणस्स्थान, उत्त-
 रतो होतु । वृहस्पतिवपानन्वात्तद्वत् ब्रह्मा ब्रह्मवर्चमी, अग्निप्र-
 पानत्वात् अग्निवद्धोना तेजम्भो, तस्मान् दक्षिणतो वदन् ब्रह्मा
 यजमानस्य दक्षिणभागे ब्रह्मवर्चसं दधाति । उत्तरतो वदन्

रोऽर्धस्तेजस्वितरः । 'यूपमभितो' वदतः । यजमानदेवत्यो वै यूपः । यजमानमेव तेजसा च ब्रह्मवर्चसेनं च समर्धयतः । 'किं॒ स्विदासीत्पूर्वचि-
त्तिरित्याह । द्यौर्वै वृष्टिः पूर्वचित्तिः ॥ २१ ॥ दिवं-
मेव वृष्टिमव' रुन्धे । 'किं॒ स्विदासीद्बृहद्वय इ-

होता उत्तरभागे तेजो दधाति । तस्मात् दक्षिणोऽर्ध इतर-
स्मात् ब्रह्मवर्चसितरः उत्तरश्चेतरस्मात् तेजस्वितरः शक्तिमत्तरः ॥

'यूपमित्यादि ॥ 'अभितः परितः' इति द्वितीया । 'पर्य-
भिभ्यां च' इति तसिल् । यजमानदेवस्य इति । यजमानप्र-
धान इत्यर्थः ॥

'किंस्विदित्यादि ॥

होतुः प्रभा. ब्रह्मणस्स्युः प्रतित्ता.

अस्युत्तेषु ब्रह्मणा तेषु सम्यक् ।

तत्रातना ये मदस्या यस्तस्ते

दृष्टाः सगो ब्रह्मणः दयापयन्ति ॥

द्यौर्वा इत्यादिभिर्विशिष्टकल्पार्थतया तत्तत्कल्पसाधनत्वं प्रश्नानां
दर्शयति । वृष्टिहेतुर्योः पूर्वचित्तिः प्रथमं चिन्त्यते बुद्धयते सर्वे
स्थितिहेतुत्वात् प्रज्ञानम् । तस्मादाभ्यां प्रश्नप्रतिपन्ननाभ्यां वृष्टि-
लाभः ॥

'अश्वो वा इति ॥ अश्वो बृहदन्नं देवानामप्यदनीयत्वान् ।
तस्मात् वृष्ट्या अश्वादिसमृद्धान्नलाभः ॥

त्याह । अश्वो वै बृहद्वयः । अश्वमेवावरुन्धे । ^६किं
 स्विदासीत्पिशङ्गिलेत्याह । रात्रिर्वै पिशङ्गिला ।
 रात्रिमेवावरुन्धे । ^७किं स्विदासीत्पिलिप्पिलेत्या-
 ह । श्रीर्वै पिलिप्पिला । अन्नाद्यमेवावरुन्धे ॥२२॥
^८कस्स्विदेकाकी चरतीत्याह । असौ वा आदित्य
 एकाकी चरति । तेज एवावरुन्धे । ^९क उ स्वि-
 जायते पुनरित्याह । चन्द्रमा वै जायते पुनः ।
 आयुरेवावरुन्धे । ^{१०}किं स्विद्धिमस्य भेषजमि-

^६रात्रिर्वा इति ॥ पिश जवयवे, तमसा रूपाणि मिलनि
 छादयतीति पिशङ्गिला । पृषोदरादि । तस्मात् प्रभूतान्नो रा-
 त्रिमपि विधेयीकरोति ॥

^७श्रीर्वा इति ॥ भृश प्रज्ञाना प्रीणयित्री पिलिप्पिला प्रीणा-
 तेर्वद्भुक्ति अभ्यासस्य लिगागमो वर्णविकारोपजनशब्दस्तः । त-
 स्मात् विधेयीकृताहोरात्रत्वात् महतोऽन्नादनमामर्ग्यस्य लाभः ॥

^८असौ वा इति ॥ आदित्यस्तर्षदा एकाकी चरति सेना-
 न्यादीनामनुपलम्भात् तस्मान् आदित्यवत्सेनस्वी भवति ॥

^९चन्द्रमा वा इति ॥ पुनःपुनर्जायते चन्द्रमाशुक्लादी,
 तस्मान् तेजस्वी भूत्वा आयुष्माश्च भवति ॥

^{१०}अग्निर्वा इत्यादि ॥ आग्नेयत्वाद्वाष्पणस्य ब्रह्मवर्चमत्तलाभः ॥

त्याह । अग्निर्वै हिमस्य भेषजम् । ब्रह्मवर्चसमे-
वावरुन्धे । ^{११}किं स्विदावपनं महदित्याह ॥ २३ ॥
अयं वै लोक आवपनं महत् । अस्मिन्नेव लोके
प्रतितिष्ठति । ^{१२}पृच्छामि त्वा परमन्तं पृथिव्या
इत्याह । वेदिर्वै परोऽन्तः पृथिव्याः । वेदिमेवाव-
रुन्धे । ^{१३}पृच्छामि त्वा भुवनस्य नाभिमित्याह ।
यज्ञो वै भुवनस्य नाभिः । यज्ञमेवावरुन्धे । ^{१४}पृ-
च्छामि त्वा वृष्णो अश्वस्य रेत इत्याह । सोमो
वै वृष्णो अश्वस्य रेतः । सोमपीथमेवावरुन्धे ।

^{११}अयं वा इति ॥ ओप्यते सर्वमस्मिन्निति सर्वाश्रयाधा-
रोऽयं लोकः तेनात्र प्रतिष्ठितो भवति ॥

^{१२}वेदिर्वा इति ॥ 'सा वा इय सर्वेव वेदिः' इति
पृथिव्याः प्रवृष्टं स्थानं वेदिः तस्मान् पृथिव्या प्रतिष्ठाय वे-
दिमन्ति कर्माण्यवरुन्धे ॥

^{१३}यज्ञो वा इति ॥ यज्ञेन यज्ञफलैः सर्वं भुनक्तां नष्टान्
बध्यते, तस्मान् यज्ञफलान्यवरुन्धे ॥

^{१४}सोमो वा इति ॥ वृषा सेक्ता अश्वो व्यापक आत्मा
तस्य रेतस्सपानीयस्सोमः सारत्वान् विश्वोत्पत्तिहेतुव्याघ्र । तस्मान्
सोमयागानामाहर्ता भवति ॥

¹⁰पृच्छामि वाचः परमं व्योमेत्याह । ब्रह्म वै वा-
चः परमं व्योम । ब्रह्मवर्चसमेवारुरुन्धे ॥२४॥

होता भवति वै वृष्टिः पूर्वचित्तिरन्नाद्यमेवारु-
रुन्धे महदित्याह सोमो वै वृष्णो अश्वस्य रेतश्च-
त्वारि च ॥५॥

¹अप वा एतस्मात्प्राणाः कामन्ति । योश्चमे-
धेन यजंते । प्राणाय स्वाहा व्यानाय स्वाहेति
संज्ञप्यमान आहुतीर्जुहोति । प्राणानेवास्मिन्दधा-

¹⁵ब्रह्म वा तनि ॥ वाचः परमं रक्षणस्थानं ब्रह्म वेदः
तस्मान् ब्रह्मवर्चमयम् ब्रह्महेतुत्वात्तस्य । एवं गुह्यमिमांसेन
होत्रा अश्वमेधप्रमाणाविष्करणाय कृत्वा प्रश्नान् तत्तदभिप्रायवि-
शेषवेदी ब्रह्मा सदस्यानुमानं कृत्वा अश्वमेधप्रमावं च यथापथा प्र-
तिक्षेप्तुमर्हति तथा ब्राह्मणेनैवेत्यं प्रदर्शिनमिति बोद्धव्यम् ॥

इति तैत्तिरीये ब्राह्मणे तृतीये नवमे पत्रमांडुवाट

¹अप वा इत्यादि ॥ नहूना पशूना प्राणवियोजनकरणात्
तत्कारिणो यजमानादपि प्राणा अपक्रामन्ति तस्मात् अनेन
होत्रेन यजमाने प्राणान् स्थापयति ॥

ति । नास्मात्प्राणा अपक्रामन्ति । 'अवन्तीस्था-
वन्तीस्त्वाऽवन्तु । प्रियं त्वां प्रियाणाम् । वर्षि-
ष्टमाप्यानाम् । निधीनां त्वां निधिपतिः । हवामहे
वसो ममेत्याह । अपैवास्मै तद्धुवते ॥ २५ ॥
अथो धुवन्त्येवैनम् । अथो न्यैवास्मै हुवते । त्रिः
परियन्ति । त्रयं इमे लोकाः । एभ्य एवैनं लोके-

“अवन्तीस्थेति ॥ अत्र राजपत्न्यो दक्षिणान् केशपक्षा
नुद्ग्रथ्य सव्यान् प्रत्नस्य दक्षिणानुरूपाघ्राणा सिग्भिरवधून्वन्त्य
त्रि मदक्षिणमश्व धुवन्त्य परियन्ति अनेन मन्त्रेण । अथ स-
व्यानुद्ग्रथ्य दक्षिणान् प्रत्नस्य सव्यानुरूपाघ्राणा अनभिधून्वन्त्य
त्रि प्रतिपरियन्ति मदक्षिणमन्ततो यथा प्रथमे पर्याये । तत्र
मृतोपचारभूतसिग्मातस्थानीय सिग्भिरश्वस्य अभिधूतन क्रियते । त स
र्वमस्मा अश्वाय अपद्धुवते । अनेन मन्त्रेण ऋणानि नादधति ।
अर्पत्यै देवतास्त्वामवन्तु, प्रियन्वादिगुणं त्वामाह्वयाम इति न
मन्त्रलिङ्गात् । कोऽर्थस्तर्हि मृतोपचारस्थानीयेन सिग्भिरभिरनेने
त्याह—अथो इति । परिधवनच्छलेन एनमश्वमेता धुवन्ति
चलयन्ति अमेतत्वान्नानयन्ति । तदपि त्रिमर्थमित्याह । अथो
इति । सप्तपनमेवास्मै निहुवते अपत्यन्ति न मृतोऽमीति ॥

“एभ्य इति ॥ एभ्यस्त्रिभ्यो लोकेभ्यः एनं धुवते लो-
कत्रयसचरणसामर्थ्याय लोकास्त्रिनये वा ॥

भ्यो ध्रुवते । 'त्रिः पुनः परियन्ति । पट्थ् संप-
 यन्ते । पट्ठा ऋतवः । ऋतुभिरेवैनं ध्रुवते । 'अप-
 वा एतेभ्यः प्राणाः कामन्ति ॥ २६ ॥ ये यज्ञे ध्रु-
 वनं तन्वते । नवकृत्वः परियन्ति । नव वै पुरुषे
 प्राणाः । प्राणानेवात्मन्दधते । नैभ्यः प्राणा अप
 कामन्ति । 'अम्बे अम्बाल्यम्बिक इति पत्नीमुदा-
 नयति । अहृतैवैनाम् । सुभगे काम्पीलवासिनी-
 त्याह । तप एवैनामुपनयति । सुवर्गे लोके संप्रो-
 ष्ण्वामित्याह ॥ २७ ॥ सुवर्गमेवैनां लोकं गमय-

'त्रिः पुनरिति ॥ पुनरपि त्रिः प्रदक्षिणं परियन्ति साम-
 र्यान्मध्ये त्रिः परियन्तीत्युक्तं भवति । तदाह—'नवकृत्वः
 परियन्ति' इति । ऋतुभिरिति । ऋतवो हि मृतमप्युत्थापयेयु-
 रिति भावः ॥

'ये यज्ञ इति ॥ ये प्रेतोपचारं सिग्मिधुवनं यज्ञे दैवे
 कर्मणि कुर्वते । गुणाभावदृष्टान्दमः । तत्र नवत्वान्वयात् प्रा-
 णानात्मानि दधते महिष्यादयः । ततः प्राणा एभ्यो नापक्रा-
 मन्ति ॥

'अम्ब इत्यादिना महिषीमलंकृतामुदानयति हस्ते गृह्णाति
 रमणवत् आह्वयत्येनामेनेन कर्मणे । तप एवेति । संनापहेनु-
 त्वात् अस्या एतत्तपस्यानीयं यन्मृतेन विधुनीमवनम् । स्वर्ग-

ति । 'आऽहर्मजानि गर्भधमा त्वमंजासि गर्भध-
मित्याह । प्रजा वै पशवो गर्भः । प्रजामेव पशू-
नात्मन्धत्ते । 'देवा वा अंश्वमेधे पर्वमाने । सुवर्गं
लोकं न प्राजानन् । तमश्वः प्राजानात् । यत्सूची-
भिरसिपथान्कल्पयन्ति । सुवर्गस्य लोकस्य प्र-
ज्ञात्यै । गायत्री त्रिष्टुब्जगतीत्याह ॥ २८ ॥ यथा-
यजुरेवैतत् । 'त्रयस्सूच्यो भवन्ति । अयस्मर्यो

मेवेति । स्वर्गमनायैवेदं कर्म यत्तस्य रत्यर्थं छादनं यत्क्रियते
छादितत्वात्स्वर्गस्य ॥

'एवं प्रहेळिकास्थानीयान्यन्यपराणि एतानि वाक्यानि कर्म-
प्राशस्त्यप्रतिपादनपरतया व्याख्यायन्ते ब्राह्मणेन—प्रजा वा इति ॥
गर्भधारणवानोयुक्तिः सर्वप्रजापशुधारणसामर्थ्यं कर्मणः ख्यापयति ॥

'देवा वा इत्यादि ॥ व्याख्यातम्* । यत्सूचीभिरिति । विश-
सनकाले येः पथिभिरसिर्गच्छति तान् असिमार्गान् सूचीभिः
कल्पयन्ति महिष्यादयः । तन्मार्गज्ञानं स्वर्गस्य प्रज्ञात्यै भवति ।
गायत्रीत्यादि । 'गायत्री त्रिष्टुप्'† इत्यारम्य द्वाभ्यां द्वाभ्या-
मृभ्यां महिष्यादयः क्रमेण कल्पयन्ति । यथायजुरिति । गाय-
त्र्यादिभिरेवासिमार्गाः प्रवर्तिता भवन्ति ततः ऋत्विजां नापराधः ॥

'त्रय इति ॥ त्रयोऽवयवा आसामिति । 'द्वित्रिभ्यां तय-
स्यायच्' इत्ययनादेशः । अयस्मर्य इति । 'अयस्मयादीनि

रजता हरिण्यः । अस्य वै लोकस्य रूपमयस्म-
 र्घ्यः । अन्तरिक्षस्य रजताः । दिवो हरिण्यः ।
 दिशो वा अयस्मर्घ्यः । अवान्तरदिशा रजताः ।
 ऊर्ध्वा हरिण्यः । दिश एवास्मै कल्पयति । ¹⁰क-
 स्त्वा छयति कस्त्वा विशास्तीत्याहाहिर्सायै ॥ २९

ह्रुवते कामन्त्यूर्वाधामित्याह जगतीत्याह
 कल्पयत्येकं च ॥ ६ ॥

छन्दसि' इति भत्वम् । लोकत्रयानुसारेण महिष्यादिक्रमो नादृतः ।
 तदेवाह अस्य वा इति । उत्तरोत्तरप्रशस्तत्वादेवमुक्तम् । हरिण्य-
 रसौवर्ण्यः ॥

सौवर्णीभिः पथोऽभेजंनयति महिषी ब्रौह्मण्यन्तराळे

वावाता राजतीभिर्विरचयति पथः ब्रौह्मण्यन्तराळे ।

पिष्टे गात्रेऽसिमागोन् रचयति परिहृत्वरयेवमेवायसीभिः

कण्ठादौ स्यादसत्कारधि(सि)पथकरणं सौकर्यं विशस्तिः ॥

¹⁰कस्त्वेत्यश्वस्य स्वचमाच्छिनत्ति ॥ तत्र कः प्रजापतिरेव
 त्वा छयति छिनत्ति नाहमिति वचनात् अहिर्सायै भवत्यात्मनः ॥

इति तैत्तिरीये ब्राह्मणे तृतीयेऽष्टके नवमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः.

‘अप वा एतस्माच्छ्री राष्ट्रं कामति । योश्चमे-
धेन यजते । ऊर्ध्वामेनामुच्छ्रयतादित्याह । श्रीर्वै
राष्ट्रमंश्चमेधः । श्रियमेवास्मै राष्ट्रमूर्ध्वमुच्छ्रयति ।
‘वेणुभारं गिराविवेत्याह । राष्ट्रं वै भारः । राष्ट्र-
मेवास्मै पर्यूहति । अथास्या मध्यमेधतामित्याह ।
श्रीर्वै राष्ट्रस्य मध्यम् ॥ ३० ॥ श्रियमेवावरुन्धे ।
‘इति वाते पुनन्निवेत्याह । क्षेमो वै राष्ट्रस्य इति-

‘अप वा इत्यादि ॥ दीर्घकालं राजोपचारविरहात् श्रीश्च
राष्ट्रं चास्मात् अपक्रामति । श्रीर्वा इति । तदुभयसाधनत्वा-
साच्छब्दम् । तत्र योन्युच्छ्रयणवाचोयुक्त्या श्रीराष्ट्रयोरुच्छ्रिति-
हेतुत्वं कर्मणो दर्शयति ॥

‘राष्ट्रं वा इति ॥ भरणीयत्वात् राष्ट्रं भारः । योन्यु-
च्छ्रयणस्य वेणुभारोच्छ्रितिहेतुसाम्यात् राष्ट्रमस्मै पर्यूहति परित-
स्समूहीकरोति अपक्रान्तेमेकत्र प्रकृतित्थं स्थापयति ॥

‘श्रीर्वा इति ॥ योनिमध्ये धनवाचोयुक्त्या राष्ट्रमध्यात्मक-
श्रीलामः ॥

‘क्षेम इति ॥ योनिमध्ये धने शीने वाते पुनत उपमान-
त्वकथनात् तस्य च राष्ट्रक्षेमहेतुत्वान् यनमानस्य क्षेमलामः, येन
राष्ट्रं नापक्रामति ॥

तो वातः । क्षेममेवावर्तुन्धे । 'यद्धरिणी यवमची-
त्याह । विद्धै हरिणी । राष्ट्रं यवः । विशं चैवास्मै
राष्ट्रं च समीचीं दधाति । 'न पुष्टं पशु मन्यत
इत्याह । तस्माद्राजा पशून् पुष्यति ॥३१॥ 'शूद्रा
यदर्यजारा न पोषाय घनायतीत्याह । तस्माद्वै-
शीपुत्रं नाभिपिञ्चन्ते । 'इयं यका शकुन्तिकेत्याह ।

विद्धा इति ॥ विद् प्रमा हरिणीस्यानीया बलिहरणात्
पोष्यवर्गत्वाच्च । राष्ट्रं स्वयं यवः तेन धार्यमाणत्वात् । अत्र
योनिभोगे हरिण्या. यथादनसाम्यकथनात् तादृशे विद्वाष्ट्रे समीची
संगते स्थापयति । ऋत्विगादिना किनि, 'ममस्समि' इति सम्पा-
देशे, 'चौ' इति दीर्घत्वे, 'नपुंसकाच्च' इति शिभावः ॥

तस्मादिति ॥ योनिभोगे तृप्त्यभावस्य अतृप्तहरिणीभोगस्य
उपमानत्वं कथयता पर्याप्तसाप्रतत्वाभिधायकपुष्टिपशुग्रहणं कुर्वता
राज्ञः पशुपुष्टि. वृत्तिर्न भवतीति सूचितम् ॥

'अश्वमेधयानी निकृष्टवैश्यवृत्तिमाक् न भवतीति स्याप्यते—
तस्मादिति ॥ कामुकाया. घनाया नास्तीति दर्शयता यदर्य-
ग्रहणं कृतं तस्मात् वैशीपुत्रं वैश्यस्त्रीपुत्रं नाभिपिञ्चन्ते 'अर्य-
स्त्वामिवैश्ययोः' इति अर्यशब्दो निपात्यते ॥

विद्धा इति ॥ प्रमा शकुन्तिका शकुन्तवदनवस्थितत्वात्
शकस्वभावत्वाच्च सर्वकार्येषु । राष्ट्रमेवाश्वमेधः सर्वराष्ट्रसाध्यत्वात् ।

विड्वै शंकुन्तिको । राष्ट्रमश्वमेधः । विशं चैवास्मै
 राष्ट्रं च समीचीं दधाति । ^९ओहलुमिति सर्पती-
 त्याह । तस्माद्राष्ट्रायं विशस्सर्पन्ति । ^{१०}आहतं गुभे
 पस इत्याह । विड्वै गर्भः ॥ ३२ ॥ राष्ट्रं पसः ।
 राष्ट्रमेव विश्याहन्ति । तस्माद्राष्ट्रं विशं धातुकम् ।
^{११}माता च ते पिता च तु इत्याह । इयं वै माता ।

तत्र अनुरागातिशये शकुन्तिकोपमानकथनात् विडाष्ट्रे समीची
 नित्यानुरक्ते स्थापयति यथाऽस्माप्तापक्रामति ॥

^९तस्मादिति ॥ दयितविरहाक्षमत्वं स्त्रीणां दर्शयता कुर्या-
 दिस्समन्तादाकृश्य भर्तृदेशमेव सर्पतीति यदुक्तं तस्मात् राष्ट्राय
 परराष्ट्रविनयाय विशः सर्पन्ति अस्य वा राष्ट्रं प्रपद्यन्ते
 नापक्रामन्ति ॥

^{१०}विड्वा इति ॥ प्रजा गर्भः गर्भः वर्णलोपः, भगो वा
 वर्णविपर्ययः, तत्रोत्पन्नत्वान् । राष्ट्रमेव पसः शुद्धं शेफो वा
 राष्ट्रवृद्धिहेतुत्वात् । तत्र योन्याः शेफो यदाहनं यद्यापात-
 जशुक्रपानं योन्या तदुभयकथनं राष्ट्रस्य विश्यानातमूननार्पणं ।
 हन्तिर्गतिकर्मा आगमयति राष्ट्रं विट्मु तस्य तदधीनामगम-
 त्वात् । तस्मात् अद्यत्वेऽपि राष्ट्रं विशं प्रजा धातुकं ताच्छी-
 ह्येन गच्छति वृथ्यादेस्तदधीनत्वात् ॥

^{११}इयं वा इति ॥ प्रजननयोस्तंपोगोर्का मातापितृमहगात्

असौ पिता । आभ्यामेवैनं परिददाति । ^{१२}अग्रं
 वृक्षस्य रोहतु इत्याह । श्रीर्वै वृक्षस्याग्रम् । श्रि-
 र्यमेवावरुन्धे ॥ ३३ ॥ ^{१३}प्रसुलामीति ते पिता गृभे
 मृष्टिमत्सयुदित्याह । विष्टै गभः । राष्ट्रं मृष्टिः ।
 राष्ट्रमेव विश्याहन्ति । तस्माद्राष्ट्रं विशं घातुकम् ।
^{१४}अप वा एतेभ्यः प्राणाः क्रामन्ति । ये यज्ञेऽपूर्तं
 वदन्ति । दधिक्राव्णो अकारिपमिति सुरभिम-
 तीमृचं वदन्ति । प्राणा वै सुरभयः । प्राणानेवा-

मातृपितृस्थानीयाम्यां द्यावापृथिवीभ्यां यजमानं परिददाति र-
 क्षार्थं, येन श्रीराष्ट्रे अस्मात् नापक्रामतः ॥

^{१२}श्रीर्वा इति ॥ संभोगकाष्ठा कथयता वृक्षमरोहणकथनात्
 श्रीकाष्ठालामो यजमानस्य । श्रीर्हि वृक्षस्याग्रं सद्यारोहणमित्यर्थः ।
 यद्वा—बहुप्रकारोपनीव्यत्वात् राष्ट्रं वृक्षः उच्यते तस्याग्रं सा
 श्रीः श्रीरेव साऽवरुद्धा तस्मात् नापक्रामति ॥

^{१३}विष्टा इति ॥ संभोगातिप्रसङ्गं कथयता गृभे मगे मृष्टः
 शैफसः यत्पतनं उक्तं तद् राष्ट्रमेव विशे आहन्ति आग-
 मयति अनुप्रवेशयति । तस्मात् राष्ट्रं विश्यागमनशीलं यस्मात्
 विद् भगः राष्ट्रं मृष्टिः वृद्धिहेतुत्वात् ॥

^{१४}अप वा इत्यादि ॥ ये यज्ञे अपूर्तं असत्यं अन्यप-
 राक्षरं वाक्यं वदन्ति तेभ्यः सुरभित्वरूपाः पवित्रस्वभावाः

त्मन्दधते । नैभ्यः प्राणा अपक्रामन्ति ।^{१५} आपो हि
 ष्ठा मयोभुव इत्यद्विर्मर्जयन्ते । आपो वै सर्वा
 देवताः । देवताभिरेवात्मानं पवयन्ते ॥ ३४ ॥

राष्ट्रस्य मध्यं पुष्यति गर्भो रुन्धे
 दधते चत्वारि च ॥ ७ ॥

प्रजापतिः प्रजास्सृष्ट्वा प्रेणाऽनु प्रविशत् ।
 ताभ्यः पुनस्संभवितुं नाशंक्रोत् । सौव्रवीत् । ऋ-
 भवदित्सः । यो मेतः पुनस्संभरदिति । तं देवा
 अश्वमेधेनैव सम्भरन् । ततो वै त आर्धुवन् ।
 योश्वमेधेन यजते । प्रजापतिमेव सम्भरत्युधोति ।

प्राणा अपक्रामन्ति तस्मात् 'दधिक्राव्यः'* इति सुरमिशब्द-
 वत्या ऋचो जपात् सुरमीन् प्राणान् आत्मनि स्थापयन्ति ॥

^{१५} आपो हिष्टेत्यादि ॥ गतम्* ॥

इति द्वितीये नवमे नक्षत्रोऽनुवाकः.

प्रजापतिः प्रजास्सृष्टेत्यादि ॥ प्रेणा प्रेणा । छान्दसो
 वर्णलोपः । प्रजामु सिप्रस्योत्पीयेन रूपेण संहत्यावस्थानं संभवः
 पृथक्त्वं, तत्कर्तुमशक्नोऽव्रवीत् ऋभवदिति । ऋभुयादेव सः यो
 मा इतः प्रजाभ्यः संभरत् संभरेत् । भृषोलेद् । एकत्र संभृतं
 कुर्यात् । तमित्यादि । गतम् ॥

‘पुरुषमालभते ॥ ३५ ॥ वैराजो वै पुरुषः । विरा-
जमेवालभते । अथो अन्नं वै विराट् । अन्नमेवा-
वरुन्धे । ‘अश्वमालभते । प्राजापत्यो वा अश्वः ।
प्राजापतिमेवालभते । अथो श्रीर्वा एकशफम् ।
श्रियमेवावरुन्धे । ‘गामालभते ॥ ३६ ॥ यज्ञो वै
गौः । यज्ञमेवालभते । अथो अन्नं वै गौः । अन्नमे-
वावरुन्धे । ‘अजावी आलभते भूम्ने । अथो पुष्टिवै

‘पुरुषमालभत इत्यादि ॥ जातिनिर्देशोऽयं, यदुक्तं ‘वैराजी
पुरुषः’ * इति । वैराजः पुरुषः विराज प्रजापते अपत्यत्वात् । तस्मात्
विराडेव आलब्धो भवति । अपि च विरानोऽनत्वात् अन्नं लब्धं भवति ॥

‘अश्वमिति ॥ अश्वस्य प्रजापतेरक्षिपरिणामत्वात् प्रजापति-
रेवालब्धो भवति । अपि च—श्रीमत्सम्बन्धित्वेन वा एकश-
फपशूना श्रीत्वात् श्रीः आलङ्ग्य भवति । जातिनिर्देशवस्त्व-
भिप्रायेण नपुंसकत्वम् ॥

‘गामिति ॥ अभिमतप्रदत्वेन पावनत्वेन वा यज्ञ एव गौः
तस्मात् यज्ञ एवालब्धो भवति । अपि च अदनीयाना क्षीरा-
दीना हेतुत्वात् अन्नमेव गौः तस्मात् अन्नं लब्धं भवति ॥

‘अजावी इति ॥ भूमा बहुत्व वृद्धि ‘बहोर्लोपो भू च बहो.’ ॥
पर्यप्रिकृतमित्यादि । गतम् + ॥

भूमा । पुष्टिमेवावरुन्धे । पर्यग्निकृतं पुरुषं चारु-
 ण्याः श्वोऽसृजन्त्यहिः सायै । 'उभौ वा एतौ पशू
 आलभ्येते । यश्चावमो यश्च परमः । तेऽस्योभये यज्ञे
 वद्धाः । अभीष्टा अभिप्रीताः । अभिजिता अभिहुता
 भवन्ति । नैनं दंक्ष्णवः पशवो यज्ञे वद्धाः । अभीष्टा
 अभिप्रीताः । अभिजिता अभिहुता हिंसन्ति ।
 योऽश्वमेधेन यजते । य उ चैनमेवं वेद ॥ ३७ ॥

लभते गामालभते परमोऽष्टौ च ॥ ८ ॥

‘उभौ वा इति ॥ अयमः पुरुषादि परमः विराडादिः
 से उभये पशव अस्य यज्ञे वद्धाः निगुक्ता पर्यग्निकृतो-
 त्सर्गविनियोगमात्रेण अभीष्टाः आभिमुख्येन प्राप्ताः । इय गतो ।
 अभिप्रीताः आभिमुख्येन प्रीता अभिजिताः वशीकृताः अ-
 भिहुताः अग्नौ पण्डिता एव भवन्ति । ये पुनः अस्य यज्ञे
 वद्धाः दंक्ष्णवः दंशनशीला हिंसा पशवः ‘देशेऽश्व’ इति
 कसुन्नत्ययः । अत्र दक्षपट्टणान् प्रातिशाग्न्यविद् आह । अथ
 तेऽप्यभीष्टादिगुणा भवन्तो नैव हिंसन्ति । कम् ! योऽश्वमे-
 धेन यजते । यश्चैनमश्वमेधं एवंप्रभावं वेदेव न त्वेनेन यजते
 तावुमावपि न हिंसन्ति ॥

इति तृतीये नवमे अष्टमोऽनुवाकः.

प्रथमेन वा एष स्तोमेन राध्वा । चतुष्टोमेन
 कृतेनार्यानामुत्तरेऽहने । एकविंशे प्रतिष्ठायां प्र-
 तितिष्ठति । एकविंशत्प्रतिष्ठायां ऋतुनन्वारो-
 हति । ऋतवो वै पृष्ठानि । ऋतवस्संवत्सरः ।
 ऋतुष्वेव संवत्सरे प्रतिष्ठायां । देवता अभ्यारोह-
 ति । शाकरयः पृष्ठं भवन्त्यन्यदन्यच्छन्दः । अन्येऽ-
 न्ये वा एते पशव आलभ्यन्ते ॥ ३८ ॥ उतेवं
 ग्राम्याः । उतेवारण्याः । अहरेव रूपेण समर्धय-

प्रथमेनेत्यादि ॥ प्रथमेन स्तोमेन स्तोमवता अह्ना चतु-
 ष्टोमेन चतुरुत्तरस्तोमचतुष्टयेन अयाना कालावयवाना मध्ये कृतेन
 कृतपुगस्थानीयेन कर्मसिद्धिहेतुत्वात्ताच्छब्दम् । तादृशेन प्रथमे-
 नाह्ना राध्वा कालसादृश्येन वृद्धिं प्राप्य अविकलकर्मा भूत्वा
 उत्तरे एकविंशे अहनि प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठाभूते प्रतितिष्ठति
 अविचलितसंबन्धो भवति । तत्र प्रतिष्ठाभूतादेर्कांविंशादहः प्रथमं
 ऋतुनन्वारोहति देवीभविष्यति । पृष्ठानामृतुत्वं पदस्थान्वयेन ।
 ऋतवस्संवत्सरः तदारब्धत्वात् । तत्र ऋत्वात्मनि संवत्सरे
 प्रतिष्ठायां देवता अभ्यारोहति देवता लक्ष्मीरित्य आरोहति
 देवीभवतीत्यर्थः । शाकरं माम सर्वं पृष्ठं भवति छन्दस्त्वन्य-
 दन्यद्वति । अस्मिन् अहनि पशवः खलु अन्येऽन्ये आल-
 भ्यन्ते ग्राम्याश्चैव आरण्याश्चैव तस्मान् अहो रूपममृद्धिमे-

ति । अथो अहं एवैष वलिहियते । ^२तदाहुः ।
 अपशवो वा एते । यदजावयश्चारण्याश्च । एते वै
 सर्वे पशवः । यद्गव्या इति । गव्यान्पशून् उत्तमेऽह-
 न्नालभते ॥ ३९ ॥ तेनैवोभयान्पशून्वरुन्धे । प्रा-
 जापत्या भवन्ति । अनभिजितस्याभिजित्यै । ^३सौ-
 रीर्नव श्वेता वशा अनूबन्ध्या भवन्ति । अन्तत एव
 ब्रह्मवर्चसमवरुन्धे । सोमाय स्वराज्ञेऽनोवाहावन-
 द्वाहाविति द्वन्द्विनः पशून्नालभते । अहोरात्राणाम-

तेन छन्दोऽन्यत्वेन करोति । अथो अपि न अह एष बलिः
 हियते उपद्विगते याद्विप्रकाराः पशवोऽस्मिन्नालभ्यन्ते ॥

^२तदाहुरिति ॥ अजावयः आरण्याश्च अपशवः अपशुष्पा-
 नीयाः पशुकार्यकरणात् । ये पुनः गव्याः गोजातो साधवः
 ॥ एव सर्वपशुकार्यकरणात् सर्व एव पशवः । तस्मात् उत्तमे
 अहनि सर्वस्तोमेऽतिराधे गव्यान् पशून् आश्वमेधिकान् ऐकादशि-
 नान्वा आलभते । तेन ग्राम्यारण्योमयपशुलामः सर्वेषां प्राजा-
 पत्यत्वात् प्रजापतेरेवास्य न किञ्चिदप्यनभिहितं भवति ॥

^३सौरीरिनि ॥ अनूबन्ध्यास्याने सौर्यो वशा नव भवन्ति ।
 तत्समाप्तौ यावज्जीवं ब्रह्मवर्चसं लभते । द्वंद्विन इति पक्षान्तरम्,
 द्वे द्वे परिमाणमेषां द्वंद्विनः 'सोमाय स्वराज्ञेऽनोवाहावनद्वारो' *

भिजित्यै । 'पशुभिर्वा एष व्यृद्धयते । योऽश्वमेधेन
यजते । छगलं कल्माषं किकिदीविं विदीगयमिति
त्वाष्ट्रान्पशूनालभते । पशुभिरेवात्मान् ५ समर्धय-
ति । 'ऋतुभिर्वा एष व्यृद्धयते । योऽश्वमेधेन यजते ।
पिशङ्गास्त्रयो वासन्ता इत्यृतुपशूनालभते । ऋतु-
भिरेवात्मान् ५ समर्धयति । 'आ वा एष पशुभ्यो

इत्यादयः, अभिव्यक्तौ द्व्यनिपातनम् । तत्र द्वित्वान्वयात् अहो-
रात्राणां अमित्रयाय भवति ॥

'पशुभिर्वा इत्यादि ॥ बहुपशुर्हिमया पशवोऽस्मिन् अपर-
क्षास्त्यु । तत्र पानीयते र्मेणि त्वाष्ट्रच्छगलाद्यालम्भान् पशु-
भिस्समृद्धमेन करोति, त्वष्टु पशूनां रूपरुचान् । छगल. छा-
गार्भक, कल्माषः कृष्णाबिन्दुमान्, किकिदीवि तित्तिरि, छाग-
विशेष इत्येके । य किकीनि शब्दयन् गच्छति, विदीगय श्वेत-
वक्त्रः, अधविशेष इत्येके, अदान्तत्वादनभिप्रेता दिशं यो याति ॥

'ऋतुभिर्वा इति । दीर्घकालमृतपशूनादगन् । तत्रागामि-
वमन्नादिऋतुपशूनामालम्भान् ऋतुभिस्समृद्धमात्मानं करोति ॥

'आ वा इति ॥ सर्वपशुपात्रे पशवोऽपरक्षास्त्युः । पर्य-
प्रिकृताः काश्चित् पशुनारी उत्सृजन्ति । भूगोवचनपक्षपक्ष-

वृक्ष्यते । योऽश्वमेधेन यजन्ते । पर्याग्निकृता उय्सृ-
जन्त्यनाग्रस्काय ॥ ४० ॥

लभ्यन्ते लभते त्वाष्ट्रान्पशूनालभतेऽष्टौ च ॥ १

प्रजापतिरकामयत महानन्त्रादस्स्यामिति ।
स एतावश्वमेधे महिमानावपश्यत् । तावंगृहीत ।
ततो वै स महानन्त्रादोऽभवत् । यः कामयेत महा-
नन्त्रादस्स्यामिति । स एतावश्वमेधे महिमानौ गृ-
हीत । महानेवान्त्रादो भवति । यजमानदेवत्या
वै वृषा । राजा महिमा । यद्वृषां महिन्नोभयतः

तव्यत्वाय । तत् अनाग्रस्काय अच्छेदाय भवति । व्रश्चतेषंश्च,
कुत्वे श्रुत्वरय निवृत्तेः सकार एव श्रूयते ॥

इति तृतीये नयमे त्वमोऽनुवाकः.

प्रजापतिरकामयतेसादि ॥ अन्नादनमामर्थ्यविपर्यय महत्तम् ।
यद्वा ऐश्वर्येण महान् अन्नादनसमर्थश्च स्यामिति । महिमानौ
महिमाख्यौ गृहावपश्यत् । अगृहीत च । 'यः प्राणतः', य आ-
त्मदाः' * इति पूर्वोत्तरौ महिमानौ । गतमन्यत् ॥

यजमानदेवस्येति ॥ उमपोः प्राधान्यादेवतेष्वर्यमुपचर्य देव-
तोक्ता । 'देवान्नात्तादर्थ्यं यन्' राजा दीक्षिमान् तत्प्रधानो

परियजति । यजमानमेव राज्येनोभयतः परि-
गृह्णाति । 'पुरस्तात्स्वाहाकारा वा अन्ये देवाः ।
उपरिष्ठात्स्वाहाकारा अन्ये । ते वा एतेऽश्व एव
मेध्यं उभयेऽवसूयन्ते । यद्वपां महिम्नोभयतः प-
रियजति । तानेवोभयान्प्रीणाति ॥ ४१ ॥

परियजति पट्ठं ॥ १० ॥

'वैश्वदेवो वा अश्वः । तं यत्प्राजापत्यं कुर्यात् ।
या देवता अपिभागाः । ता भागधेयेन व्यर्धयेत् ।

महिमाख्यो होम हूयमानाया एव वषाया दीप्तिस्थानीयत्वात्
तत्र महिम्ना पूर्वगोत्तरेण च उभयतः आदावन्ते वषाया परि-
यननान् यजमानमेव राज्येन राज्येश्वरेण उभयतः अग्रतः
वृत्तश्च इह चागुत्र च वा परिगृह्णाति ॥

'पुरस्तात्स्वाहाकारा इत्यादि ॥ ते उभये द्विप्रकारा देवाः
मेध्ये अस्मिन् अश्वे । ते वा एत इति । अश्वस्य विश्वदेव-
त्वात् परिवक्ष्यधोर्वय स्तुतिः । ताम्या अश्वरुद्रान् महिमम्या
प्रीणयतीति ॥

इति तृतीये नवमे दशमोऽनुवाकः

'वैश्वदेवो वा इति ॥ प्राजापत्यमेव यदि कुर्यात् या अन्या
देवता अपिभागाः संभाविनभागाः । संभावनायामपिशब्दः ।

देवताभ्यस्समदं दध्यात् । स्तेगान्द ५ पूर्यां मण्डू-
काञ्जम्भ्यैभिरिति । आज्यमवदानं कृत्वा प्रतिसंख्या-
यमाहुतीर्जुहोति । या एव देवता अपिभागाः । ता
भागधेयेन समर्धयति । न देवताभ्यस्समदं दधा-
ति ॥ ४२ ॥ ^२चतुर्दशैताननुवाकाञ्जुहोत्यनन्तरित्यै ।
प्रयासाय स्वाहेति पञ्चदशम् । पञ्चदश वा अर्ध-
मासस्य रात्रयः । अर्धमासशस्संवत्सर आप्यते ।

ताः भागधेयेन आत्मीयेन व्यर्धयेत् वियोजयेत् । ततो देवता-
भ्यः समदं कलहं दध्यात् उत्पादयेत् सह माद्यन्त्यस्यामिति
समन् कलहः, अधिकरणे संप्रदादित्वात् शिप् । स्तेगादिभ्यो
होमस्सर्वा देवतास्समर्धयति समृद्धपागाः करोति । आज्य-
मवदानं अवदानप्रमाणं कृत्वा गृहीत्वा आहुतीर्जुहोति प्रति-
संख्यायं प्रतिसंख्याय 'रुघा प्रकथने' प्रत्येकं सम्यक्प्रपित्वा
मन्त्रान् जुहोति प्रतिमन्त्रमिति यावत् । आभीक्ष्ये णमुल्, 'आतो
युक्किण्ठतोः' इति युक् ॥

'चतुर्दशेति ॥ हविष्णु हुतेषु नारिष्ठान् हुत्वा एतैश्चतुर्दशा-
नुवाकैश्चतुर्दशहोमान् जुहोति । अनन्तरित्यै कस्याश्चिदपि देव-
ताया अनन्तर्हित्वाय । पञ्चदशमिति । क्रमप्राप्तं 'द्यौस्ते पृथं'
इति हित्वा 'प्रयासाय'† इति पञ्चदशस्यानुवाकस्य स्थाने शु-

१ देवासुरास्संयन्ता आसन् । तेऽब्रुवन्नग्नयस्स्विष्टकृतः । अश्वस्य मेध्यस्य वयमुद्धारमुद्धारामहै । अथैतान् अभिभूयामेति । ते लोहितमुदहरन्त । ततो देवा अभवन् ॥ ४३ ॥ पराऽमूराः । यथिस्विष्टकृद्भ्यो लोहितं जुहोति भ्रातृव्याभिभूत्यै । भवत्यात्मना । पराऽस्य भ्रातृव्यो भवति । 'गोमृगकण्ठेन प्रथमामाहुतिं जुहोति । पशवो वै गोमृगः । रु-

होति तत्संख्याद्वारेण सवत्सरासौ संवत्सरनिलयास्सर्वा देवताः प्रीता भवन्ति । तत 'चित्त मन्तानेन'* इति षोडशं हुत्वा 'द्यौस्ते पृष्ठं'† इति सप्तदशं कार्यं ॥

१ देवासुरा इत्यादि ॥ देवासुरेषु संवत्सेषु ये अश्वमेधस्य प्रयः स्विष्टकृतः तेऽब्रुवन् अस्य मेध्यस्याश्वस्य संबन्धि किंचिद्द्रव्यं वयमुद्धारं आत्मीयभागादधिकं भागं उद्धारामहै तत एतान् असुरान् अभिभूयामेति । अथ देवैरनुज्ञाते लोहितं अश्वस्य उदहरन्त अधिकं गृहीतवन्तः । तस्मात् स्विष्टकृद्भ्यो लोहितहोमो भ्रातृव्याभिभूत्यै भवति ॥

'गोमृगकण्ठेनेत्यादि ॥ उक्तो गोमृगः । तस्य कण्ठे चित्ते अश्वस्य लोहितमानीय तेन प्रथमामाहुतिं जुहोति पशुसिद्धिः-

द्रोऽग्निसिस्वष्टकृत् । रुद्रादेव पशून्तर्दधाति । अथो यत्रैषाऽऽहुतिर् हूयते । न तत्र रुद्रः पशून्भिर्मन्यते ॥ ४४ ॥ 'अश्वशफेनं द्वितीयामाहुतिं जुहोति । पशवो वा एकंशफम् । रुद्रोऽग्निसिस्वष्टकृत् । रुद्रादेव पशून्तर्दधाति । अथो यत्रैषाऽऽहुतिर् हूयते । न तत्र रुद्रः पशून्भिर्मन्यते । 'अयस्मयेन कमण्डलुना तृतीयांम् । आहुतिं जुहोत्यायास्यो वै प्रजाः । रुद्रोऽग्निसिस्वष्टकृत् । रुद्रादेव प्रजा अन्तर्दधाति । अथो यत्रैषाऽऽहुतिर् हूयते ।

हेतुत्वात् । पशवो गोमृगः । स्वय रुद्र एव सिष्टरुद्रग्निः तद्गोपेणाभिर्भावात् । तस्मादनेन होमो रुद्रात्पशून्तर्दधाति दर्शनपथादपनयति । अथो अपि न यत्रैषाऽऽहुतिः गोमृगवर्णेन रुद्रात्मने सिष्टरुद्रे हूयते तत्र देशे रुद्रोऽपि* पशून् नाभिर्मन्यते हन्तुमना न मुन्यते ॥

*अश्वशफेनेत्यादि ॥ अश्वशफं चित्शुक्तं कृत्वा लोहितमवदाय जुहोति । गतमन्यत् ॥

*अयस्मयेनेत्यादि ॥ मत्वाद्भुत्वाभाव । आयाम्य इति । अयास्येन सृष्टा । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण दीप उदात्तत्वात्—'उदा-

न तत्र रुद्रः प्रजा अभिमन्यते ॥ ४५ ॥

दधात्यभ्वन्मन्यते प्रजा अन्तर्दधाति

द्वे च ॥ ११ ॥

‘अश्वस्य वा आलब्धस्य मेध उदक्रामत् । त-
दश्वस्तोमीयमभवत् । यदश्वस्तोमीयं जुहोति । स-
मेधमेवैनमालभते । ‘आज्येन जुहोति । मेधो वा
आज्यम् । मेधोऽश्वस्तोमीयम् । मेधेनैवास्मिन्मेधं
दधाति । ‘पट्त्रिंशत् जुहोति । पट्त्रिंशदक्षरा

सत्स्वरितयोर्यणः’ इति विभक्तिस्त्वर्यते । गतमन्यत् । प्रजा
इति विशेषः ॥

इति तृतीये नवमे एवाक्षोऽनुवाकः

‘अश्वस्य वा इत्यादि ॥ मेधः सारः आलम्बनानन्तरं अश्वात्
उदक्रामत्, ततोऽश्वस्तोमीयात्मना अतिष्ठत् । ‘यदक्रन्दः’*
इत्यनुवाकप्रयोगात्ताना मन्त्राणा इयमाख्या, अश्वस्तुतिः प्रयो-
जनम् । अनुनवचनादित्याह । समेधं समार एवालब्धो भवति ॥

‘आज्येनेत्यादि ॥ मेधद्वयसंयोगादश्वमेधं भूयिष्ठं दधाति ॥

‘पट्त्रिंशतमिति ॥ अनुवाकप्रये पञ्चाशिशत, ‘क्रमरस्यकमीत्’†
इत्येका तथा पट्त्रिंशदाहुनिः । वार्हता इति । नृहत्याः प-

बृहती ॥ ४६ ॥ वारुहताः पशवः । सा पशूनां
मात्रा । पशूनेव मात्रया समर्धयति । ता यद्रूप-
सीर्वा कनीयसीर्वा जुहुयात् । पशून्मात्रया व्यर्ध-
येत् । पट्त्रिंशत् जुहोति । पट्त्रिंशदक्षरा बृह-
ती । वारुहताः पशवः । सा पशूनां मात्रा । प-
शूनेव मात्रया समर्धयति ॥ ४७ ॥ 'अश्वस्तोमी-
य' ह्रत्वा द्विपदा जुहोति । द्विपादौ पुरुषो द्विप्रति-

शुहेतुत्वात् । बृहतीशब्द उत्सादि । मात्रा परिमाणं पट्त्रिं-
शत्संख्या पशूनां बर्हत्तत्वात् । तस्मात्संख्याविशेषेण निजमात्रा-
लाभात् समृद्धाः पशवो भवन्ति । तस्मात् पट्त्रिंशतो भूयस्यः
अतिरिक्ताः कनीयस्यः ऊनाश्चाहुतयः पशूनां व्यृद्धिहेतवः ।
तस्मात् पट्त्रिंशतमेवेत्यादरार्थं पुनर्वचनम् । एताश्च स्वष्टकृतः
प्रागेव होतव्याः ॥

'अश्वस्तोमीयमिति ॥ स्तोमीयानन्तरं द्विपदाः 'इमा नुक्
भुवना सीपधेम'* इत्याद्यास्तिस्रो जुहोति । द्वौ पादौ आसा-
मिति 'संख्यामुपूर्वस्य' इति ल्येपे समासान्तोऽपि 'पादः पृ'
इति पञ्चावः । द्विप्रतिष्ठ. प्रतितिष्ठत्याम्यामिति प्रनिष्ठे पादौ
ताम्यामेव प्रतिष्ठातुं शक्नोतीति द्विप्रतिष्ठः । यद्वा—द्विप्रतिष्ठ.
दुष्टधिर्वीप्रतिष्ठः तस्माद्वित्वलाभेनैव प्रतिष्ठाममृद्धं करोति ॥

ष्ठः । तदेनं प्रतिष्ठया समर्धयति । तदाहुः । अ-
 श्वस्तोमीयं पूर्व होतव्या (३) द्विपदा (३) इति ।
 अश्वो वा अश्वस्तोमीयम् । पुरुषो द्विपदाः । अ-
 श्वस्तोमीयं हुत्वा द्विपदां जुहोति । तस्माद्विपा-
 द्धतुप्पादमत्ति । अथो द्विपद्येवं चतुष्पदः प्रतिष्ठा-
 पयति । द्विपदां हुत्वा । नान्यामुत्तरामाहुतिं जुहु-
 यात् । यदन्यामुत्तरामाहुतिं जुहुयात् । प्र प्रतिष्ठा-
 याश्चवेत । द्विपदां अन्ततो जुहोति प्रतिष्ठित्यै ॥

बृहत्त्यर्धयति स्थापयति पञ्च च ॥१२॥

तदाहुरिति ॥ विचार्यमाणानामित्युपपन्नं पुनः । अश्व एवा-
 श्वस्तोमीयं तस्तोत्रमधानत्वात्, पुरुषः स्वयं द्विपदा ऋचः
 द्विपात्वात् । तस्मात् अश्वस्तोमीयानन्तरं द्विपदाहोमात् द्विपात्
 मधानत्वात् गुणभूतं चतुष्पादं अत्ति भुङ्क्ते । अपिच पश्चात्
 मृष्टे द्विपदि प्रथममृष्टान् चतुष्पदं प्रतिष्ठापयति द्विपादधीन-
 त्वाच्चतुष्पदा प्रतिष्ठाया रक्षणादिरूपाया । अथ द्विपदा हुत्वा
 उत्तरामनन्तरमाविर्भो आहुतिं स्तेगाद्याहुतिं न जुहुयात् । यदि
 जुहुयात् प्रतिष्ठायाः प्रत्यवेत । तस्मात् अन्ततः द्विपदा
 जुहोति अश्वस्तोमीयात्पूर्वमेव स्तेगाद्याहुति । द्विपदा हुत्वा
 स्विष्टरुदेव, तत्प्रतिष्ठित्यै भवति ॥

इति तृतीये नवमे द्वादशोऽनुवाक

‘प्रजापतिरश्वमेधमसृजत । सोऽस्मात्सृष्टोपा-
क्रामत् । तं यज्ञक्रतुभिरन्वैच्छत् । तं यज्ञक्रतुभि-
र्नान्वविन्दत् । तमिष्टिभिरन्वैच्छत् । तमिष्टिभिर-
न्वविन्दत् । तदिष्टीनामिष्टित्वम् । यत्संवत्सरमि-
ष्टिभिर्यजते । अश्वमेव तदन्विच्छति । ‘सावित्रि-
यो’ भवन्ति ॥ ४९ ॥ इयं वै संविता । यो वा अ-
स्यां नश्यति यो निलयते । अस्यां वाव तं वि-
न्दन्ति । ‘न वा इमां कश्च नेत्याहुः । तिर्यङ्मोर्ध्वो-

‘प्रजापतिरश्वमेधमिति ॥ यज्ञक्रतवो यूपवन्त । इष्टित्व-
मिति । इष्यते प्राप्यते अश्वमेध आभिरिति इष्टय ‘इष गतो’
यद्वा—इच्छैव लाभान्ता । इष्टिभिरिति । सावित्रीभिरश्वस्या-
पक्रान्तस्य अन्वेपणस्थानीयं तत् यत्संवत्सरमिष्टिभिर्यजते ॥

‘सावित्रियः सवित्रेऽष्टाकपाला । विहितानामेव पुनर्वचनं
गुणान्तराभिधानार्थम् । इयं वा इति । सर्वस्य मेरयित्री अनु-
ज्ञात्री वा । तत्कथमित्याह—यो वा अस्यामिति । यः पदा-
र्थोऽस्या नश्यति पलायने अदर्शनं गच्छति वा, यश्च निल-
यते स्वदेशे निलीनो भवति अपवरकादौ सुरक्षितस्तिष्ठति ।
लीयतेर्व्यत्ययेन शप् । तं सर्वमप्यस्यां पृथिव्यामेव विन्दन्ति
लभन्ते न तामतीत्य गच्छन्ति ॥

‘तदेवाह—न वा इति ॥ इत्यादुरित्येतत् अर्हतीत्यस्या-

त्येतुमर्हतीति । यत्सावित्रीयो भवन्ति । सवितृ-
प्रसूत एवैनमिच्छति । ईश्वरो वा अश्वः प्रमुक्तः
परांपरावत् गन्तोः । यत्सायं धृतीर्जुहोति । अ-
श्वस्य यत्यै धृत्यै ॥ ५० ॥ यत्प्रातरिष्टिभिर्यजते ।
अश्वमेव तदन्विच्छति । यत्सायं धृतीर्जुहोति ।

नन्तरं द्रष्टव्यम् । कश्चन कश्चिदपि गोपक्ष्यादि तिर्यग्देह,
ऊर्ध्वदेह पुरुषादिश्च इमा अत्येतुं अतिरुम्य गन्तु नार्हति
न शक्नोतीत्याहुः पुराविद । तस्मात् इयमेव सर्वस्य सवित्रीति
सवितृत्वेनोपचर्यते । तस्मात्सावित्रत्वात् सवित्रैवानुज्ञात एनं अश्व
अनष्ट इच्छति नष्टमपि लभते वा । गत्यर्थस्य वर्णव्यत्ययेन
छत्वम् ॥

ईश्वरो वा इति ॥ प्रमुक्तत्वात् परांपरावत् अतिदूरदेशं
गन्तुं ईश्वरः समर्थः स्यात् 'ईश्वरे तोमुन्वसुनौ' इति तोमुन् ।
'उपसर्गाच्छन्दसि' इति वति । तस्मात् 'इह धृतिस्त्वाहा'*
इत्यादीनां धृतीनां सायं होमः अश्वस्य यत्यै यमनाय बन्ध-
नाय भवति प्रमुक्तो न भवतीति यावत्, धृत्यै धारणाय भवति ॥

यदिसादि ॥ एवमुक्तेन प्रकारेण प्रातरिष्टिभिर्विमुक्तः अश्वः
अन्विच्छति, सायं धृतिभिरविमुक्तत्वमेव क्रियत इति । क्षेम्या
इति । क्षेमे साधवः क्षेमे मवा वा सायं भजा भवन्ति
विस्त्रव्यत्वात्सायं धृतिभिर्गृह एवाश्वस्य गुप्तत्वात् । दिवा तु

अश्वंस्यैव यत्यै धृत्यै । तस्मात्सायं प्रजाः क्षेम्या
भवन्ति । यत्प्रातरिष्टिभिर्यजन्ते । अश्वमेव तदन्वि-
च्छति । तस्मादिवा नष्टैष एति । 'यत्प्रातरिष्टि-
भिर्यजन्ते सायं धृतीर्जुहोति । अहोरात्राभ्यामेवैन-
मन्विच्छति । अथो' अहोरात्राभ्यामेवास्मै योग-
क्षेमं कल्पयति ॥ ५१ ॥

भवन्ति धृत्या एनमन्विच्छत्येकं च ॥ १३ ॥

विमुक्तस्य गवादेरन्विषणव्यग्रत्वाच्च क्षेम्या भवन्ति, योगे व्याप्त-
तत्वादिति भावः । विमुक्तमश्वमन्विच्छन्तो यस्मात् प्रातरिष्टि-
भिर्यजन्ति तस्मादद्यत्वेऽपि दिवा सर्वोऽपि नष्टैष एति नष्टं
विमुक्तमिच्छतीति नष्टैषः । कर्मण्यण् । विमुक्तमन्विच्छन् गच्छ-
ति सर्वत्र ॥

यदित्यादि ॥ प्रातस्सायं च इष्टिधृतिकरणात् अहोरा-
त्राभ्यामेव सहायाम्यां एनमन्विच्छति । ततो निश्चितो लाभ
इति भावः । अथो अपिच अहोरात्राभ्यामेवाश्वस्य योगक्षेमं
योगसहितं क्षेमं कल्पयति । प्रातरिष्टिभिर्योगं, सायं धृतिभिः
क्षेममिति ॥

इति तृतीये नवमे त्रयोदशोऽनुवाकः.

'अप वा एतस्माच्छ्रीं राष्ट्रं कामति । योऽश्व-
मेवेन यजन्ते । ब्राह्मणौ वीणागायिनौ गायतः ।
श्रिया वा एतद्रूपम् । यद्वीणा । श्रियमेवास्मि-
न्तद्वत्तः । यदा खलु वै पुरुषश्चिश्यमभृते । वी-
णाऽस्मै वायते । तदाहुः । यदुभौ ब्राह्मणौ
गायेताम् ॥ ५२ ॥ प्रभ्रञ्जुकाऽस्माच्छ्रीरस्योत् ।

'अप वा इत्यादि ॥ राजोपचारवैधुर्यात् श्रीश्च राष्ट्रं च
अस्मात् अपक्रामति अर्धवर्षे राज्यप्रदानात् । तस्मात् द्वौ
ब्राह्मणौ वीणागायिनौ गायतः सावित्र्या इष्टे स्विष्टकृत
पुरस्तात् गायत । वीणावादनं वीणागाय, औणादिकं य,
तद्वन्तो, तत्साधुकारिणि वा औणादिकं इतिप्रत्यये युगागम ।

वीणावादनशिल्पज्ञा वदन्तिस्वरवदिना ।

वृत्तगाथादिनिर्माणनिपुणा तत्र गायत ॥

श्रिया वा इति । वीणावादनं श्रिया एव रूपं तस्मात्
वीणावादेनास्मिन् श्रियं धत्तः स्थापयन् तेनपक्रान्ता न भ-
वति । इदानीं श्रिया रूपत्वं वीणावादनस्य समर्थ्यते—यदेति ।
श्रीमदेवान्तत्वात् न राज्ञः श्रीरपक्रामति ॥

तदाहुरिति ॥ उक्तं दूषयति । ब्राह्मणादेव यदि द्वौ
गायेता श्रीरस्मात् प्रशन्नशीलैव स्यात् । कुत इत्याह—न
हि ब्राह्मणे श्रीः रमते सक्ता विधेया न प्रवर्तते तत्तत्त्वा-

न वै ब्राह्मणे श्री रमत् इति । ब्राह्मणोऽन्यो गा-
येत् । राजन्योऽन्यः । ब्रह्म वै ब्राह्मणः । क्षत्र-
राजन्यः । तथा हास्य ब्रह्मणा च क्षत्रेण चोभय-
तश्चः परिगृहीता भवति । तदाहुः । यदुभौ
दिवा गायेताम् । अंपांस्माद्राष्ट्रं क्रामेत् ॥ ५३ ॥
न वै ब्राह्मणे राष्ट्रं रमत् इति । यदा खलु वै
राजा क्रामयते । अथ ब्राह्मणं जिनाति । दिवा
ब्राह्मणो गायेत् । नक्तं राजन्यः । ब्रह्मणो वै

ध्यायविरोधात् त्याज्यत्वात्तस्याः । तस्मात् एको ब्राह्मणः एको
राजन्य इति युक्तम् । तथा खलु क्रियमाणे ब्रह्मबलेन क्षत्र-
बलेन चास्योभयतः उभाभ्या श्रीः परिगृहीता भवति ॥

तदाहुरिति ॥ तस्मिन्नपि पक्षे विशेषमाहुरित्यर्थः । यदुभौ
ब्राह्मणराजन्यौ दिवा गायेतां न केवलं ब्राह्मण एव तदन्यो
वा । तदाऽस्मात् राष्ट्रमपक्रामेत् उभयबलपरिग्रहाभावात् । तत्क-
थमित्याह—न हि ब्राह्मणे राष्ट्रं रमते राजन्यमनिधावपायात्
तस्मान्नित्यसंबन्धि ब्राह्मणे राष्ट्रं न भवति । तदेवाह—यदा
खलु वै राजा राष्ट्रं क्रामयते अथ अनन्तरं ब्राह्मणं राष्ट्र-
भुजमपि प्रबले राजन्यो जिनाति क्षपयति च्छावयति राष्ट्रात् ।
तस्मात् ब्राह्मणे राष्ट्रं न रमते नित्यसंबन्धि न भवति 'ज्या
वयोहनौ' ग्रहिज्यादिना संप्रसारणम् । तस्मादुभयोस्सहगानस्या-

रूपमहः । क्षत्रस्य रात्रिः । तथा हास्य ब्रह्मणा च
क्षत्रेण चोभयतो राष्ट्रं परिगृहीतं भवति । 'इत्य-
ददा इत्ययजथा इत्यपच इति ब्राह्मणो गायेत् ।
इष्टापूर्तं वै ब्राह्मणस्य ॥ ५४ ॥ इष्टापूर्तेनैवैन-
स समर्पयति । इत्यजिना इत्ययुध्यथा इत्यमु-

युक्त्वात दिवा ब्राह्मणो गायेत् नक्तं राजन्य इति युक्तम् ।
ब्रह्मणो हि रूपमहः उज्ज्वलवान्निर्भयत्वाच्च । क्षत्रस्य रूप
रात्रिः कूरकर्माधिष्ठानत्वात् सभयत्वाच्च । तथा च क्रियमाणे
उभाभ्यां राष्ट्रं परिगृहीतं भवति ॥

'इसददा इत्यादि ॥ दानादिप्रकारविशेषे इतिशब्द । इत्य-
ददा—एव ब्राह्मणेभ्यो गोभूहिरण्यादि दत्तवानसि । इत्यय-
जथा—एव वानपेयराजमूयद्वादशाहादिभिरिष्टवानसि । इत्यप-
चः—एव पुल्मापशाकमूपषायसादीनि ब्राह्मणेभ्योऽज्ज्ञानि पक्व-
वानसि । एव ईदृशार्धप्रतिपादिनीभि गायामि मरुते पदे
ब्राह्मणो गायेत् । इष्टापूर्तयो ब्राह्मणसन्निधत्वात् ताम्या एनं
यजमान समर्पयति ॥

'इत्यजिना इत्यादिना सायधृतिषु हूयमानामु राजन्यो वी-
णागापी गायेत् । इत्यजिनाः—एवं पृथुभरतभगीरययुधिष्ठिरा-
दिभिस्मृतनकर्मभिस्ममान शत्रून् क्षपितवानसि ! इत्ययुध्यथाः—
एव करिरयनुरगपदातिममेव शरचापनोमरकरवाज्यादिभीषणम्-

संग्राममहन्निर्ति राजन्यः । युद्धं वै राजन्यस्य ।

हाशूरपरिवृतोऽरिभिस्सह युद्धं कृतवानसि । इत्यमुं संग्रामम-
हन्—एवं दुष्यन्त्ययुधिष्ठिरादिवन् महापुरुषसिंहसहस्रसमधिष्ठितं
संग्रामं अमुं काश्मीरं मगधं पौण्ड्रमित्यादीन् निशितासिमात्र-
सहायः त्वं हतवानसि । इत्थं राजन्यसंबन्धिना युद्धेन सम-
द्धमेनं करोति ॥

अथ श्लोकैरपि, दानस्य यथा—

मैत्रयीं निष्करोति प्रतिदिनमददास्मादरं ब्राह्मणेभ्यः
ब्राह्मण्यो वेदत्रिद्वयो दिग्दिशि विहिता अग्रहारा * स्मृदा ।
दृण्डोभीनां गवामप्यविरतमयुतं ब्राह्मणेभ्यो त्रितीर्णं
वासोऽरजादिदाने न हि तत्र गणना भूषणशामणेऽभूत् ॥

यागस्य यथा—

मलैरयजथा महीगतमुत्पत्कुरदधिगैः
अविशतविधिर्भैस्सममहीनभेदैस्सदा ।
सर्वे पशुभिरिष्टिभिर्विप्रिनित्यकाम्यात्माभिः
महाक्रतुभिरज्जलेरपि च राजभ्यादिभिः ॥

पाकस्य यथा—

त्वण्डजीरकपृताम्बुसैन्धव-
स्यादुमपमरिचादिसंस्तृते ।
व्यजनैस्सह बहुपदंशकैः
ब्राह्मणार्धमपचस्त्वमोदनम् ॥

युद्धेनैवैनं स समर्धयति ।^६ अकलूप्ता वा एतस्य त्वं
इत्याहुः । योऽश्वमेधेन यजंत इति । तिस्रोऽन्यो गा-
यति तिस्रोऽन्यः । पट्युसम्पद्यन्ते । पट्वा ऋतवः ।
ऋतून्वास्मै कल्पयतः ।^७ ताभ्यां स सुस्थायाम् ।

ज्यानेर्यथा—

त्रिषयान् प्रविष्टुष्य गोधनाना

अपदतां रजसुशरदारहारी ।

त्रिनिर्गर्षं च मङ्गलापचारात् *

अजिघा विद्विषता † महाकुलानि ॥

युद्धस्य यथा—

आकर्षेन् महर्षिमा गजपटा सिन्दूरमन्धरादणा

उद्गमोत्पुतगजिगेरविहितप्योमागजानो युष्मत् ।

पाशानां शितामिर्भाषणवरैर्द्विजपट्यादिभि ‡

विव्रान्तस्त्वमयुध्यथा परवैस्मान् महीरामम् ॥

वधस्य यथा—

विव्रातान् रथगजगजिगेरजुष्टान्

भक्षोभ्यान् पतविविषायुपमथानान् ।

सद्यमे मगधरब्धिकुम्भपूवान्

मघत्तं प्रसभमहन् महीमहेन्द्र ॥

^६ अकलूप्ता या इत्यादि ॥ ऋतूपचाराणां राज्ञा त्यक्तत्वात्
ऋतुधर्माणामुत्सन्नसमत्वात् तत्र गाथानां पट्वाष्टतूनां कलूप्ति ॥

^७ ताभ्यामित्यादि ॥ एतानि सावित्रादीनि कर्माणि सवत्सर
क्रियन्ते संवत्सरश्च समाप्तो भवति षष्ट्यधिशतत्रयदिवसः । तस्य

त्यामेवाव यजते । 'तदाहुः । यद्भूणहत्याऽपा-
 ज्याऽर्थ । कस्माद्यज्ञेऽपि क्रियत इति । 'अमृ-
 त्युर्वा अन्यो भूणहत्याया इत्याहुः । भूणहत्या
 वाव मृत्युरिति । यद्भूणहत्यायै स्वाहेत्यवभृथ आ
 हुतिं जुहोति ॥ ५७ ॥ मृत्युमेवाहुत्या तर्पयित्वा

वा भूणहत्या ॥

'तदाहुरिति ॥ तत्र चोदयन्ति—यद्येव नाम भूणहत्या
 अपाज्या पुरुषस्यापात्रीकरणमर्हति । रक्षक पात्र तद्विपरीतम्
 पात्रं अयोग्य तत्करणमर्हतीति अपात्रात् 'छन्दसि च' इति
 य, 'पात्रात् घश्च' इति वा । तदन्तादपि भवति । इका
 रोपजनच्छान्दस । घञेव वा । तदन्तादपि भवति । अथ कस्मात्
 कारणात् भूणहत्याहुतिर्यज्ञेऽपि क्रियते ननु यज्ञारम्भ एव
 क्षास्तिनसर्वपापो ह्यश्वमेधेऽपि क्रियते तत्र कूष्माण्डादिवत् कर्मादा-
 वेवेय कर्तव्या * न यज्ञमध्य इति यज्ञविदश्चोदयन्ति ॥

उत्तर—अमृत्युर्वा इति ॥ भूणहत्यामवेक्ष्य अन्येदेन अ
 मृत्युः अबाधक भूणहत्यैव मृत्युस्थानीया अलङ्घनीयविनिपात
 त्वात् । अश्वमेधावभृथाहुतिमन्तरेणैव नोपशाम्यतीति मृत्युनामव
 यजनस्थाने अस्या अपि मृत्युत्वाद्धोम क्रियत इति न कूष्मा
 ण्डादिवदिय कर्मादौ होतव्या । उक्त च—'यदर्वाचीनमेनो भूण
 हत्याया ' । इति । तस्मादवभृथे भूणहत्याहुत्या मृत्युं तर्प-

परिपाणं कृत्वा । भ्रूणघ्ने भेषजं करोति । 'एता-
ह वै मुण्डिभ आदित्यवः । भ्रूणहत्यायै प्रायश्चित्तिं
विदाश्चकार । यो ह्यस्यापि प्रजायां ब्राह्मण-
सर्वस्मै तस्मै भेषजं करोति । 'जुम्बकाय स्वाहे-
त्येवभूथ उत्तमामाहुतिं जुहोति । वरुणो वै जुम्ब-

यित्वा परिपाणं सर्वतः पानं पातृत्वमस्य कृत्वा । 'रुत्यवः' इति
णत्वम् । यद्वा—परिपाणं परिपणनं आहुतिप्रदानेन निष्क्रयमि-
षास्य मृत्यो रूत्वा भ्रूणघ्ने भेषजं सर्वोपद्रवशमनं करोति ।
उदात्तनिवृत्तिस्वरेण चतुर्थ्या उदात्तत्वम् । पातेत्युटि उत्तरपद-
प्रकृतिस्वरत्वेन लट्स्वरः । पक्षान्तरे 'परादिच्छन्दसि' इत्यु-
त्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥

'एता हेति ॥ उदकमात्मन इच्छतीत्युदित्यु तस्यापत्यमौद-
न्यवः मुण्डिभो नाम भ्रूणहत्याया प्रायश्चित्तिमेतामाहुतिं विदा-
श्चकार वेत्ति स्म । 'उपविदजागृभ्य' इति आप्रत्ययः । अद-
न्तत्वाद्धिदेर्गुणाभावः । यो हेति । निष्ठतु मुण्डिभः, वयं तु मन्या
महे । अस्य अश्वमेधयाजिनः प्रजायाम् । जातावेक्यजनम् । प्रजा
स्वपि मध्ये यो नाम कश्चित्प्रमादान् ब्राह्मणं हन्ति अस्मै
सर्वस्मा अपि भेषजं करोति अनयाऽऽहुत्या शुद्धिं करोति, किं
पुनरस्मा अश्वमेधयाजिनः इति ॥

'अथ जुम्बकाय स्वाहेत्युत्तमा तृतीयामाहुतिं जुहोति । वरुण-
पाशात्मनमृत्युमपि अन्ततोऽवसाने अवयजते अपनयति । जुचि वर्जने ॥

कः । अन्तत एव वरुणमवयजते । ^१ खलतेर्विक्रि-
धस्यं शुक्लस्यं पिङ्गाक्षस्यं मूर्धञ्जुहोति । एतद्वै वरु-
णस्य रूपम् । रूपेणैव वरुणमवयजते ॥ ५८ ॥

लोके मृत्युर्जुहोति मूर्धञ्जुहोति द्वे च ॥ १५ ॥

१ वारुणो वा अश्वः । तं देवतया व्यर्धयति ।
यत्प्राजापत्यं करोति । नमो राज्ञे नमो वरुणाये-
त्याह । वारुणो वा अश्वः । स्वयैवैनं देवतया
समर्धयति । नमोश्वाय नमः प्रजापतय इत्याह ।
प्राजापत्यो वा अश्वः । स्वयैवैनं देवतया समर्ध-

^१ 'खलतेरिति ॥ खलतिरन्त्यममस्तक', विक्रिधो विक्रिजः स्वेदन-
शीलशरीरं विक्रिजाक्ष इति केचित् । शुक्लः श्वित्रि, पिङ्गाक्षः
पिङ्गलनेत्र । तस्य शिरमि एतास्तिष्ठ आहुतीर्जुहोति । श्वेत-
रूपेण ^१ सह वरुणोऽपनीतो भवति ॥

इति तृतीये नवमे पञ्चदशोऽनुवाकः.

^१ वारुणो वा इत्यादि ॥ अप्सुयोनित्वाद्धारुणः । स यदि
प्राजापत्यस्यात् स्वया देवतया तं व्यर्धयेत् वियोजयेत् । वारु-
ण्या आहुत्या निजदेवतासमृद्धिः । प्राजापत्यया चात्मीयदेवतास-
मृद्धिः, अश्वस्य प्राजापत्यक्षिपरिणामत्वेन प्राजापत्यत्वात् ॥

^१ विक्रिधेतपिप्रव्यादिरूपेण, पा.

यति । 'नमोऽधिपतयु इत्याह ॥ ५९ ॥ धर्मो वा
 अधिपतिः । धर्ममेवावर्तुन्धे । अधिपतिरस्यधिपतिं
 मा कुर्वधिपतिरहं प्रजानां भूयासमित्याह । अधि-
 पतिमेवैनं समानानां करोति । मां धेहि मयि
 धेहीत्याह । आशिपमैवैतामाशांस्ते । उपाकृताय
 स्वाहेत्युपाकृते जुहोति । आलब्धाय स्वाहेति नियुक्ते
 जुहोति । हुताय स्वाहेति हुते जुहोति । एषां
 लोकानामभिर्जित्यै ॥ ६० ॥ 'प्र वा एष एभ्यो
 लोकेभ्यश्चवते । योश्चमेधेन यजते । आग्नेय-
 मैन्द्राग्रमाश्विनम् । तान्पशूनालभते प्रतिष्ठित्यै ।
 यदाग्नेयो भवति । अग्निस्सर्वा देवताः । देवता ए-
 वावर्तुन्धे । ब्रह्म वा अग्निः । क्षत्तूमिन्द्रः । यदै-

'धर्मो वा इति ॥ अधिक पात्रा धर्म एवेति । अधिप
 तिरसीत्यादि । गतम् । आशिपमिति । यथाशासन मपद्य
 एवेति यावत् । उपाकृत इति । देवताये सकल्पितेऽधे जुहोति ।
 नियुक्ते यूपे चन्द्रे । हुते अग्नौ । इष्टिहोमत्रयेण तैत्तिर्यगम् ॥

'प्र वा एष इत्यादि ॥ क्षीण'वर्मनया लोकाधारभोगादष्टामा-
 वादेभिर्लोकै बद्धो न स्यात् । आग्नेयमित्यादि । पात्रीवने
 कर्मणि आग्नेयादिपशुत्रयान्मान् प्रतिष्ठितो भवति । यदि-

न्द्राग्नो भवन्ति ॥ ६१ ॥ ब्रह्मक्षत्ते एवावरुन्धे । य-
दाश्विनो भवन्ति । आशिषामवरुद्धयै । त्रयो भव-
न्ति । त्रयं इमे लोकाः । एष्वेव लोकेषु प्रतिति-
ष्ठति । 'अग्नयेऽहोमुचेऽष्टाकंपाल इति दशहवि-
पमिष्टिं निर्वपति । दशाक्षरा विराट् । अन्नं विराट् ।
विराजैवान्नाद्यगवरुन्धे । 'अग्नेर्मन्वे प्रथमस्य प्र-
चेत्तस इति याज्यानुवाक्या भवन्ति सर्वत्वाय ॥

अधिपतय इत्याहाभिजित्या ऐन्द्राग्नो भवन्ति
रुन्ध एकं च ॥ १६ ॥

त्यादि । गतम् । अग्निन्द्राभ्या सह जातत्वात्तच्छब्दम् । ब्रह्मक्षत्रे
वशीकरोति । आश्विनेनेष्टलाभ । अनिष्टोपशमनस्य तदधीनत्वात् ।
देवताना त्रित्वात्त्रिलोके प्रतिष्ठितो भवति ॥

* अग्नयेऽहोमुच इत्यादि ॥ तेषा आग्नेयादीना पशुपुरोडाश
प्रचरणानन्तरं* एता दशहविषं मृगारोष्टिमनुनिर्वपति । दशाक्ष-
रेत्यादि । गतम् ॥

† अग्नेर्मन्वे† इत्येतास्तेषा हविषा याज्यानुवाक्या स्विष्टकृतोऽ-
न्त्ये सर्वत्वाय सर्वदेवताराधनेनाभिमतार्थसाकल्याय तद्भवति सर्वदे-
वतागुणकीर्तनत्वादासाम् । यद्वा—प्राकृतपरित्यगेन स्विष्टकृतसहिताना
हविषामत्रैव याज्यानुवाक्याम्नान अभिमताना पोष्कल्याय भवति ॥

इति तृतीये नवमे षोडशोऽनुवाक

यद्यश्वमुपतपद्विन्देत् । आग्नेयमष्टाकंपालं नि-
र्वपेत् । सौम्यं चरुम् । सावित्रमष्टाकंपालम् ।
यदाग्नेयो भवति । अग्निस्सर्वा देवताः । देवताभि-
रेवैनं भिषज्यति । यत्सौम्यो भवति । सोमो वा
ओषधीनाः राजा । याभ्यं एवैनं विन्दति ॥६३॥
ताभिरेवैनं भिषज्यति । यत्सावित्रो भवति । स
वितृप्रसूत एवैनं भिषज्यति । एताभिरेवैनं देवता-
भिर्भिषज्यति । अगदो ह्येव भवति । पौष्णं चरुं
निर्वपेत् । यदि श्लोणस्स्यात् । पूषा वै श्लोण्यस्य
भिषक् । स एवैनं भिषज्यति । अश्लोणो ह्येव भ-

यद्यश्वमिति ॥ उपतपत् व्याधिशेष । भिषज्यति अरोग
करोति । याभ्य इति । उपपन्नो व्याधि एनं अश्व विन्दति ।
ताभिरेवौषधीभिरेनमश्व भिषज्यति । ओषधीना प्रातिश्रुत्या-
ह्वयाधिरूपनागने, जानुकृत्यादुपशाभ्यति । तवितृममूनः सवि
प्राप्नुज्ञात । अगदः अरोग ॥

श्लोणो दुष्टत्वक । महती देवता पशूना पति * यस्मिन्
अभिमानमाने जरादिना पीड्यते । एतदेवत्यो महादेवदेवत्योऽ-
श्वः सर्वपशूना पतिवात् ॥

वति ॥ ६४ ॥ रौद्रं चरुं निर्वपेत् । यदि महती
 देवताऽभिमन्येत । एतद्देवत्यो वा अश्वः । स्वयै-
 वैनं देवतया भिषज्यति । अगदो हैव भवति ।
 'वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेन्मृगाखरे यदि ना-
 गच्छेत् । इयं वा अग्निर्वैश्वानरः । इयमेवैनमर्चि-
 भ्यां परिरोधमानयति । आहैव सुत्यमर्हगच्छति ।
 'यद्यधीयात् ॥ ६५ ॥ अग्नयेऽहोमुचेऽष्टाकपालः ।
 सौर्यं पर्यः । वायव्यं आज्यभागः । यजमानो वा
 अश्वः । अहंसा वा एष गृहीतः । यस्याश्वो
 मेधाय प्रोक्षितोऽध्येति । यदहोमुचे निर्वपति ।

मृगाखरे निजनिवासस्थाने सायं यदि नागच्छेत्, इयं पृ
 थिव्येव स्वयं वैश्वानरः तस्मात् इयं एव एनं अश्वं अ
 र्चिभ्यां . ज्वालाभ्यां परिरोधं सर्वतो निरुद्धञ्च आनयति ।
 ततस्सुप्तमहरागच्छत्येव सर्वथा न ततो विभ्वने ॥

'अधीयात् ॥ वडवां गर्दभी वा चिन्तयेत् आरोहेद्वा,
 यजमानस्त्वयमश्वः प्राधान्यात्, तस्मात् यस्य यजमानस्य मे-
 धाय यज्ञाय प्रोक्षितोऽश्वोऽध्येति वडवां, एष अहंसा गृहीतः,
 तस्मात् अहोमुचे निर्वापात् गृहीताहंसा विमुक्तो भवति ॥

अ॒हंस ए॒व तेन॑ मुच्यते । यज॑मानो वा अश्वः ।
 रेत॑सा वा ए॒प व्यृ॑द्धयते ॥ ६६ ॥ यस्या॒श्वो मे॒धा-
 य॒ प्रोक्षि॑तोऽध्येति । सौर्य॑ रेतः । य॒सौर्यं॑ पयो
 भव॑ति । रेत॑सै॒वैन॑ स सम॑र्धयति । यज॑मानो
 वा अश्वः । गर्भै॒र्वा ए॒प व्यृ॑द्धयते । यस्या॒श्वो मे
 धा॒य॒ प्रोक्षि॑तोऽध्येति । वा॒यव्यां॑ गर्भाः । यद्वा॒यव्यं
 आ॒ज्यभा॒गो भव॑ति । गर्भै॒रे॒वैन॑ स सम॑र्धयति ।
 अथो॑ यस्यै॒षाऽश्व॑मे॒धे प्रा॒यश्चित्तिः॑ क्रियते । इष्ट्वा
 वसी॑यान्भवति ॥ ६७ ॥

विन्दत्यश्लो॒णो ह॒व भव॑त्य॒धीया॑दृद्धयते गर्भै॒रे-
 वैन॑ स सम॑र्धयति द्वे च ॥ १७ ॥

सौर्यं रेतः वृष्ट्यादिद्वारेण तेनोत्पादितत्वात् ॥

वायव्या गर्भाः तत्प्रेरणभवत्वात् ॥

अथो अपि च एतत्प्रायश्चित्तिकरणेनेष्ट्वा यागोत्तर वसीयान्
 वसुमत्तरो भवति । अकरणे केवलेन यागेन वसुमान्, वरणे
 वसुमत्तर इति विवेकः । उपरुतमेवाग्नेन, योऽध्येतीति भावः ।
 वसीयश्शब्दो व्याख्यातः ॥

इति तृतीये नवमे सप्तदशोऽनुवाकः

१तदाहुः । द्वादश ब्रह्मौदनान्त्संस्थिते निर्व-
पेत् । द्वादशभिर्वेष्टिभिर्यजेतेति । यदिष्टिभिर्यजेत
उपनामुक एनं यज्ञस्स्यात् । पापीयास्तु स्यात् ।
२आप्तानि वा एतस्य छन्दांसि । य ईजानः ।
तानि क एतावदाशु पुनः प्रयुज्जेतेति । सर्वा वै
संस्थिते यज्ञे वागाप्यते ॥ ६८ ॥ साऽऽप्ता भव-
ति यातयाप्ती । क्रूरीकृतेव हि भवत्यरुणकृता । सा

१तदाहुः याजिका विकल्पं—संस्थिते सप्ताष्टेऽश्वमेधे गृहं
गत्वा द्वादश ब्रह्मौदनान्निर्वपेत्, इष्टिभिर्वा द्वादशभिर्यजेत
सर्वेऽप्यग्नेयाष्टाकपाला इत्याहुः । एतदूपयति—यदिसादि ॥ इष्टि-
पक्षो दूप्यते । यदिष्टिभिर्यजेत एनं यज्ञ उपनामुकस्स्यात्
अस्मिन् सदा उपनमनशीलस्स्यात्, यज्ञः फलतीति भावः ।
यज्ञफलं एनं न जहात्येव । किं तर्हीति—पापीयास्तु स्यात्
पापतरो भवति । कस्यचिदप्यकरणे पापः इष्टिकरणे पापतरः
ब्रह्मौदनकरणे अपाप इति भावः ॥

२अथ पापीयस्त्वमेव प्रतिपादयति—आप्तानीत्यादि ॥ य
ईजानः समाप्तयागस्तस्य मर्वाणि छन्दांस्यपि हि आप्तानि
उपयुक्तानि भवन्ति । तानि तादृशानि एतावदाशु एतावत्प्र-
माणं श्रेष्ठं यत्र तादृशमतिक्षिप्तं कः पुनः प्रयुज्जेति प्रयो-
क्तमर्हति अयुक्तमेतदिति यावत् । इतिशब्दो हेतोः । किञ्च—
संस्थिते यज्ञे सर्वा वागाप्यते कृतप्रयोजना उपयुक्ता वर्तते।

न पुनः प्रयुज्येत्याहुः । द्वादशैव ब्रह्मोदनान्धसं-
स्थिते निर्वपेत् । प्रजापतिर्वा ओदनः । यज्ञः प्र-
जापतिः । उपनामुं क एनं यज्ञो भवति । न पा-
पीयान्भवन्ति । द्वादश भवन्ति । द्वादश मासा-
संवत्सरः । संवत्सर एव प्रतितिष्ठति ॥६९॥

आप्यते संवत्सर एकं च ॥ १८ ॥

एष वै विभूर्नाम यज्ञः । सर्वं ह वै तत्र विभु
भवति । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते । एष वै प्रभूर्ना-

सा च तथाभूता यातयान्त्री । आत्तसारा भवति । तस्मात् सा
अरुण्कृता पिष्टपेणस्थानीयेन पुन प्रयोगपीडनेन बाधिता कूरी-
कृतेव हि भवति हिसकस्वभावता नीतेव भवति । तस्मात् सा
न पुनः प्रयुज्या तदानीमेव न पुन प्रयोक्तव्येत्यहुर्वेदार्थविद ।
छान्दस वयम् । तस्मात् ब्रह्मोदनानेव द्वादश निर्वपेत् ॥

ननु अस्मिन्नपि पक्षे उक्तदोषप्रसङ्ग इत्याह प्रजापतिर्वा इति ॥
सर्वोत्पत्तिहेतुत्वात् स्वयं प्रजापतिरेवोदनं, प्रजापतिर्नाम यज्ञ एव,
प्रजापतिश्च सर्वार्थकृदिति न वञ्चिहोष । द्वादशत्वयोगात् संवत्सरे
प्रतिष्ठितो भवति ॥

इति तृतीये नवमे अष्टादशीऽनुवाक

एष वा इत्यादि ॥ ब्रह्मोदनस्तुतिरिति केचित् । अश्वमेध-
स्तुतिरित्यन्ये । विविधं यावद्यिना श्रेयसा विभुः । ण्यन्तात्स्विपि

मं यज्ञः । सर्वं ह वै तत्र प्रभु भवति । यत्रैतेन
यज्ञेन यजन्ते । एष वा ऊर्जस्वान्नामं यज्ञः । स-
र्वं ह वै तत्रोर्जस्वद्भवति । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते ।
एष वै पर्यस्वान्नामं यज्ञः ॥ ७० ॥ सर्वं ह वै तत्र
पर्यस्वद्भवति । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते । एष वै
विधृतो नामं यज्ञः । सर्वं ह वै तत्र विधृतं भ-
वति । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते । एष वै व्यावृत्तो
नामं यज्ञः । सर्वं ह वै तत्र व्यावृत्तं भवति ।
यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते । एष वै प्रतिष्ठितो नामं
यज्ञः । सर्वं ह वै तत्र प्रतिष्ठितं भवति ॥ ७१ ॥
यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते । एष वै तेजस्वी नामं य-
ज्ञः । सर्वं ह वै तत्र तेजस्वि भवति । यत्रैतेन
यज्ञेन यजन्ते । एष वै ब्रह्मवर्चसी नामं यज्ञः ।
आह वै तत्र ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी जायते । यत्रै-

‘बहुलमन्यत्रापि’ इति णिलुक् । यस्मिन्देशे एतेन यज्ञेन यजन्ते
तत्र सर्वं गवादिकमपि विभु भवति । एवं सर्वत्र ॥ प्ररुष्टं
भावयिता प्रभुः । ऊर्जस्वान् अन्नवान्^१ । पर्यस्वान् रसवान् ।
विधृतो विशेषेण धृतः व्यास्थितस्तभावः फलेमान्तः । व्यावृत्तः

तेन यज्ञेन यजन्ते । एष वा अतिव्याधी नाम
 यज्ञः । आह वै तत्र राजन्योऽतिव्याधी जायते ।
 यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते । एष वै दीर्घो नाम यज्ञः ।
 दीर्घायुषो ह वै तत्र मनुष्या भवन्ति । यत्रैतेन
 यज्ञेन यजन्ते । एष वै कलुप्तो नाम यज्ञः । क-
 ल्पते ह वै तत्र प्रजाभ्यो योगक्षेमः । यत्रैतेन
 यज्ञेन यजन्ते ॥ ७० ॥

पर्यस्वान्नमं यज्ञः प्रतिष्ठितं भवति यत्रैतेन
 यज्ञेन यजन्ते पदं ॥ ७१ ॥

एष वै विभूः प्रभूरुजस्वान्पर्यस्वान्विधृतो व्या-
 वृत्तः प्रतिष्ठितस्तेजस्वी ब्रह्मवच्चेत्यतिव्याधी दीर्घः
 कलुप्तो द्वादश ॥

इतरस्माद्विलक्षण । प्रतिष्ठितः अविश्रुत । तेजस्वी श्रुति-
 मान् । प्रत्यर्चमी ध्यातृणां वल्गवान् । अतिव्याधी अनिष्टा-
 नामत्यर्थं वेदा । दीर्घो दीर्घकाल । कलुप्त मरुत । तस्मात्
 प्रजाभ्यस्मपद्यते योगक्षेम । योगमहिन क्षेम योगक्षेम । अत्र
 कलुप्तो योग लब्धपरिपालन क्षेम ॥

इति तृतीयेऽध्याये अष्टमोऽध्यायः समाप्तः

‘ताप्येणाश्वः संज्ञपयन्ति । यज्ञो वै ताप्यम् ।
 यज्ञेनैवैनः समर्धयन्ति । यामेन साम्नां प्रस्तोता-
 ऽनूपतिष्ठते । यमलोकमेवैनं गमयति । ताप्यं च
 कृत्यधीवासे चाश्वः संज्ञपयन्ति । एतद्वै पशूनां
 रूपम् । रूपेणैव पशून्वरुन्धे । हिरण्यकशिपु भ-
 वति । तेजसोऽर्वरुद्धयै ॥ ७३ ॥ रुक्मो भवति ।
 मृवर्गस्य लोकस्यानुरुधात्यै । अश्वो भवति । प्र-
 जापतेराप्त्यै । अस्य वै लोकस्य रूपं ताप्यम् ।

‘ताप्येणेत्यादि ॥ ताप्यं तृताक्त कम्बल नेन संज्ञपयन्ति
 मारयन्ति । ‘ज्ञप मारणादौ’ । यज्ञो वा इति । प्रधानसाध-
 नत्वात् । यामेन यमसन्निधना पितृमधप्रयोज्येन अनूपतिष्ठते ।
 संज्ञप्यमानमश्व पार्श्वत उपतिष्ठते ॥

‘ताप्यं चेत्यादि ॥ ताप्यं प्रथम सन्तीर्य, तत उपरि कृत्य-
 धीवास कृत्यात्मजमधिवास छादनपटमास्तीर्य, तत उपरि हिर-
 ण्यकशिपु हिरण्यमय कशिपु आस्तरणपटमास्तीर्य, तत उपरि
 रुक्म शतपलिक स्वर्णशङ्ख निग्राय, तत उपरि अश्व संज्ञ-
 पयन्ति ॥

‘अस्य लोकस्य रूपं ताप्यं अशोभावान् । कृत्यधीरासोऽन्त-
 रिक्षस्य रूपं द्वितीयत्वात् । दिवो रूपं हिरण्यकशिपु तृती

अन्तरिक्षस्य कृत्यधीवासः । दिवो हिरण्यकशिपुः ।
 आदित्यस्य रुक्मः । प्रजापतेरश्वः । इममेव लोकं
 ताप्येणाप्नोति ॥ ७४ ॥ अन्तरिक्षं कृत्यधीवासेन ।
 दिवः१ हिरण्यकशिपुना । आदित्यः२ रुक्मेण । अ-
 श्वेनैव मेधेन प्रजापतेस्तायुज्यः३ सलोकतामा-
 प्नोति । एतासामेव देवतानां४ सायुज्यम् । सा-
 ष्ठीताः५ समानलोकतामाप्नोति । योऽश्वमेधेन य-
 जते । य उ चैनमेवं वेद ॥ ७५ ॥

अवरुद्ध्या आप्नोत्यष्टौ च ॥ २० ॥

यत्नान् । आदित्यस्य रूप रुक्मः शेषनशीलत्वात् । प्रजापतेः
 रूपमश्वः प्रजापत्यक्षिपरिणामत्वात् । सायुज्यं सयुक्त्य ऐक्यम् ।
 सलोकता समानलोकताम् । एतासामेव देवतानां सायुज्यमेक्यम् ।
 साष्ठीता समानवीर्यत्वं समानलोकता चाप्नोति । योऽश्वमेधेन
 यजते, यश्चनं एवमहिमानं वेदेन न यजते सोऽप्युक्तकल्पा-
 गिनि । ऋच्छ गतिन्द्रियप्रलयमूर्तिभावेण, किंनि समानस्य समाव,
 वर्णविकारश्चान्दस ॥

इति तृतीये नवमे विंशोऽनुवाकः .

‘आदित्याश्चाङ्गिरसश्च सुवर्गे लोकेऽस्पर्धन्त ।
 तेऽङ्गिरस आदित्येभ्यः । अमुमादित्यमश्वं श्वे-
 भूतं दक्षिणामनयन् । तेऽब्रुवन् । यं नोऽनेष्ट । स
 वर्योऽभूदिति । तस्मादश्वं सवर्येत्याह्वयन्ति । त-
 स्माद्यज्ञे वरो दीयते । ‘यत्प्रजापतिरालब्धोऽश्वो-
 ऽभवत् । तस्मादश्वो नाम ॥ ७६ ॥ यच्छ्रुयदरु-
 सीत् । तस्मादर्वा नाम । यत्सद्यो वाजान्त्सम-

‘आदित्याश्चेत्यादि ॥ सुवर्ग इति निमित्तात्सप्तमी । अमु-
 मिति । असौ दृश्यमान आदित्यः श्वेतोऽश्वोऽभवत् । तं तथा-
 भूतं आदित्यात्मा अश्वं आदित्येभ्यो दक्षिणामनयन्नाङ्गिरसः ।
 अथ त आदित्या अभ्रुवन्—यमश्वं नोऽस्माक अनेष्ट नीत-
 वन्तः स्थ स वर्यो वरणीयोऽभूत् भवत्विति । छान्दसो ब्रुह ।
 तस्मादश्वं सान्त्वनादौ सवर्येत्याह्वयन्ति । वर्यैरुक्तैर्गुणैस्सहित
 सवर्य इति भाव । यस्मादेवमङ्गिरोभिः दत्तस्याश्वस्य वरणी-
 यत्वमभूत् तस्माद्यज्ञे वरो वरणीयं द्रव्यं दक्षिणात्वेन दीयते ॥

‘यदित्यादि ॥ देवैरालब्धः प्रजापतिः यस्मादश्वोऽभवत्
 तस्मादश्व आसीत् प्रजापतिरश्वत्वाद्यापकत्वादश्व इति भावः ।
 ‘अशू व्याप्तौ’ औणादिक कन्प्रत्ययः । यच्छ्रुयदिति । ‘प्रजा-
 पतेरश्वमयत्’* इति यस्मात्तस्यासि श्वयत् शूनं भवत् अरुर्व्यथा-
 हेतुरासीत् तस्मादर्वाऽभवदश्वः । अर्तेरुसि अरुः । तत एव

जयत् । तस्माद्वाजी नाम । यदसुराणां लोकाना-
दत्त । तस्मादादित्यो नाम । 'अग्निर्वा अश्वमेधस्य
योनिरायतनम् । सूर्योऽग्नेर्योनिरायतनम् । यदश्व-
मेधेऽग्नौ चित्यं उत्तरवेदिमुपवर्षति । योनिमन्तमे-
वेनमायतनवन्तं करोति ॥ ७७ ॥ योनिमान्नायत-
नवान्भवति । य एवं वेद । 'प्राणापानौ वा एतौ

वनिपि अर्वा । यत्सद्य इति । सद्यः आतमात्र एव वा-
जान् अक्षानि समजयत् आजिनयेनाहरत् तस्मात् वाजी अ-
क्षवान् । आदित्य इति । असुरैरर्जितान् लोकान् अश्व
आदित्यो भूत्वा असुरान् जित्वा देवार्थमादत्त तस्मादादाना-
दादित्यः । आदानमादिति । छान्दसमिस्वम् । तदर्हतीति
'छन्दसि च' इति य ॥

अश्वमेधस्याग्निर्योनिः कारण, नेनात्मलभान् आयतनं स्थान
च अग्निरश्वमेधस्य, अग्निं चित्वा तत्र करणात् । तस्याप्यग्नेः
सूर्यो योनिः 'सूर्यस्त्वा पुरस्तात्पातु' * इति मन्त्रात् । तदधीन-
त्वादग्ने सूर्य आयतनं 'उद्यन्त वावाऽऽदित्यमग्निरनु समारो-
हति' † इति दर्शनान् । तत्र चित्येऽग्नौ उत्तरवेद्युपवर्षनादुपस्था-
नान् एनं उत्तरवेद्या क्रियमाणमश्वमेधं योनिमन्तं आयतनव-
न्तं च करोति । एवं वेदिता च तथा भवति ॥

अथ 'सूर्योऽग्नेर्योनि' इति यदुक्तं तत्प्रयोजनमाह—प्राणापा-

देवानाम् । यदर्काश्वमेधौ । प्राणापानवेवावरुन्धे ।
 ओजो बलं वा एतौ देवानाम् । यदर्काश्वमेधौ ।
 ओजो बलमेवावरुन्धे । अग्निर्वा अश्वमेधस्य यो-
 निरायतनम् । सूर्योऽग्रेर्योनिरायतनम् । यदश्वमे-
 धेऽग्नौ चित्यं उत्तरवेदिं चिनोति । तार्वर्काश्वमेधौ ।
 अर्काश्वमेधावेवावरुन्धे । अथो अर्काश्वमेधयोरेव
 प्रतिष्ठिति ॥ ७८ ॥

नामं करोति सूर्योऽग्रेर्योनिरायतनं
 चत्वारि च ॥ २१ ॥

नाविति ॥ देवानां प्राणापानस्थानीयावर्काश्वमेधौ आदित्यश्चाग्निश्च ।
 अर्क आदित्यः, अश्वमेधोऽग्निः । कारणे कार्यशब्दः । तयोरु-
 परि अश्वमेधस्य कर्ता प्राणापानावरुन्धे । ओजो बलस्थानी-
 यादोऽजो बलावरोधः ॥

५ कौ पुनर्काश्वमेधौ? को वा तयोरर्काश्वमेधान्वयः? इत्याह—
 अग्निर्वा इत्यादि ॥ व्याख्यातम् । तत्र चित्याग्रेर्युत्तरवेदि-
 चित्यात्मनोऽग्नेः करणात् द्वौ चित्याग्नी अर्काश्वमेधौ भवतः ।
 तयोरुपरि यजनादग्न्यादित्ययोरवरोधो विधेयीकरणम् । अपि
 च तयोः प्रतिष्ठितश्च भवति ॥

इति तृतीये नवमे एनविंशोऽनुवकः.

'प्रजापतिं वै देवाः पितरम् । पशुं भूतं मेधा-
यालभन्त । तमालभ्योपावसन् । प्रातर्यष्टास्मह
इति । एकं वा एतद्देवानामहः । यत्संवत्सरः ।
तस्मादश्वः पुरस्तात्संवत्सर आलभ्यते । यत्प्र-
जापतिरालब्धोऽश्वोऽभवत् । तस्मादश्वः । यत्स-
द्यो मेधोऽभवत् ॥ ७९ ॥ तस्मादश्वमेधः । वेदुको-
श्वमाशुं भवति । य एवं वेद । ^१यद्वै तत्प्रजापति-

^१प्रजापतिं वा इत्यादि ॥ पशुं भूतं पशुरूपाणावस्थितं निजपितरं
प्रजापतिं देवाः मेधाय यज्ञाय आलभ्योपावसन् प्रातः श्वो यष्टा-
स्मह इति । तस्मात्संवत्सरसमाप्ते पुरस्तात् अश्व आलभ्यते देवा-
नामेकमहस्संवत्सर इत्युक्तत्वात्तस्मिन्प्राह्म्यालब्धत्वात् । अश्वभूतः प्र-
जापतिर्यस्मादालब्धः, तस्मादद्याप्यश्व आलभ्यते । यस्माच्च तदानीं
सद्यः समाने एकस्मिन्नेवाहनि अश्व मेधोऽभवत्, अश्वसंय-
न्धेन उक्थ्यस्समपादि,* तस्मादश्वमेधोऽभवत् । एवं सद्य
एवाश्वमेधसंपत्तेर्वेदिता आशुं शीघ्रगामिनमश्वं वेदुको लब्धा
भवति महाघनो भवति । विन्दतेश्छान्दस उक्तम् ॥

^२यद्रा इति ॥ यस्मादश्वत्मा प्रजापतिः आलब्धः तस्मा
त्पशूनां मध्ये अश्वः प्रजापतेरनुरूपतमः अनुरूपतमः, तस्मान्

*सद्यस्य द्वादशे मासि नवद्विंशत्यादवांगेन तुल्यमानयन्ति । तत-
स्तप्तदिनेषु दीक्षा, ततो द्वादशेषूपसदः, तर्षणार्पणमंत्र ११, ततोऽग्निष्टोमः,
तत उक्थ्य इति त्रिंशद्दिनात्मको द्वादशो मास इति विवेकः इत्यधिक. पाठः.

रालुब्धोऽश्वोऽभंवत् । तस्मादश्वः प्रजापतेः पशू-
नामनुरूपतमः । आऽस्य पुत्रः प्रतिरूपो जायते ।
य एवं वेद । सर्वाणि भूतानि सम्भृत्यालभते ।
समेनं देवास्तेजसे ब्रह्मवर्चसाय भरन्ति । योऽश्व-
मेधेन यजते ॥ ८० ॥ य उचैनमेवं वेद । एतद्वै
तद्देवा एतां देवताम् । पशुं भूतं मेधायालभन्त ।
यज्ञमेव । यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवाः । कामप्रं य-

प्रजापतेऽश्व आगृह्यते । एव वेदितु प्रतिरूप आत्मतुल्यः
पुत्र आजायते ॥

‘सर्वाणीति ॥ अश्वस्य प्रजापत्यात्मकत्वात्, प्रजापतेश्च स
र्वभूतात्मकत्वात् सर्वाणि भूतानि संभृत्य एकीकृत्य आलभते
अश्वमेधयानी । तस्मादेनं देवास्तेजसे ब्रह्मवर्चसाय च स-
भरन्ति तदुभय सम्यकलयन्ति योऽश्वमेधेन यजते, यश्चैनमे-
धमहिमान वेद ॥

‘एतद्वा इत्यादि ॥ यदुक्त देवाः एता देवता प्रजापतिं
पशुं भूतं मेधाय आलभन्तेति पूर्वमस्माभि एतत् वक्ष्यमाण
तदिदं मन्तव्यम् । यज्ञमेवेति । यज्ञमेव यज्ञायालभन्तेति तद
भिप्राय इत्यर्थः । अस्तु त्रिमनेन सावितेनेत्याह—यज्ञेनेत्यादि ।
‘यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवा ’ * इत्युक्तं भवतीत्यर्थः । ऋच एव प्रती-
कग्रहणाभिहितं केचित् । यज्ञात्मानं प्रजापतिं यज्ञात्मना प्रजाप

ज्ञमकुर्वत । तेऽमृतत्वमकामयन्त । तेऽमृतत्वमगच्छन् । योऽश्वमेधेन यजते । देवानामिवायनेनैति ॥ ८१ ॥ प्राजापत्येनैव यज्ञेन यजते कामप्रेण । अपुनर्मरमेव गच्छति । एतस्य वै रूपेण पुरस्तात्प्राजापत्यमृपभं तूपरं बहुरूपमालभते । सर्वेभ्यः कामेभ्यः । सर्वस्याप्त्यै । सर्वस्य जित्यै । सर्व-

तिना अयजन्त इति । ते हि देवा काममं सर्वेषा रामाना प्रापयितार पूरयितार यज्ञमकुर्वत । तस्मात् यज्ञेन यज्ञमयजन्तेति । 'प्रा पूरणे' । 'आतोऽनुपमर्गे क' । क पुनर्देवाना काम इत्याह—तेऽमृतत्वमित्यादि । तस्मात् अश्वमेधयाजी देवानामयनेन मार्गेण एति गच्छति यान मृत्युः । तस्मात् प्राजापत्येन कामप्रेणानेन यज्ञेन यष्टा अपुनर्मरं पुनर्मरणानिवृत्ति गच्छति जरामरणरहितो भवति ॥

एतस्येति ॥ एतस्य प्राजापतेः रूपेणोपलक्षितं प्राजापत्यमृपभं मेक्तारं तूपरं शृङ्गरहित बहुरूप नानावर्णं पुरस्तात् अश्वमेधारम्भ एव साङ्गहणीसंज्ञान्योरनन्तरमेव वैशाख्या पोर्णमास्यामालभते सर्वेभ्यः कामेभ्यः । स च सर्वस्याप्त्यै भवति सर्वस्य च जित्यै । तस्मात् तेन तादृशेन पशुनोपलक्षितेन अश्वमेधेन सर्वमाप्नोतीष्टं, जयति च सर्वं जेनव्यम् । योजनेन

मेव तेनाप्नोति । सर्वं जयति । योऽश्वमेधेन यजते । य उ चैनमेवं वेद ॥८२॥

मेधोऽभवद्यजंत एति वेद ॥२२॥

'यो वा अश्वस्य मेध्यस्य लोमनी वेद । अश्वस्यैव मेध्यस्य लोमल्लोमञ्जुहोति । अहोरात्रे वा अश्वस्य मेध्यस्य लोमनी । यत्सायम्प्रातर्जुहोति । अश्वस्यैव मेध्यस्य लोमल्लोमञ्जुहोति । एतदनु-

यजते, यश्चैनमेवं ईदृक्प्रभावपशु ऋतु वेद, स च सर्वमाप्नोति जयति च ॥

इति तृतीये नवमे द्वाविंशोऽनुवाकः

'यो वा इत्यादि ॥ अहोरात्रादीना अश्ववयवरूपणेन अश्व स्तूयते । इत्थमिदं ज्ञातव्यमिति स्तुतिफलम् । अश्वस्य मेघार्हस्य संवत्सरप्रज्ञापत्यात्मन लोमोर्वेदिता तस्य लोमि लोमि सर्वेषु लोमसु होता वहीनामाहुतीना होता भवति, आहुतिभूयस्त्वात् फलभूयस्त्वमिति भावः । के तर्हि महानुभावे अश्वस्य लोमनी ? इत्याह— अहोरात्रे इति । संवत्सरप्रज्ञापत्यात्मनोऽश्वस्य लोमस्थानीये आहोरात्रे, एव विदित्वा सायं प्रातरग्निहोत्र जुडता अश्वस्य मेध्यस्य प्रज्ञापतेरेव लोमि लोमि हुतं भवति । एतदनुकरणीयं यस्य तदेतदनुकृति इदमेवानुकुर्वन्त पुराकल्पे अश्वस्य लोमि

कृति ह स्म वै पुरा । अश्वस्य मेध्यस्य लोम-
 लोमञ्जुहति । 'यो वा अश्वस्य मेध्यस्य पदे वेद ।
 अश्वस्यैव मेध्यस्य पदेपदे जुहोति । दृग्दर्शपूर्णमा-
 सौ वा अश्वस्य मेध्यस्य पदे ॥ ८३ ॥ यद्दर्शपूर्ण-
 मासौ यजते । अश्वस्यैव मेध्यस्य पदेपदे जु-
 होति । एतदनुकृति ह स्म वै पुरा । अश्वस्य मे-
 ध्यस्य पदेपदे जुहति । 'यो वा अश्वस्य मेध्यस्य
 विवर्तनं वेद । अश्वस्यैव मेध्यस्य विवर्तने विवर्त-
 ने जुहोति । असौ वा आदित्योऽश्वः । स आह-
 वनीयमार्गञ्छति । तद्विवर्तते । यदग्निहोत्रं जुहोति ।
 अश्वस्यैव मेध्यस्य विवर्तने विवर्तने जुहोति ।

छेन्नि जुहति स्म अद्यत्वे तु ज्ञानमात्रेणैव तत्फलसिद्धिरिति भाव ।
 'छद् स्मे' इति छद् । एवमुत्तरत्र द्रष्टव्यम् ॥

* संवत्सरात्मनः प्रजापते षडस्थानीयो दर्शपूर्णमासौ अमावा-
 स्यापूर्णमास्यो तयोः दर्शपूर्णमासयो रर्माणो कर्ता । गतमन्यत् ॥

* संवत्सरात्मा प्रजापतिरादित्य एव । स एवाश्वत्वेन विवर्तने
 यस्य विवर्तनं आहवनीयप्रवेश 'अग्निं वावादित्यस्मायं प्रविशति' *
 इत्येवं विदित्वा अग्निहोत्रं जुहता अश्वस्य विवर्तने विवर्तने

एतदनुकृति ह स्म वै पुरा । अश्वस्य मेध्यस्य
विवर्तने विवर्तने जुहति ॥ ८४ ॥

पदे अग्निहोत्रं जुहोति त्रीणि च ॥ २३ ॥

प्रजापतिस्तमष्टादशभिः प्रजापतिरकामयतो-
भावस्मै युजन्ति तेजसाऽपं प्राणा अप श्रीरुध्वा
प्रजापतिः प्रेणाऽनुं प्रथमेन प्रजापतिरकामयत
महान्वैश्वदेवो वा अश्वस्य प्रजापतिस्तं यज्ञक्रतु-
भिरप श्रीर्ब्राह्मणौ सर्वेषु वारुणो यद्यश्वं तदाहु-
रेप वै विभूस्ताप्येणादित्याः प्रजापतिं पितरं यो
वा अश्वस्य मेध्यस्य लोमनी त्रयोविंशतिः ॥ २३

प्रजापतिरस्मिन्लोक उत्तरतश्चिरयमेव प्रजा-
पतिरकामयत महान् यत्प्रातः प्र वा एष एभ्यो
लोकेभ्यस्सर्वः ह वै तत्र परस्वय उ चैनमेवं
वेदं चत्वार्यंशतिः ॥ ८४ ॥ हरिः ओम्.

सर्वस्मिन् विवर्तनरूपे हुतं भवति । एवमीदृशप्रजापत्यात्मा अयमश्व
इति अश्वस्यैव स्तुतिः ॥

इति भट्टभास्करमिथविरचिते ज्ञानयज्ञाख्ये
यजुर्वेदभाष्ये अश्वमेधे तृतीयाष्टके
नवमप्रपाठके त्रयोविंशोऽनुवाकः
अश्वमेधस्समाप्तः.

हरिः ओम् ॥ 'संज्ञानं विज्ञानं प्रज्ञानं ज्ञानद-
भिज्ञानत् । संकल्पमानं प्रकल्पमानमुपकल्पमान-

ओम् ॥ एवमश्वमेधान्तानि तित्तिरिप्रोक्तानि काण्डामि व्या-
ख्यातानि । अथ काठकामिकाण्डा-यष्टौ—सावित्रनाचिकेतनातुहोत्र
वैश्वसृनारुणकेतुकानि पञ्च चित्यानि, दिवश्येनयोऽपाघाश्रय,
स्वाध्यायब्राह्मणमष्टममिति । तत्र चित्याना हव्यवाद काण्डश्रुति,
आरुणकेतुकस्य त्वरुण, इष्टिकाण्डयोर्विश्वेदेवा, स्वाध्यायविधेर्ब्रह्मा,
तत्र सावित्राग्निमन्त्रा संज्ञानमित्यादयः । तत्राय प्रयोग—

उत्तमाङ्गुलिपर्वप्रमाण पञ्चाशीतिशत हिरण्येष्टकाशशर्करा वाऽ
भ्यक्ताश्चतस्र स्वयमातृणा अपरिमिता लोकप्रणाश्रोपकल्प्य उ-
त्तरेवेदिदेशस्य मध्ये शङ्कु निहत्य सर्वतः परिमण्डल रचन-
नमात्र सावित्र परिलिख्य लेखाया अभ्यन्तर नव परिमण्डला
लेखा लिखित्वा नवम्या बाह्याया लेखाया पञ्चदश पूर्वपक्षस्या-
हान्युपदधाति । अहरिष्टम् इत्यर्थः । सज्ञानादयश्चेता अहमा-
रुण, ब्राह्मण च—'एतावनुवाकौ पूर्वपक्षस्याहोरात्राणां नामधे-
यानि' * इति । तत्रेण भिन्नवाक्यत्वात्साकाङ्क्षत्वाद्योपधानमन्त्राणा-
मन्ते 'भूर्भुमि च' इत्यनुवाक आग्रात 'तथा देवनया'† इत्येतत्तत्र
टनार्थमप्येयामर्थित्वात्प्रत्येकं सवध्यते । तेनेन च दिनेनाभेद
मुपनय इष्टम् एवोच्यन्ते । तत्र सज्ञानं नामाद्यमह पूर्वपक्ष-
स्य, भगवत ज्ञायनेऽमावास्यागार्थमिष्ट्यादि । विज्ञान द्वितीय,
व्यावृत्त ज्ञायमानत्वात् । न हि कदाचिच्छ्रुतद्वितीयायामपर-

मुपकलूतं कलूतम् । श्रेयो वसीय आयसम्भूतं

पक्षकार्यं क्रियते । भक्षणं तृतीयं, प्रकर्षेण ज्ञायन्ते शुभानि
कर्मणि यस्मिन्निति । जानत् चतुर्थं, जानात्येवात्मानं पूर्वपक्षत्वेन
न तु शुभानि कर्माणि प्रवर्धयति पक्षाच्छिद्रत्वात्, रिक्तात्मत्वाच्च ।
अभिजानत् पञ्चमं, आभिमुख्येन शुभानि कर्माणि जानातीति ।
संकल्पमानं षष्ठं, पूर्वपक्षत्वेनात्मानि कर्माणि स्वयं संकल्पन्ते न
तु कुर्वन्ति छिद्रत्वात् । प्रकल्पमानं सप्तमं, कर्मसु प्रकर्षेण क-
ल्पते हेतुत्वं भजते । उपकल्पमानं अष्टमं, ईषत् उपकल्पते
कर्मसु अष्टकादिप्रवृत्ते । न तु पुष्कलं कल्पते छिद्रत्वात् । उप-
कलूतं नवमं, अष्टम्यनुसारित्वात्तेनात्मसमीपे कलूतं न तु सर्वकर्म-
योग्यं छिद्रत्वात्त्रिक्तत्वाच्च । कलूतं दशमं, सर्वात्मना शुभेष्वनु-
ज्ञातम् । श्रेय एकादशं, प्रशस्ततरं कर्मसु दशमादपि चन्द्र-
वृद्ध्या । वसीयो द्वादशं, वसुमत्तरं गमनादौ धनदत्तादेकाद-
शादतिप्रशस्तमित्युक्तं भवति । आयत् त्रयोदशं, आयतते कर्मसु
कारणत्वेन एति वा । संभूतं चतुर्दशं, सगतं भवति कल्या-
णमकल्याणं च तस्मिन्निति संभूतं, यद्वा—सगतं भवति पौर्णमा-
स्यपर्वत्वव्यवहारात् यथा पूर्वस्मिन् पर्वणीति । भूतं पञ्चदशं भ-
वति, न परामवति चन्द्रोऽस्मिन्निति सर्वसाधनं भूतम् ॥

इति ज्ञानब्रह्मण्यं भट्टमास्करादिभिरुक्तं यजुर्वेदभाष्ये

प्रथमे काठके प्रथमोऽनुवाकः

भूतम् । 'चित्रः केतुः प्रभानाभान्संभान् । ज्यो-
तिष्मास्तेजस्वानातपश्चस्तपन्नभितपन् । रोचनो
रोचमानश्शोभनश्शोभमानः कल्याणः । 'दर्शां

अथ तेषामन्तराख्येतेषामद्वा पञ्चदशमुहूर्तानुपदधाति—चित्र इति॥
एकैकरयाद्वा पञ्चदशमुहूर्ता द्विषटिका । चित्रः प्रथम, चाय-
नीय अपहोमादिकालत्वात् । केतुः द्वितीय, कर्तव्याना केतन-
कालत्वात्, रूपापवत्त्वाच्च । प्रभान् तृतीय, उदयरागव्यपगमेन
प्रकृष्ट भातीति । आभान् चतुर्थ, ईषदुष्णत्वात्सर्वतो भानाद्वा ।
संभान् पञ्चम, संहतदीप्तिमत्त्वात् । ज्योतिष्मान् षष्ठ, महा-
द्योतन । तेजस्वान् सप्तम, महोत्तेज्य । आतपन् अष्टम,
समन्तात्तापयतीति । तपन् नवम, अविशेषेण दुःस्वयतीति ।
अभितपन् दशम, आभिमुख्येन पूर्वापस्योपरि वा ताप जनय-
तीति । रोचनः एकादश, रोचयति लोकं रोचमानलोक-
त्वात् । 'अनुदात्तेतश्च हलादे' इति युच् । रोचमानो द्वादश,
निवृत्ततापत्वेन लोकस्यानुकूलीभवन् । शोभनः त्रयोदश, शो-
भयति लोकं सुहितत्वात् सर्वस्य । शोभमानः चतुर्दश, आ-
तपशान्त्या शोभमान । कल्याणः पञ्चदश, गन्धकुसुमादि-
भोगकालत्वात् ॥

इति प्रथम खण्डके द्वितीयोऽनुबन्धः.

अथाभ्यन्तराग्या तेषामां पञ्चदश पूर्वपक्षस्य रात्रिरुपदेशानि—
दर्शेति ॥ प्रथमा दर्शा । चन्द्रनिमित्ता व्यपदेशा । अमावा-

दृष्टा दर्शता विश्वरूपा सुदर्शना । आप्यायमा-
ना प्यायमाना प्यायां सूनृतेरां । आपूर्यमाणा पू-

स्यायां चन्द्रो दर्शोऽदृष्ट एव भवति, न तु केनचिददृश्य-
त्वात् । प्रथमायां राऽयामिति [मपि] सा दर्शेत्युच्यते, अदृश्यचन्द्र-
त्वात् । दृष्टा द्वितीया रात्रिः, दृष्टचन्द्रत्वात् । दर्शता तृतीया,
दीर्घकालदर्शनीयचन्द्रा । द्वितीयायां हि दृष्टोऽपि उत्तरक्षणे-
ऽस्तमेति । औणादिकोऽतच्प्रत्ययः । विश्वरूपा चतुर्थी, वि-
श्वरूपाभिव्यक्तिहेतुत्वात् । सुदर्शना पञ्चमी, स्पष्टाभिव्यक्ति-
हेतुत्वात् । आप्यायमानेति षष्ठीसप्तम्योराख्या, प्यायमाना सप्त-
मीति केचित् । समन्ताद्धर्षमानमण्डल्य षष्ठी, समन्ताद्धर्षमानते-
जास्तप्तमी । प्याया अष्टमी, सस्यादिसप्तमृद्धेः । मूढता नवमी,
प्रत्यासन्नास्थानेन विश्वं प्रीणयतीति । इरा दशमी, बहुप्रका-
शत्वेन स्तुत्या । आपूर्यमाणेत्येकादशीद्वादशयोराख्या, पूर्यमाणा
वा द्वादशी । प्रकाशातिशयेन मण्डलमतीत्यापूर्यमाणेव भवत्ये-
कादशी । ऊनेऽपि मण्डलेकदेशे पूर्यमाणमण्डलेव भवति प्रका-
शमहिम्ना द्वादशी । पूरयन्ती त्रयोदशी, विश्वमपि जगत्
प्रकाशेन पूरयतीति । पूर्णा चतुर्दशी, पूर्णचन्द्रया पञ्चदश्या
तुल्यत्वान्न्यूनत्वस्य चानुपलम्भात् । पौर्णमासी पञ्चदशी, पूर्णो
माश्रन्द्रः पूर्णमास्तत्संबन्धिनी पौर्णमासी, सर्वात्मना पूर्णचन्द्रा ॥

इति प्रथमे काण्डके तृतीयोऽनुवाकः.

र्यमाणा पूरयन्ती पूर्णा पौर्णमासी । दाता प्रदा-
ताऽऽनन्दो मोदः प्रमोदः ॥ १ ॥ आवेशयन्निवेशय-
न्संवेशनस्संशान्तश्शान्तः । अभवन्प्रभवन्सं-

‘तासामन्तराळेप्येतासा रात्रीणा पञ्चदश मुहूर्तान् उपदधाति—
दातेति ॥ प्रथमो दाता, रात्रिवृत्तान्तानामीपदाता आरम्भयिता ।
प्रदाता द्वितीय, तेषा प्रकर्षेणारम्भयिता प्रोत्साहयिता । आ-
नन्दः तृतीय, कुसुमालेपनाद्यनुभवकालत्वान् । मोदश्चतुर्थ,
मित्रादिभिस्सह हर्षणात् । प्रमोदः पञ्चम, स्त्रीभिस्सह प्रक-
र्षेण हर्षणान् । आवेशयन् षष्ठ, शयनागारादावौत्सुक्य
जनयतीति । निवेशयन् सप्तम, स्त्रीपुमौ सन्निधापयतीति ।
संवेशनोऽष्टम, शयनेषु सर्वाणि भूतानि शाययतीति । संशान्तो
नवम, सगत मनसा शमयतीति । मनसीन्द्रियाणि निवेशयन्त
इति स्वापकारी । शान्तो दशम, मनसो व्युपरतौ सुषुप्तेर्न
यिता, सर्वात्मना शान्तत्वात् । अभवन् एकादश, सर्वत
करणानां तृप्तिमनुभवतीति । प्रभवन् द्वादश, विधेयकृतत्वा-
त्करणानां प्रमूर्धभवतीति । संभवन् त्रयोदश, सगत भवन
पुनरपीन्द्रियसमागमनं तत्करोति प्रनुध्यत इति प्रबोधो मुख
उच्यते । संभूतश्चतुर्दश, यथाऽयमिन्द्रियैस्सयुक्तः प्रबुद्धः । भूतः
पञ्चदश, आत्मलाभेन निष्पन्नो भूत स्वस्थ ॥

इति प्रथमे वाटके चतुर्थोऽनुवाकः

भवन्त्संभूतो भूतः । प्रस्तुतं विष्टुतं सस्तुतं क-
ल्याणं विश्वरूपम् । शुक्रममृतं तेजस्वि तेजस्स-
मिद्धम् । अरुणं भानुमन्मरीचिमदभितपत्तपस्वत् ।

अथान्तरस्या पञ्चदश. अपरपक्षस्य अहान्युपदधाति—प्रस्तु-
तमिति ॥ प्रथम प्रस्तुतं सात्र कृष्णत्वात् तद्वक्तित्वेन कृष्ण-
पक्षाशा रूप्यन्ते । प्रस्तावात्मकं प्रथममह । विष्टुतं द्वितीय,
विष्टुतिसमानत्वात् । सस्तुत तृतीय, सस्तावभक्तिसाम्यात् ।
कल्याणं चतुर्थं, उद्गानतुल्यत्वात् । विश्वरूप पञ्चम, निघन-
साम्यात् । शुक्र षष्ठ, विजृम्भितत्वेन रक्ष प्रभृतीना कारण
नन्दात्वाच्च । अमृतं सप्तम, तेषाममृतत्वहेतुत्वाद्भावात्वाच्च । तेज-
स्वि अष्टम, तेषा तेजोवृद्धिहेतुत्वाज्जयात्वाच्च । तेजो नवम,
तेषामुत्तेजनहेतुत्वात्, अग्निविद्या सर्वं नाशयति क्रियमाणं क-
मेति, अत एव रिक्तात्वमिति । समिद्ध दशम, सपूर्णत्वाद्धि
सर्वैर्जन्तुभि । अत एव पूर्णा । अरुणमेकादश तामसाना
जन्तूनामरुणकालवदाह्लादकम् । भानुमत् द्वादश, भानुमण्डलोदय-
मात्रवत् तादृकालस्थानीय तेषाम् । मरीचिमत् त्रयोदश, वि-
ततभानुरश्मिकालस्थानीय तेषाम् । अभितपत् चतुर्दश, अभि-
तस्तपत्तपनकेन कालेन समम् । तपस्वत्यश्चदश, महातापमानु-
कमध्याह्नस्थानीय, तेषा प्रतिपसभूयस्तया सर्वे तत्र तपस्विनो
भवन्तीति वा ॥

‘सविता प्रसविता दीप्तो दीपयन्दीप्यमानः । ज्व-
लञ्जलिता तपन्वितपन्थसंतपन् । रोचनो रोचमा-
नश्शुम्भूश्शुम्भमानो वामः । सुता सुन्वती प्रसु-

‘अथ तेषामन्तरालेष्वेतेषामह्ना पञ्चदश मुहूर्तानुपदधाति—स
वितेति ॥ सविता प्रथम, कर्मणामुत्पादक । प्रसविता द्वि-
तीय, अनुज्ञाता कर्मणाम् । दीप्तस्तृतीय, चन्द्रोर्बल्यात् ।
दीपयंश्चतुर्थ, जगदपि दीपयति । दीप्यमानः पञ्चम, प्रक-
र्षेण दाहक । पुनर्वचनाद्विशेषावगति । ज्वलन् षष्ठ, ज्वलद-
मिक्लप । ज्वलिता सप्तम, जगतोऽपि ज्वलयिता । तपन्न
ष्टम, समन्तात्तापयतीति । वितपन्नवम, दिनमध्याद्वियुतत्वाद्वि-
शिष्ट तापयति । संतपन् दशम, सगत सद्य तपतीति । रोचन
एकादश, रोचनशील नातिपीडाकर । रोचमानो द्वादश,
सर्वस्मै रोचमान अनुकूल अपेक्षितताप । शुम्भूस्त्रयोदश,
शुम्भनशील निवृत्ततापत्वान्मनोहर । शुम्भमानश्चतुर्दश, प्रजा
अपि शोभयन् । वामः पञ्चदश, वननीयस्वभाव साहादलो-
कत्वात् ॥

इति प्रथमे काठक षष्ठोऽनुपाकः ।

‘अपान्तरस्या पञ्चदशापरपक्षस्य रात्रौरुपदधाति—सुतेति ॥
सुता प्रथमा, सर्वैरनुज्ञाता सद्य एव चन्द्रोदयेन तिमिरामावात् ।
सुन्वती द्वितीया, सोम सुन्वदहरिव रससा प्रीतिहेतु, स्वल्प
तिमिरतया वा कर्मणामनुज्ञात्री । प्रसुता तृतीया, सवनारम्भ-

ता सूयमानाऽभिपूयमाणा । पीतीं प्रपा संपा तृ-
प्तिस्तुर्पयन्ती ॥ २ ॥ कान्ता काम्या कामजाता-
ऽऽयुष्मती कामदुघा । ^१अभिशास्ताऽनुमन्ताऽन-

क्षणमिव तेषा प्रीतिहेतुः । सूयमाना चतुर्थी, क्रियमाणसक्न
दिनभागवत्तृप्तिवरी तेषाम् । अभिपूयमाणा पञ्चमी, अभिपूय
माणसोमकदिवसाशस्थानीया तेषाम् । पीती षष्ठी, शार्ङ्गरवा
दिलक्षणो ङीप् । पीनसोमकदिवसेकदेशसदृशी तेषाम् । प्रपा
सप्तमी, प्रकृष्टसोमपानाधारकतुक्त्वा तेषाम् । संपा अष्टमी,
सघातपीतसोमक्रतुरूपा तेषाम् । तृप्तिर्नवमी, अन्धकारातिशयेन
तृप्तिहेतुस्तेषाम् । तर्पयन्ती दशमी, चन्द्रमसस्त्रिभागावशेषत्वादत्यर्थं
तृप्तिं जनयन्ती । कान्ता एकादशी, अल्पप्रकाशत्वेन तेषा
मिष्टा । काम्या द्वादशी, इयमेव रात्रिस्सर्वकाममस्तिवति नै
काम्यमाना । कामजाता त्रयोदशी, आविर्भूतसर्वकामा । 'जाति-
कालमुखादिभ्य' इति परवचनम् । आयुष्मती चतुर्दशी, अन्ध
कारातिशयेन दीर्घेव लक्ष्यते । रक्षसामायुस्स्थितिहेतुर्वा । काम
दुघा पञ्चदशी, यथाऽभिलाष काम्याना दोग्ध्री तेषाम् ॥

इति प्रथमे काठके सप्तमोऽनुवाकः

^१अथ तासामन्तराळेप्वेनासा रात्रीणा पञ्चदशमुद्धर्तानुपदधाति—
अभिशास्तेति ॥ अभिशास्ता प्रथम, आभिमुख्येन शासिता
लोकस्य, स्वे स्वे वदे स्याद्व्यति । 'अस्तिस्वमित' इत्यत
इडभावो निपात्यते । अनुमन्ता द्वितीय, स्वे स्वेऽभिलाषिने

न्दो मोदः प्रमोदः । आसादयन्निपादयन्त्स ५ साद-
नस्स २ संनस्सन्नः । आभूर्विभूः प्रभूश्शम्भूर्भुवः ।
१ पवित्रं पवयिष्यन्पूतो मेध्यः । यशो यशस्वान्-

प्रवर्तयति । आनन्दस्तृतीय, आनन्दादयस्त्रयो व्याख्याता । आ-
सादयन्नादयः पञ्च आवेशयन्नादिभिर्व्याख्याता । चन्द्रस्येणो-
पक्षीणशक्तिजनकत्वात् सीदतिग्रहेणम् । आभूप्रभृतयोऽप्याभवन्ना-
दिभिस्समानार्था । सर्वत्र भवते क्विप् । पञ्चमे 'वमर्थे कविधा-
नम्' इति क, अव्यय वा ॥

इति प्रथमे काठके अष्टमोऽनुवाकः

१ अधान्तरस्या द्वादश पूर्वपक्षानुपदधाति—पवित्रमिति ॥ प-
वित्रं प्रथम, स्वयमेव शोधकत्वात्कर्मकाल इति । पवयिष्यन्
द्वितीय, करिष्यमाणे कर्मभिर्दोषाणां क्षाळयितृत्वात् । पूतस्तृ-
तीय, निनसवन्धेन पूतलोकत्वात् । मेध्यश्चतुर्थ, मेघार्ह । यशः
पञ्चम, यशसो हेतुत्वात् । यशस्वान् षष्ठ, यशस्वित्वात्तत्र
लोकस्य । आयुस्सप्तम, आयुषो हेतुत्वात् । अमृतोऽष्टम,
दीर्घजीवनहेतुत्वात् । जीवो नवम, जीवस्थायीयत्वात् । जी-
विष्यन् दशम, कर्मकारिणा जीवयितृत्वात् । स्वर्ग एकादश,
प्रीतिहेतुत्वात् । लोको द्वादश, लोकप्रदत्वात् ॥

इति प्रथमे काठके नवमोऽनुवाकः

युरमृतः । जीवो जीविष्यन्स्वर्गो लोकः । ¹⁰सह-
स्वान्त्सहीयानोजस्वान्त्सहमानः । जयन्नभिज-
यन्त्सुद्रविणो द्रविणोदाः । आर्द्रपवित्रो हरिकेशो
मोदः प्रमोदः ॥ ३ ॥ ¹¹अरुणोऽरुणरजाः पुण्डरीको

¹⁰अयान्तरस्या द्वादशापरपक्षानुपदधाति—सहस्वानिति ॥ स-
हस्वान् प्रथम, बलवन्वात्सर्वस्य तत्र । सहीयान् द्वितीय,
सोदृतर. अभिभवितृतरस्सर्वो भवति । ओजस्वान् तृतीय,
देहश्रीस्तत्र भवतीति । सहमानश्चतुर्थ, अभिभवनशील । जयन्
पञ्चम, तमसा लोकमभिभवति । अभिजयन् षष्ठ, अभितो
जेता लोकस्य मेधाभिभवात् । सुद्रविणस्सप्तम, शोभमानानि द्र-
व्याणि तत्र भवन्तीति । द्रविणोदा अष्टम, द्रविणपुष्टिहेतु-
त्वाद् । सकारोपजनश्छान्दस । आर्द्रपवित्रो नवम, यागाद्य-
भावेन दर्भाणामनाहरणात् । हरिकेशो दशम, यागाद्यभावेनैव
हरिकेशा मनुष्या वृक्षाश्च भवन्ति । मोद^१ एकादश, धान्य-
समृद्ध्या । प्रमोदो द्वादश, पुष्टमायत्वात्तत्र सर्वस्य ॥

इति प्रथमे काठके दशमोऽनुवाक

¹¹अयान्तरस्या त्रयोदश मासनामान्युपदधाति—अरुण इति ॥
अरुणः प्रथम, अरुणोदयकालवन्मन्दप्रकाश फाल्गुन । अरु-
णरजा द्वितीय चैत्र, (वलजासुद्रजा)^२ । पुण्डरीकस्तृतीय वै-
शाख, अरविन्दवान् । विश्वजिच्चतुर्थ, ज्येष्ठ महत्त्वाह्मम् ।

विश्वजिदभिजित् । आर्द्रः पिन्वमानोऽन्नवान्नसं-
वानिरावान् । सर्वोपधस्सम्भरो महस्वान् । 'ए-
जत्का जोवत्काः । क्षुल्लकाश्शिपिविष्टकाः । सरि-

अभिजिपञ्चमः आपाद, अभिजित्तत्त्रयोगात्पोर्णमास्या । आर्द्र-
पष्ठः श्रावण, आर्द्रत्वात्सर्वस्या भुव । पिन्वमानस्सप्तमः प्रोष्ठ-
पद, धान्यसमृद्ध्या जगत प्रीणनात् । अन्नवानष्टमः आश्व-
युजः, शारदधान्यनिर्वृत्त्या । रसवान् नवमः कार्तिक, बहु-
क्षीरत्वात् इक्ष्वादिसपत्न्या च । इरावान् दशमः मार्गशीर्षः,
धान्यविशेषोत्पत्त्या अन्नवान् । सर्वोपध एकादशस्तैष, सर्वोप-
धसपत्न्या । सम्भरो द्वादशो माघ, सर्वधान्यसम्भरणात् । म-
हस्वात्त्रयोदश, अधिकमासत्वेन महस्वकारित्वात् ॥

इति प्रथमे काठके एकादशोऽनुवाक

१० अथ सिकता उपादधाति—एजत्का इति ॥ एजत्काः
एजत्कालयुक्त्वेन चलनशीलाः । 'एज् कम्पने' अज्ञाते प्राणि-
वीयः क । यद्वा—'एज् दीप्तौ' व्यत्ययेन परस्मैपदम् । जो-
वत्काः जोवत्कालयुक्त्वेन नवनशीलाः । जु इति सौत्रो धातुः ।
नवत्का इति वक्तव्ये छान्दसो वर्णविभारः । क्षुल्लकाः क्षुद्राः ।
शिपिविष्टकाः रश्मिभिर्विष्टाः । सरिस्तराः अत्यन्त सरणशी-
लाः । सर्वैर्यदुक्ते 'रुत्रिकौ च' इति रिगागमे पचाद्यचि सरि-
सरा इति वक्तव्ये रेफोपजनश्छान्दसः । सुशेरवः सुष्ठु शेरते

स्ररास्तुशेरवः । अजिरासो गमिष्णवः । ¹³इदानीं
तदानीमेतर्हि क्षिप्रमजिरम् । आशुनिमेषः फणो
द्रवन्नतिद्रवन् । त्वरुस्त्वरमाण आशुराशीयाञ्ज-

आस्वति । शेतरोणादिको, रुप्रत्यय । अजिरासः अजिनीया
क्षेपणीया । ओणादिक इरन्प्रत्यय । जीर्गतेर्वा घनर्थे कप्रत्यय ।
रणं जिर तद्गहिना अजिरा । 'नन् सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदा-
त्तत्वम् । गमिष्णवः गत्वरस्वभावा लुत्वात् । अगमिष्णव
अगत्तरा इति केनिन्, तदयुक्त अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमसङ्गात् ॥

इति प्रथमे वाक्ये द्वादशोऽनुवाकः .

¹³अथान्तरस्या पञ्चदश मुहूर्तमुहूर्तोनुपदधाति—इदानीमिति ॥
उक्ताना मुहूर्ताना अवयवा मुहूर्तमुहूर्ता । इदानीमित्येव य कालो
व्यपदिश्यते स कालविशेषो गृह्यते । इदानीमिति सन्निहि
तपुरोवर्तिग्रहणकालः । तदानीमित्यमन्निहितमुद्विस्थग्रहणकालः ।
एतर्हीति सन्निहितानद्यनग्रहणकालः । इदम् एतानद्यनने हिंति
'एतेतो रथो' इत्येतादेशः । क्षिप्रं क्षेपु शस्य स्वरत्वात् ।
अजिर ईप्सप्राप्त अनेर्गतेर्मग ओणादिक इरन् । आशुः
मुहु व्यापनीय । निमेषः निमेषक्रियापरिच्छिन्नः । फणः
निमेषादल्पनरोऽक्षिविज्ञासपरिच्छिन्नः । आशुः व्या-
पकः व्यापारक्रियावधिरः । आशीयान ततोऽप्याशु अज्यप-
देश्यकालक्षणः । जयः क्रियापर्यन्तर्गतम् ॥

इति प्रथमे वाक्ये द्वादशोऽनुवाकः .

वः । ¹⁴अग्निष्टोम उक्थ्योऽतिरात्रो द्विरात्रस्त्रिरात्रश्च-
तूरात्रः । ¹⁵अग्निर् ऋतुस्सूर्यं ऋतुश्चन्द्रमां ऋतुः ।

¹⁶प्रजापतिस्संवत्सरो महान्कः ॥ ४ ॥

प्रमोदस्तर्पयन्ती प्रमोदो जवस्त्रीणि च ॥ १ ॥

¹⁷भूरग्निं च पृथिवीं च मां च । त्रींश्च लो-

¹⁴अथान्तरस्या पञ्चज्ञक्रतू नुपदधाति—अग्निष्टोम इति ॥ अह-
व्यपदेशादेयामुपधानम् । त्रयोऽत्रैवाहा त्रयोऽहीना । अग्नि-
ष्टोमादिरूपेण द्विरात्रादिरूपेणेष्टकास्तूपन्ते ॥

इति प्रथमे काठके चतुर्दशाऽनुवाक

¹⁵अग्रचादित्रयरूपेण ऋतुत्रयरूपेणेष्टकास्तूपन्ते । अग्रचादय एव-
तैव तापवत्तया वृष्टिमत्तया हिमवत्तया च । तस्मात्तादृशानू-
नुपदधातीत्युक्तं भवति ॥

इति प्रथमे काठके पञ्चदशोऽनुवाकः ।

¹⁶अथ नाम्ना चत्वारि सवत्सरनामान्युपदधाति—प्रजापतिरि-
ति ॥ सवत्सरात्मन प्रजातेरेतानि नामानि । प्रमाना पाता
काठ । संवत्सरः सभूय जीवन्ति प्रजा अस्मिन्निति सवत्सर ।
महान् महनीय महापरिमाणो वा । कः अविमक्तात्मा ॥

इति प्रथमे काठके पाठशोऽनुवाक

¹⁷नतस्तस्वयमातृणा दिभ्युपदधाति—भूरिति ॥ मूर्त्यादिति, अ-
ग्निदेवता, पृथिवी लोकः, अहमुपधाना, त्रिगेक्यामिनो जना,

कान्त्संवत्सरं च । प्रजापतिस्त्वा सादयतु । तया
 देवतयाऽङ्गिरस्वद्धुवा सीद । भुवो वायुं चान्तरिक्षं
 च मां च । त्रींश्च लोकान्त्संवत्सरं च । प्रजा-
 पतिस्त्वा सादयतु । तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्धुवा
 सीद । स्वरादित्यं च दिवं च मां च । त्रींश्च
 लोकान्त्संवत्सरं च । प्रजापतिस्त्वा सादयतु । त-
 या देवतयाऽङ्गिरस्वद्धुवा सीद । भूर्भुवस्स्वश्चन्द्र-
 मसं च दिशश्च मां च । त्रींश्च लोकान्त्संवत्सरं
 च । प्रजापतिस्त्वा सादयतु । तया देवतयाऽङ्गि-
 रस्वद्धुवा सीद ॥५॥

संवत्सरं च पद्वं ॥२॥

त्वमेव त्वां वेत्थ योसि सोसि । त्वमेव त्वाम-

संवत्सरसर्वानुग्राही काल, सर्वमिदं त्वदुपधानरूपात्मकं, तस्मा-
 दूराद्यात्मिकां त्वा प्रजापतिस्तादयतु, त्वं च तया देवतया
 सह अङ्गिरसामिव स्थिरा भीद । एवं मार्गसु दिशु योज्यम् ॥
 इति प्रथमे ग्राहके गमदशोऽनुशातः .

अग्निमुपतिष्ठते—त्वमेवेति ॥ प्रथमे द्विपदे त्रिषुर्भा, वि
 राजो वा । हे अग्ने! त्वमेव त्वां याथात्म्येन वेत्थ जानासि

चैपीः । चितश्चासि संचितश्चास्यग्रे । एतावाऽ-
श्चासि भूयाऽश्चास्यग्रे । 'यत्ते अग्रे न्यूनं यदु तेऽ-
तिरिक्तम् । आदित्यास्तदङ्गिरसश्चिन्वन्तु । विश्वे ते
देवाश्चित्तिमापूरयन्तु । चितश्चासि संचितश्चास्यग्रे ।
एतावाऽश्चासि भूयाऽश्चास्यग्रे । 'मा ते अग्रेऽच-

वयं तु न जानीम । योऽसि यादृशोऽसि स एवासि तादृश
एवासि, ईदृशोऽसीति को वेदितुमर्हति । किंच त्वमेव त्वा
मचैपीः, चिनोपि चेतुमर्हसि तस्माच्चयैव चितश्चासि शतरुद्रीय-
होमान्त संचित एतावाश्चासि शत्रुदेव जानीम, अस्माभिरे-
तावतो विदितत्वान् । परमार्थतस्तु अतोऽपि भूयाश्चासि अवि-
दितेन रूपेण बहुतरोऽसि ॥

'यत्ते अग्रे इति महावृहती ॥ हे अग्रे! यत्तव न्यूनं मात्रा
दिना विकलं, यच्च तव अतिरिक्तं मात्राभिरधिकं कृतं प्रमा-
दात् आदित्याश्चाङ्गिरसश्च तच्चिन्वन्तु समं कुर्वन्तु । विश्वे
देवास्तव चित्तिमापूरयन्तु शास्त्रमर्यादाऽनतिलङ्घनेन समीचीना
कुर्वन्तु । इदानीमादित्यादयोऽपि तव याधातव्यवेदने के नामे
त्याह—चितश्चासीति । व्याख्यातम् ॥

'मा त इति यजु ॥ हे अग्रे! तव अचयेन अशक्तेन
चयनेन अचयेन वा 'अच्कावशक्तौ' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ।
आयुरात्मीय माऽऽवृत्ति मा नीनशम् । 'वृजि वर्जने' । मा
चातिचयनेन अतिरिक्तेन चयनेन आयुरावृत्ति त्वत्प्रसादात् ॥

येन माऽतिचयेनायुरावृक्षि । 'सर्वेषां ज्योतिषां
ज्योतिर्यद्वावुदेति । तपसो जातमनिभृष्टमोजः ।
तत्ते ज्योतिरिष्टके । तेन मे तप । तेन मे ज्वल ।
तेन मे दीदिहि । यावद्देवाः । यावदसाति सूर्यः ।
यावदुतापि ब्रह्म ॥ ६ ॥

आवृक्षि नव च ॥ ३ ॥

'सर्वेषामत्यष्टी त्रिपदा (पट्पदा) ॥ सर्वेषामपि ज्योतिषां
एक ज्योति द्योतक यत्पर महः तदेवासावादित्यो भूत्वा
उदेति तपसो जातं यत्र तप प्रकर्षस्तत्राविर्भूत अनिभृष्टं
केननिदप्यनुपहिंसित ओजः बल सर्वस्य जगत । हे इष्टके !
ज्योतिः तदपि ज्योति तवैव ज्योति त्वदुपधानेन तत्तयोदेति।
यद्वा—तत्तुल्यं त्वज्ज्योति तस्मात् तेन ज्योतिषा मदर्थं तप
तपरिवनी भव, यथाऽहमपि तपस्वी स्याम् । तेनैव ज्योतिषा
मदर्थं ज्वल उज्ज्वला भव, यथाऽहमप्युज्ज्वलस्संपद्येय । तथा
तेनैव ज्योतिषा दीदिहि मदर्थं दीप्यन् यथाऽहमपि दीप्तिमान्
स्याम् । कियन्तं रान्मिति चेत्—यावद्देवाः 'असाति' इति
वक्ष्यमाणत्वात् सन्तीति गम्यते । यावच्च सूर्योमाति अस्ति ।
लेटि शपो लुकि लेट आडागम । यावद्वाऽपि ब्रह्म आत्म-
ज्योनिरस्ति तावन्महा तप ज्वल दीदिहि चेति ॥

इति प्रथमे ब्राह्मणे अष्टादशोऽनुवाकः

संवत्सरोसि परिवत्सरोसि । इदावत्सरोसी-
दुवत्सरोसि । इद्वत्सरोसि वत्सरोसि । तस्य ते
वसन्तदिशरः । ग्रीष्मो दक्षिणः पक्षः । वरूपाः
पुच्छम् । शरदुत्तरः पक्षः । हेमन्तो मध्यम् । पूर्व-
पक्षाश्रितयः । अपरपक्षाः पुरीषम् ॥ ७ ॥ अहो-
रात्राणीष्टकाः । १ क्रुपभोसि स्वर्गो लोकः । यस्यां

संहारविहारभ्या उजमान उपतिष्ठते—संवत्सरोसीति ॥ तत्र
बार्हस्पत्य षष्टिर्ष्वर्षे प्रमवादिज्ञा महायुगम् । तत्र द्वादशाब्दा
पञ्चकृत्व आवर्तन्ते आश्वयुजाद्या । तत्रैतै पञ्चकृत्व आवर्त-
मानै द्वादशाब्दप्रमाणानि पञ्चावान्तरयुगानि भवन्ति । तत्र
प्रथमे युगे चोऽब्द कार्तिकादिज्ञा स संवत्सरो नाम । द्वितीय-
परिवत्सर, तृतीय इदावत्सर, चतुर्थ इदुवत्सर, पञ्चम इद्व-
त्सर । वत्सरस्सर्वेष्वपीति । अन्य आहु —षड्विप्पद्विरब्देरवान्त-
रयुगानि दश भवन्ति । तत्र प्रथमादयप्पदब्दा संवत्सरादि-
ज्ञा इति । संवत्सरादयस्त्वमेवासि तव चयनेन तथा कल्पन्त
इति अग्रे स्तुति । तस्य ते तादृशस्य तव सप्तत्सराद्या-
त्मनो वसन्नादिस्थानीयानि शिर प्रभृतीनि तथैव विधेयानीति ॥

२ यस्मादेव तस्मात्—क्रुपभोऽसीत्यादि ॥ इय गायत्री ।
क्रुपभः वर्णिता कामानामसि । स्वर्गलोकस्थानीयश्चासि तदेतुर्वा
त्वमसि । त्व यस्यां दिशि महीयसे पूज्यसे ततो दिशः ।

दिशि महीयंसे । ततो नो मह आवह । वायुर्भूत्वा
 सर्वा दिश आवाहि । सर्वा दिशोऽनु विवाहि ।
 सर्वा दिशोऽनु संवाहि । चित्या चितिमापृण ।
 अचित्या चितिमापृण । चिदंसि समुद्रयोनिः ॥८॥
 इन्दुर्दक्षश्शयेन ऋतावा । हिरण्यपक्षश्शकुनो भुर-
 ण्युः । महान्धसुधस्थे ध्रुव आनिपत्तः । नमस्ते

आदायास्माक महः तेज आवह आभिमुख्येन प्रापय तस्या
 दिशि वमतां यादृशं तेजस्तादृशं तेजो ममास्त्विति यावत् ॥

किंन—वायुर्भूत्वेति पक्षपदा त्रिष्टुप् ॥ हे अग्ने! वायु-
 र्भूत्वा सर्वा अपि दिशः आवाहि गन्धग्रहणाद्युपचाररारी
 आभिमुख्येन वाहि प्रपद्यस्व । तथा सर्वा दिशोऽनु विवाहि
 अनन्तरं विविधस्वभाव प्रवर्तय । तथा च कृत्या अनन्तरं
 सर्वा दिशस्संवादि मुहितत्वेनैरीकृत्य वाहि समीरय । तथा
 वर्तमानस्त्व अरिमन् कर्मणि चित्या इष्टराना नयनेन या चितिः
 क्रियते तामापृण आपूरय अभिव्यक्त्य कुरु । तथा अचिर्या
 अचितिपूरणेन च चितिमापृण चितिस्थेमसमर्थं पुरीषपूर्णं कुरु ॥

‘चिदसीति पङ्क्तिश्रुतुष्यदा ॥ व्याख्यानेन ‘अग्नि युनक्ति’
 इत्यत्र ॥

नमस्त इति यनुस्त्वैव व्याख्यानम् ॥ एतीत्यादीनि यनुवि ।
 आतासदय उपसर्गा यच्छ्रुतिक्रिया विदिपन्ति । शनिशब्दोऽ-

अस्तु मा मां हिंसीः । एति प्रेति वीति समि-
त्युदिति । दिवं मे यच्छ । अन्तरिक्षं मे यच्छ ।
पृथिवीं मे यच्छ । पृथिवीं मे यच्छ । अन्तरिक्षं
मे यच्छ । दिवं मे यच्छ । 'अह्ना प्रसारय । रा-

यावच्छेदे प्रकारे वा, इत्यमिथ यच्छेति । 'दाण् दाने' पाद्या-
दिना यच्छादेश । दिवं मे आयच्छ आभिमुख्येन देहि
मदभिमुखमानय । अथ दिव मे प्रयच्छ प्रभूतानुभवा देहि ।
अथ दिव मे वियच्छ विविषभोगा देहि । तथा दिव मे
सयच्छ मया नित्यसगता देहि । तथा दिव मे उद्यच्छ स-
र्वेभ्योऽधिकभोगा देहि । केचिदाहु — यमेरेतद्रहणमिति । तत्र
आयतत्वं दीर्घकालभोग, प्रयतत्वं गुह्यत्वं, वियतत्वं विविधान्व-
यत्वं, सयतत्वं नियतत्वं, उद्यतत्वं मनायाससिद्धि । एवमन्तरिक्षे
पृथिव्या च योज्यम् । प्रथमं द्युलोकादि पृथिव्यन्तं क्रमेण
लोकवशीकारं प्रार्थितं, पुनरपि पृथिव्यादिद्युलोकपर्यन्तं लो-
कैश्वर्याधिकारं प्रार्थयते । एव लोकत्रयविषयान् भोगान् इत
'औरम्यामूनमु चारभ्य इमान् पुन पुन बहुप्रकारान् भुजानो
विधेयीकृतजगत्त्रयो यथेष्टं वर्तिषीयेति यावत् ॥

‘तत्र तथा वर्तमानस्य मम इत्थं त्वया कर्तव्यमित्याह—
अहेति ॥ तथा वर्तमानस्य अह्ना रूपेण स्थित्वा तान् भोगान्
प्रसारय तत्तल्लोकविषयान् भोगान् विस्तारय । अहि हि ५
दार्था प्रसार्यन्ते । अथ रात्र्या रूपेण स्थित्वा रात्रिगतान्

ज्या समच । राज्या प्रसारय । अह्ना समच ।
कामं प्रसारय । कामं समच ॥ ९ ॥

पुरीषं समुद्रयोनिः पृथिवीं मे यच्छान्तरिक्षं
मे यच्छ सप्त च ॥ १० ॥

‘भूर्भुवस्त्वः’ । ओजो बलम् । ब्रह्म क्षत्तम् ।
यशो महत् । सत्यं तपो नाम । रूपममृतम् । च-
क्षुश्चोत्रम् । मन आर्युः । विश्वं यशो महः । स-

भोगान् समच संकोचय समाकर्षात्मनि । मर्त्यं हि रात्रौ भोगा-
स्संगता भवन्ति । ये पुनर्भोगा रात्रौ प्रसार्यन्ते तान् राज्या
रूपेण प्रसारय रात्रावेव कारय । अहो रूपेण समच सं-
कोचय गूढान् कुरु । यद्वा—कस्त्वां नियन्तुं क्षमते कामं
यथेष्टं प्रेरय समच च । यद्वा—अस्मदभिलाषानुरूपं प्रसारय
समच च । ‘अशु गतो’ । ‘अशु’ इत्येके ॥

इत्येकोनविंशोऽध्यायः ।

‘नयनेन गार्हपत्यगुणविश्वं संचितोक्थेन होता शंसति—भू-
र्भुवस्त्वरिति ॥ प्रथमा पदपदा जगती । द्वितीया त्रिष्टुप् ।
व्याहृत्यादिकं सर्वं त्वमेवासि, लोकत्रयं वा मूरादि । ओजः
अभिभवशक्तिः । महत् महत्त्वम् । नाम आख्या । यशो-
ऽजम् । महः पूजा । सप्तं सप्तं शान्तिः । तपः नापः । हरः
दीप्तिः । भाः प्रकाशः । गतमन्यत् ॥

मं तपो हरो भाः । ^१जातवेदा यदि वा पावकोसि ।
 वैश्वानरो यदि वा वैद्युतोसि । शं प्रजाभ्यो यजं-
 मानाय लोकम् । ऊर्जं पुष्टिं दददभ्याववृत्स्व ॥ १०

भाश्चत्वारि च ॥ ५ ॥

^१राज्ञीं विराज्ञीं । सध्राज्ञीं स्वरज्ञीं । अर्चि-
 शोचिः । तपो हरो भाः । अग्निरिन्द्रो बृहस्पतिः ।
 विश्वेदेवा भुवनस्य गोपाः । ते मा सर्वे यज्ञास्तु

^१द्वितीया—जातवेदा इति ॥ जातवेदाः ऋत्वग्नि सोऽपि
 त्वमेव । यदि वा पावकः पचनाग्नि सोऽपि त्वमेव । वैश्वा-
 नरः जाठर सोऽपि त्वमेव । यदि वा वैद्युतः मध्यम सोऽपि
 त्वमेव । तादृश त्वं शं सुख प्रजाभ्यः सर्वाभ्य ददत्,
 यजमानाय च लोकं स्वर्गादिस्थान ऊर्जमन्नं पुष्टिं च ददत्
 अभ्याववृत्स्व आभिमुख्येन पुन पुनर्वर्तस्व । 'बहुल छन्दसि'
 इति शपो छक् ॥

इति त्वज्ञोष्नुवाक

^१चतुर्गृहीताहुतिसम्प्रावेण यजमानो मुख विमृष्टे—राज्ञी वि-
 राज्ञीति पञ्चपदा । राक्ष्यादयो देव्य । अर्चिर्वालि । शोचि-
 रालोक । तपस्ताप । हरो दीप्ति । भाः मासनम् । अ-

सꣳ सृजन्तु ॥ ११ ॥

राज्ञीन्द्रो मा सꣳ ॥ ६ ॥

‘असवे स्वाहा वसवे स्वाहा । विभुवे स्वाहा
विवस्वते स्वाहा । अभिभुवे स्वाहाऽधिपतये स्वा-
हा । दिवांपतये स्वाहाऽंहस्पत्याय स्वाहा । चा-
क्षुष्मत्याय स्वाहा ज्योतिष्मत्याय स्वाहा । राज्ञे
स्वाहा विराज्ञे स्वाहा । संराज्ञे स्वाहा स्वराज्ञे

प्रचादयो देवताः । एते सर्वेऽपि भुवनस्य भूतजातस्य गोपाः
गोपायितारः, ते सर्वेऽपि मां यशसा संसृजन्तु संयोजयन्तु॥

इति एकविंशोऽनुषाङ्गः.

‘एकविंशतिस्तुवाहुतीर्जुहोति—असवे स्वाहेत्यादि ॥ असुः
प्राणभूतस्सर्वस्य । वसुर्वासयिता विश्वस्य । विविधं भावयिता
विभूः । विवस्वान् प्रकाशवान् । अभिभूरभिभविता सर्वस्य ।
अधिपतिः स्वामी । दिवांपतिः इन्द्रः । अंहसां गतीनां पति-
रंहस्पतिः स एवांहस्पत्यः, चातुर्वर्ण्यादित्वात् स्वार्थे ष्यञ् ।
यद्वा—अंहस्पतयो वायुमन्तः महाप्राणाः तानर्हतीति अंहस्पत्यः
‘छन्दसि च’ इति यः । चाक्षुष्मान् दर्शनवान् सूर्यः स एव
चाक्षुष्मत्यः । यद्वा—तस्यापत्यं चाक्षुष्मत्यः यमः, तत्र भवः
तद्भावं वा अर्हतीति चाक्षुष्मत्यः । ज्योतिषां पतिश्चन्द्रः तत्र
भवः ज्योतिष्मत्यः । राजनशीलो राजा । विविधं राजतीति

स्वाहा । शूर्पाय स्वाहा सूर्याय स्वाहा । चन्द्रमंसे
स्वाहा ज्योतिषे स्वाहा । सप्तर्षाय स्वाहा क-
ल्याणाय स्वाहा । अर्जुनाय स्वाहा ॥ १२ ॥

कल्याणाय स्वाहैकं च ॥ ७ ॥

विपश्चिते पवमानाय गायत । मही न धारा-
त्यन्धो अरूपति । अहिर् ह जीर्णमर्तिसर्पति

विराजा । विपूर्वाद्वाजते कनिन् । सगतं राजतीति सराजा ।
स्वायत्त राजतीति स्वराजा । प्रत्ययान्तस्य समासाभावात् समा-
सान्तामसङ्ग । शूषो बलम् । सूर्यं सूतिहेतुर्मण्डलम् । चन्द्रो
मीयतेऽस्मिन्निति चन्द्रमा चन्द्रमण्डलम् । ज्योतिर्नक्षत्रम् । सप्तर्ष-
काल । कल्याण चेतन । अर्जुन व्यापक परमात्मा ।
ऋजु गत्यादिषु ॥

इति द्वादशोऽनुवाकः.

१ औदुम्बरे पात्रे यूष्णो मृत्युग्रह गृह्णाति—विपश्चित इति
जगत्या ॥ विपश्चिते मेघाविने । पवमानाय शोधकाय धर्मो-
ध्यक्षाय गायत शब्दयत स्तुतेत्यर्थ । मही न मह्या इव
धारा स्रवन्ती, यद्वा—नेति पादपूरण । महती धारा यूष्णो
रसस्यैषा ग्रहात्मिका अन्धः अदनीय सर्वं अत्यर्पति अतिग-
च्छति व्याप्नोति यागद्वारेण, यथा स्रवन्ती रसधारा सर्वं
सस्यादि व्याप्नोति 'ऋपि गतो' तौदादिक व्यत्ययेन शप् ।

त्वचम् । अत्यो न कीर्दन्नसरद्वृषा हरिः । उपयामगृहीतोसि मृत्यवे त्वा जुष्टं गृह्णामि । एष ते योनिर्मृत्यवे त्वा । अपं मृत्युमप क्षुधम् । अपेत-
श्शपथं जहि । अथा नो अग्र आर्वह । रायस्पोपं सहस्रिणम् ॥ १३ ॥ 'ये ते सहस्रमयुतं पाशाः ।

किंच—हेत्युपमायाम् । अहिर्जीर्णा त्वचमिव अतिसर्पति सर्वं जगत्, अयं गृहमिव त्यक्त्वा गच्छति क्षयकाले । कीर्दन् अत्योन अश्व इव असरत् सरति त्यक्त्वा शीघ्रं धावति । वृषा प्रधानः वर्षिता वा कामानां, हरिः हरणशीलः अश्व-
नामधेयं वा । सर्वैर्लुडि छान्दसे 'सर्तिशास्त्यर्तिभ्यः' इत्यङ् ॥

१ इमामनुद्रुत्य गृह्णाति—उपयामगृहीतोऽसीति ॥ व्याख्यातम्* ।
द्वैर्भैः परिमृज्य वेद्यां सादयति—एष इति । गतं पुरस्तात् ॥

१ स्विष्टकृतो अहं जुहोति—अपमृत्युमिति द्वाभ्यामनुष्टुभ्याम् ॥
हे अग्ने ! मृत्युमपजहि अपनय । इतः अस्मत्तः क्षुधं च अपजहि । शपथं आक्रोशं चापजहि । अथ अत एव हेतोः स्थिरजीवित्वात् जीवनाय रायः धनस्य पोषं सहस्रिणं सह-
स्रेण प्रमाणेन तद्वन्तमावह आनय अस्माकम् । 'निपातस्य च' इति संहितायां अथशब्दस्य दीर्घः ॥

द्वितीया—हे मृत्यो ! ये सहस्रं बहुतराः अयुतं बहुनमाश्च पाशाः बन्धनरज्जवः मर्त्याय हन्तवे मरणधर्माणं मनुष्यं हन्तुं

मृत्यो मर्त्याय हन्तवे । तान् यज्ञस्य मायया ।
 सर्वानवयजामहे । 'भक्षोऽस्यमृतभक्षः । तस्य ते
 मृत्युपीतस्यामृतवतः । स्वगाकृतस्य मधुमतः ।
 उपहृतस्योपहृतो भक्षयामि । 'मन्द्राऽभिभूतिः के-
 तुर्यज्ञानां वाक् । असावेहि ॥ १४ ॥ अन्यो जा-
 गृविः प्राण । असावेहि । वधिर आक्रन्दयितरपा-

तव स्वभूतास्सन्ति । 'तुमर्थे से सेन्' इति तवेन्प्रत्यय । तान् सर्वान्
 यज्ञस्य मायया मात्रया अनुष्ठानेन अवयजामहे नाशयामः ॥

^६उपहृतायामिडाया ग्रह भक्षयति—भक्षोऽसीति यजुषा ॥
 भक्षोऽसि भक्षणीयोऽसि । अमृतभक्षः अमृतानां अमृत्युना
 भक्षणीयः । तस्य तादृशस्य तव मृत्युना प्रथमं पीतस्य,
 अमृतवतः अमरणहेतुना रसेन तद्वत् स्वगाकृतस्य स्वीकृतस्य ।
 मधुमत इत्यादि । व्याख्यातम्* ॥

^७प्राणनिवहानात्मनि प्रतिष्ठापयति—मन्द्राऽभिभूतिरित्यनुवाकशे-
 पेण ॥ सर्वं यजु । पुनर्म इति त्रिष्टुप् । मन्द्रा मदहेतुः,
 अभिभूतिः अभिभवहेतुः, सर्वस्य केतुः ख्यापयित्री, यज्ञानां
 प्रधानोपकरण वा भवति वाक् । यस्मादीदृशी त्व तस्मात् हे
 असौ! हे ईदृग्भूते वाक्! एहि मय्यागच्छ । असौशब्द-
 स्य पाठिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । अन्धः चक्षुर्हीनः तथाऽपि
 जागृविः जागरणशील प्रवर्तकोऽपि हे प्राण! । यस्मादीदृ-

न । असावेहि । अहस्तोऽस्त्वा चक्षुः । असावेहि ।
 अपादाशो मनः । असावेहि । कवे विप्रचित्ते श्रो-
 त्रं । असावेहि ॥ १५ ॥ सुहस्तस्त्वासाः । शूपो
 नामास्यमृतो मर्त्येषु । तं त्वाऽहं तथा वेदं । अ-

शस्त्वमसि तस्मादसौ मय्यागच्छ । एवं सर्वत्र । हे अपान !
 आक्रन्दयितः शब्दयितः । बधिरः श्रोत्रेन्द्रियरहितोऽसि, तथा-
 ऽपि शब्दयिताऽसि । अतो वचनादवगम्यते जात्या बधिरः
 क्रन्दयितुं शक्नोतीति । अपानग्रहणं प्राणवृत्तीनामुपलक्षणम् ।
 अहस्तः हस्तरहितः । 'नब् सुब्ध्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्त-
 त्वम् । अस्त्वा असनकुशलः पुरुषः । अस्पतेः छान्दसे धनिवि-
 तसागमः । तत्सदृशं खलु चक्षुः । हे मनः ! हे अपात् पाद-
 रहित ! हे आशो शीघ्रगामिन् ! । उभयत्र पाष्ठिकमामन्त्रिताद्यु-
 दात्तत्वम् । केचित्तु—प्रथमं सर्वदाऽनुदात्तमिच्छन्ति, तदा व्यत्ययो
 द्रष्टव्यः, तयोरविद्यमानत्वान्मनसो निवाताभावः । हे श्रोत्र !
 कवे क्रान्तज्ञान शब्दग्रहणकुशल ! हे विप्रचित्ते प्रकृष्टचैतन्य-
 रहित ! । हे शूष बल ! त्वं सुहस्तः शोभनहस्तादिसामर्थ्यहेतुः,
 सुवासाः सुष्ठु वासयिता प्रजानाम् । शूपो नाम त्वमसि
 शोपयिता शत्रूणाम् । त्वं तु मर्त्येष्वमृत एव वर्तसे । तं
 तादृशं त्वां अहं वेद जानामि स त्वं मयेहि ॥

सावेहि । 'अग्निर्मे वाचि श्रितः । वाग्धृदये । हृदयं मयि । अहममृते । अमृतं ब्रह्मणि । वायुर्मे प्राणे श्रितः ॥ १६ ॥ प्राणो हृदये । हृदयं मयि । अहममृते । अमृतं ब्रह्मणि । सूर्यो मे चक्षुषि श्रितः । चक्षुर्हृदये । हृदयं मयि । अहममृते । अमृतं ब्रह्मणि । चन्द्रमा मे मनसि श्रितः ॥ १७ ॥ मनो हृदये । हृदयं मयि । अहममृते । अमृतं ब्रह्मणि । दिशो मे श्रोत्रे श्रिताः । श्रोत्रं हृदये । हृदयं मयि । अहममृते । अमृतं ब्रह्मणि । आपो मे रेतसि श्रिताः ॥ १८ ॥ रेतो हृदये । हृदयं मयि । अहममृते । अमृतं ब्रह्मणि । पृथिवी मे शरीरे श्रिता ।

एवममृतत्वाय वागादीनामात्मन्युपगमनं प्रार्थितम् । इदानीमप्रचादीनामात्मीये वागादौ स्थितिं, वागादीनां च परस्मिन् ब्रह्मणि प्रतिष्ठितत्वं नामृतत्वाय भावयन्नाह—अग्निर्मे इति ॥ अग्नि-भूतात्मा मे वाचि अग्रघुत्यापिनवायूत्पादिनां श्रितः । मा वाक् मम हृदये विज्ञानात्मनि श्रिता तत्परिणामत्वान् । एवं सर्वत्र । तच्च हृदयं मयि ज्ञानात्मनि जेनेने श्रितम् । अहं च अमृते अक्षरे परमात्मनि श्रित । नचामृतं ब्रह्मणो अह-श्यत्वादिगुणके परिवृष्टं बभूवि श्रितम् । एवं वाग्वादिषु यो-

शरीरं हृदये । हृदयं मयि । अहममृते । अमृतं
 ब्रह्मणि । ओषधिवनस्पतयो मे लोमसु श्रिताः ॥
 १९ ॥ लोमानि हृदये । हृदयं मयि । अहममृते ।
 अमृतं ब्रह्मणि । इन्द्रो मे बलं श्रितः । बलं हृ-
 दये । हृदयं मयि । अहममृते । अमृतं ब्रह्मणि ।
 पर्जन्यो मे मूर्ध्नि श्रितः ॥ २० ॥ मूर्धा हृदये ।
 हृदयं मयि । अहममृते । अमृतं ब्रह्मणि । ई-
 शानो मे मन्यौ श्रितः । मन्युर्हृदये । हृदयं
 मयि । अहममृते । अमृतं ब्रह्मणि । आत्मा
 मे आत्मनि श्रितः ॥ २१ ॥ आत्मा हृदये ।

ज्यम् । एवमग्न्यादयो न मत्तं पृथग्भूता अहं च ब्रह्मणो
 न पृथग्भूत इति ब्रह्मात्मत्वान्न मे मृत्युरिति । अत्र वाचोऽ-
 धिष्ठाताऽग्निः, प्राणस्य वायुः, चक्षुषस्सूर्यः, मनसश्चन्द्रमा, दि-
 गात्मकं श्रोत्रं, अपा परिणामो रेतः, पृथिवीपरिणामश्शरीरं,
 ओषधिवनस्पतिपरिणामानि लोमानि । इन्द्रोऽधिष्ठाता बलस्य ।
 पर्जन्यो मे मूर्ध्नाद्यङ्गेषु श्रितः वृष्ट्यादिद्वारेण कारणत्वात् ।
 ईशानः अहंकारः, तत्परिणामो मन्युः बुद्धिः, आत्मा प्रकृतिः
 महान् वा, स मम आत्मनि शरीरे श्रितः कारणभावेन ।
 गतमन्यत् ॥

हृदयं मयि । अहममृतं । अमृतं ब्रह्मणि । पुनर्म
आत्मा पुनरायुरागात् । पुनः प्राणः पुनराकृतमा-
गात् । वैश्वानरो रश्मिभिर्विवृधानः । अन्तस्तिष्ठ-
त्वमृतस्य गोपाः ॥ २२ ॥

सहस्रिणमिहि श्रोत्रास्तावोहि प्राणे श्रितो मन-
सि श्रितो रेतसि श्रिता लोमसु श्रिता मूर्ध्नि श्रित
आत्मनि श्रितोऽष्टौ च ॥ ८ ॥

अग्निर्वायुस्सूर्यश्चन्द्रमा दिश आर्षः पृथिव्योप-
धिवनस्पतय इन्द्रः पर्जन्य ईशान आत्मा पुनर्मे
त्रयोदश ॥

पुनर्म इत्यादि ॥ एवममृतीभूतत्वात् आत्मा हृदय, आ-
युः जीवित, प्राणः आकृतं मनश्च मा पुनरागच्छन्तु गता-
न्यपि मायेव पुनराश्रयन्ताम् । वैश्वानरो नाडरश्मि रश्मि-
भिः विवृधान वर्षमान । छान्दसस्य छिद्य काननादेश । श-
रीरस्यान्तस्तिष्ठतु अमृतस्य गोपाः अमृतस्य आत्मनो वा
गोपायिता रक्षिता अन्तस्सतिष्ठतु । आयप्रत्ययान्तात् द्विपि अतो-
लौपवलिलोपाष्टकलोपा ॥

इति प्रथमे अष्टके त्रयोविंशोऽनुवाकः ।

१ प्रजापतिर्देवानंसृजत । ते पाप्मना संदिता अ-
जायन्त । तान्व्यद्यत् । यद्व्यद्यत् । तस्माद्विद्युत् ।
तमवृश्चत् । यदवृश्चत् । तस्माद्वृष्टिः । तस्माद्यत्रै-
ते देवते अभिप्राप्नुतः । वि च हैवास्य तत्र पाप्मानं
द्यतः ॥ २३ ॥ वृश्चतंश्च । 'सैषा मीमांससाऽग्नि-
होत्र एव संपन्ना । अथो आहुः । सर्वेषु यज्ञक्रतु-
ष्विति । होष्यन्नप उपस्पृशेत् । विद्युदसि विद्यं मे
पाप्मानमिति । अथ हुत्वोपस्पृशेत् । वृष्टिरसि

१ अथ सावित्रब्राह्मणं त्रयोऽनुवाकाः—प्रजापतिर्देवानित्यादि ॥
संदिताः संबद्धाः । व्यद्यत् पाप्मना व्यष्टेयत् । तस्मात्
सा प्रजापतेस्तनुः विद्युन्नाम्रचभवत्, यया विद्यति स्म । द्यते-
रौणादिक इतिप्रत्यये धातोरिकारान्तत्वम्, यणादेशश्च । अथ
तं पाप्मानं अन्यया तन्वा अवृश्चत् छिनत्ति स्म । सा वृष्टिर-
भवत् । क्तिनि ब्रश्चादिना पत्वम् । तस्मात् एते देवते यत्र
कर्मादा अभिप्राप्नुतः आभिमुख्येन संनिधत्तः तत्र कर्तुः पाप्मानं
विद्यतः वृश्चतश्च ॥

२ सैपेति ॥ मीमांसित्वा निर्णतोऽर्थो मीमांसा । सा अग्नि-
होत्रविषयैव संपन्ना राद्धान्तिता—अग्निहोत्र एव एते देवते
अभिप्राप्नुत इति । अथो आहुः अन्ये—सर्वेष्वपि यज्ञक्रतुषु
अभिप्राप्ये इति मीमांसितं न इति । प्रथमपक्षे विधिः—

वृश्च मे पाप्मानमिति । यक्ष्यमाणो वेष्टा वा । वि
च हैवास्यैते देवते पाप्मानं द्यतः ॥ २४ ॥ वृश्च-
तश्च । 'अत्युहो हारुणिः । ब्रह्मचारिणे प्रशान्प्रो-
च्य प्रजिघाय । परेहि । पुंसं दैयाम्पातिं पृच्छ ।
वेत्थ सावित्रां ३ न वेत्था ३ इति । तमागत्य पप्र-
च्छ । आचार्यो मा प्राहैपीत् । वेत्थ सावित्रां ३ न
वेत्था ३ इति । स होवाच वेदेति ॥ २५ ॥ स क-

होप्यन्निलादि । द्वितीयपक्षे—यक्ष्यमाणो वेत्यादि । विद्यु-
दिति यक्ष्यमाणः वृष्टिरितीष्टा । तत्र पाप्मानं विद्यतो वृश्चतश्च
एते देवते ॥

असंह इत्यादि ॥ अरुणस्यापत्यं अत्यहो नाम कस्मै
चिद्ब्रह्मचारिणे प्रशान् यक्ष्यमाणान् सावित्रस्य स्वरूपप्रतिष्ठा-
दिविषयान् प्रोच्य प्रजिघाय तं प्रहिणोति स्म । 'हेरचडि'
इति कुत्वम् । इत्थं वदन्, ब्रह्मचारिन् ! परेहि गच्छ पुंसं
द्यांपातस्यापत्यम् । 'अत इम्' द्वारादित्वदिनागमः । तं पृच्छ
सावित्रमग्निं सप्रतिष्ठादिकं वेत्थ किं वा न वेत्थ इति । 'वि-
चार्यमाणानाम्' इत्युभयत्र पुन । एवमारुणिना प्रहितो ब्रह्म-
चारी तं पुंसं आगत्य पप्रच्छ—आचार्यः कांश्चित्प्रश्नान्
मष्टु मा प्राहैपीत् मन्मुखेनाचार्यः पृच्छतीत्यवधारयितव्यम् । इदं
पृच्छामि—किं सावित्रं वेत्थ ? उत न वेत्थ ? । अयं पुंस उवाच—

स्मिन्प्रतिष्ठित इति । पुरोरञ्जसीति । कस्तद्यत्पु-
 रोरञ्जा इति । एष वाव स पुरोरञ्जा इति होवा-
 च । य एष तपति । एषोऽर्वाग्रञ्जा इति । स क-
 स्मिन्त्वेप इति । सत्य इति । किं तत्सत्यमिति ।
 तप इति ॥ २६ ॥ कस्मिन्नु तप इति । बल इति ।

वेद सावित्रमिति । ब्रह्मचारी पृच्छति—स कस्मिन्निति । ब्रह्म
 उवाच—पुरोरञ्जसीति । रजसस्तमस आकाशात्परस्ताद्वर्तत इति
 पुरोरजाः । पारस्करादित्वात्सुद, सकारान्तं वा अठ्ययम् ।
 ब्रह्मचारी पुनः पृच्छति—कस्तदिति । ब्रह्म उवाच—एष
 वावेति । य एष तपत्यादित्यः एष पुरोरजा अर्वाग्रजाश्च
 अधस्तादुपरिष्ठाश्च प्रकाशयतीति लोकत्रयात्मा । ब्रह्मचारी पृ-
 च्छति—स कस्मिन्निति । त्वेषो दीप्तिः । ब्रह्म उवाच—
 सत्य इति । साधु सत्यम् । ब्रह्मचारी पुनः पृच्छति—किं
 तदिति । ब्रह्म उवाच—तप इति । ब्रह्मचारी पृच्छति—
 कस्मिन्निति । ब्रह्म उवाच—बल इति । विलक्षणे बले ।
 ब्रह्मचारी पृच्छति—किं तदिति । ब्रह्म उवाच—माण इति ।
 सर्वपरिस्पन्दात्मा ईश्वरस्य क्रियाशक्त्याधारः परमाक्षरम् । एवं
 प्राणात्मकबलाधीनं तपः, तदात्मनि सत्ये दीप्यते आदित्यः, स
 एव लोका इमे तदधीनात्मलामत्वात्, तस्मिन् लोकत्रयात्मनि
 आदित्ये प्रतिष्ठितस्सावित्रः कालधक्त्रात्मा अग्निः पाचको भूतानां
 स एव माणो विश्वं धारयतीति ॥

किं तद्वलमिति । प्राण इति । 'मा स्म प्राणमतिं
 पृच्छ इति माऽऽचार्योऽब्रवीदिति होवाच ब्रह्मचा-
 री । स होवाच पुक्षो दैयाम्पातिः । यद्वै ब्रह्मचा-
 रिन्प्राणमत्यग्रक्षयः । मूर्धा तु व्यपतिष्यत् । अहमुं
 त आचार्याच्छ्रेयान्भविष्यामि । यो मां सावित्रे
 समवादिष्टेति ॥ २७ ॥ तस्मात्सावित्रे न संवदेत ।

‘अथ ब्रह्मचारी कः प्राण इति पुनः प्रश्नमकुर्वन् स्थितः ।
 प्रभाकरणे कारणमुवाच—मा स्मेत्यादि ॥ स यदि प्राणान्तं
 प्रतिब्रूयात् तदा प्राणमतीत्य अन्यमर्थं मा स्म पृच्छ इत्या-
 चार्यो मामब्रवीत्, तस्मादाचार्यवचोर्गौरवाच्चातःपरं पृच्छामीति
 ब्रह्मचारिणोक्ते पुक्षो दैयाम्पातिः प्राणमतिप्रश्नं निषेधत आरु-
 णेरभिप्रायमुवाच—यद्वा इति । सावित्रस्य प्राणत्वात् प्राणाति-
 प्रश्ने तव नाशस्यादिति तवाचार्यस्तन्निषेधमकरोत् । क्रियाऽ-
 तिपत्नौ लृह । एवं शिष्यरस्तावधानमाचार्यस्योक्त्वा ममाप्युप-
 कृतं तवाचार्येणेति दर्शयितुमाह—अहमिति । तव आचार्यो-
 दप्यहमेव श्रेयान् प्रशस्यतरो भविष्यामि । कोऽस्याविनय इति
 चेत् यो मां सावित्रे विषये समवादिष्ट मया सह संवादं
 कृतवान् । तस्मात् मात्सर्येण सावित्रस्वरूपविचारणमयुक्तमिति
 दर्शितम् । यद्वा—भासने आत्मनेपदं सावित्रज्ञानातिशयमात्मनः
 स्थापयितुं प्रश्नक्रमेण यस्संवदते मात्सयानो वादं प्रवर्तयतीति ।
 अपरे तु श्रुते—प्रश्नव्याजेनाज्ञातानामर्थानां परकीयज्ञानादानेन

स यो ह वै सावित्रं विदुषां सावित्रे संवदते । स-
 हास्मिञ्छ्रियं दधाति । अनुं ह वा अस्मा असौ
 तपञ्छ्रियं मन्यते । अन्वस्मै श्रीस्तपो मन्यते ।
 अन्वस्मै तपो वलं मन्यते । अन्वस्मै वलं प्राणं
 मन्यते । 'स यदाह' । संज्ञानं विज्ञानं दर्शां दृष्टे-
 ति । एष एव तत् ॥२८॥ अथ यदाह । प्रस्तुतं
 विष्टुतं सुता संवतीति । एष एव तत् । एष ह्येव
 तान्यहानि । एष रात्रयः । अथ यदाह । चित्रः

प्रच्छन्नाधिगमस्संवाद इति । तदिदं सावित्रविषये न कुर्यात् । अथ यः
 कुर्यात् स आत्मीया श्रियं ज्ञानातिशयमस्मिन् दधाति स्थापयति
 ज्ञानातिशयवन्तं तमेव करोति । अथासावादित्योऽपि अस्मा
 एव श्रियमनुमन्यते । अथ मा च श्रीस्मा एव तपोऽ-
 नुमन्यते । अथ तच्च तपोऽस्मा एव वलमनुमन्यते । अथ
 तच्च वलं अस्मा एव प्राणमनुमन्यते । एवं प्राणेऽपहृते सा-
 वित्रविद्यैवापहृता भवतीति सावित्रविन्न स्यात् ॥

इदानीमुपवानमन्त्रपदानि व्याचष्टे—स यदाहेत्यादि ॥ संज्ञा-
 नादिभिरहरादिवाचकं पदेरेष आदित्य एवोच्यते तदधीनात्मजा-
 भत्वात्तेषाम् । तदेवाह—एष ह्येवेति । एतत्प्रवृत्त्यधीनानि अहानि
 रात्रयश्चेत्यर्थः । तस्मादेष एवेत्यवोचामेति । संज्ञानादीनि पूर्व-
 पक्षस्थाहानि, दर्शादयः पूर्वपक्षस्य रात्रयः । प्रस्तुतादीन्यपर-

केतुर्दाता प्रदाता संविता प्रसविताऽभिशास्ताऽनु-
मन्तेति । एष एव तत् । एष ह्येव तेऽहो मुहूर्ताः ।
एष रात्रेः ॥ २९ ॥ अथ यदाहं । पवित्रं पवयिष्य-
न्सहस्वान्त्सर्हीयानरुणोऽरुणरंजा इति । एष एव
तत् । एष ह्येव तेऽर्धमासाः । एष मासाः । अथ
यदाहं । अग्निष्टोम उक्थ्योऽग्निर्ऋतुः प्रजापति-
स्संवत्सर इति । एष एव तत् । एष ह्येव ते य-
ज्ञक्रतवः । एष ऋतवः ॥ ३० ॥ एष संवत्सरः ।
अथ यदाहं । इदानीं तदानीमिति । एष एव तत् ।
एष ह्येव ते मुहूर्तानां मुहूर्ताः । 'जनको ह वैदे-
हः । अहोरात्रैस्समाजंगाम । तत्रहोचुः । यो वा
अस्मान् वेद । विजहत्पाप्मानमेति ॥ ३१ ॥ सर्व-

पक्षस्याहानि, मुतेत्यादीन्यपरपक्षस्य रात्रय । वित्रादय पूर्वपक्ष-
स्याहो मुहूर्ता, दात्रादयस्तस्यैव रात्रेर्मुहूर्ता । सवित्रादयोऽपरप-
क्षस्याहो मुहूर्ता, अभिशास्त्रादयस्तस्यैव रात्रेर्मुहूर्ता । पवित्रा-
दय पूर्वपक्ष, सहस्वदादयोऽपरपक्ष । अरुणादयो मामा, अग्नि
ष्टोमादयो यज्ञक्रतव, अग्रचादय ऋतव । गतमन्यत् ॥

‘जनको हेत्यादि ॥ जनको नाम विदेहस्यापत्यम् । ‘जनपदशब्दान्
क्षत्रियादन्’ । ॥ सावित्रविद्यया अहोरात्रैस्समाजंगाम सायुज्य

मायुरेति । अ॒भि स्व॒र्गं लो॒कं ज॑यति । नास्यामु॒ष्मिन्लो॒केऽन्नं क्षी॑यत् इति । वि॒जह॑द् वै पा॒प्मान॑मेति । सर्व॒मायु॑रेति । अ॒भि स्व॒र्गं लो॒कं ज॑यति । नास्यामु॒ष्मिन्लो॒केऽन्नं क्षी॑यते । य एवं वेद ।
 'अ॒हीना॒ हाश्व॑त्थ्यः । सा॒वि॒त्रं वि॒दांच॑कार ॥ ३२ ॥
 सह॑ ह॒ंसो हि॒र॒ण्मयो॑ भूत्वा । स्व॒र्गं लो॒कमि॑याय ।
 आ॒दि॒त्यस्य॑ सायु॑ज्यम् । ह॒ंसो ह॒ वै हि॒र॒ण्मयो॑

सहवासं गतवान् । तं जनकं अहोरात्रा ऊचुः—यस्त्वमिवास्मानेवं प्रभावान् वेद जानाति स पाप्मानं विजहद् विमुञ्चन् एति आविच्छेदेन वर्तते । विजहद् वा इत्यादिर्विदुषस्तुतिः ॥

'अहीना नाम आश्वत्थ्यः अश्वत्थस्यापत्यं, गर्गादित्वाद्यञ् । स सावित्रमहिम्ना हिरण्मयहंभूतः स्वर्गं गतः, आदित्यस्य सायुज्यं न गतः । हंसो हेसादिर्विदुषस्तुतिः ॥

°देवभागो नाम गौतमगोत्रः श्रुतर्षेः पत्यं श्रौतर्षः । ऋष्यण् । तं सावित्रविदं अदृश्यमाना वागभ्युवाच—अयं सावित्रवेदी गौतमस्सर्वं वेदेति सावित्रे सर्वस्यान्तर्भूतत्वात् । अथ देवभाग उवाच—कैषा उत्थिता वाक् ? कैषा त्वमासि ? इति । अथ सा वागुवाच—सावित्रोऽहमस्मि यो हि देवानामुत्तमो लोकः उद्गततमं स्थानं, गुह्यं गुहायां निहितं महः तेजः विश्रद्, तादृशो देवानामप्याधारस्सावित्रोऽहमस्मीति । एवं स्वयमेवात्मा-

भूत्वा । स्वर्गं लोकमेति । आदित्यस्य सायुज्यम् ।
 य एवं वेद ।^{१८} देवभागो हं श्रौतृरूपः । सावित्रं
 विदांचकार । तस्मै ह वागदृश्यमानाऽभ्युवाच ॥ ३३
 सर्वं वत गौतमो वेद । यस्सावित्रं वेदेति । स
 होवाच । कैषा वागसीति । अयमहं सावित्रः ।
 देवानामुत्तमो लोकः । गुह्यं महो विभ्रदिति । ए-
 तावति ह गौतमः । यज्ञोपवीतं कृत्वाऽधो निप-
 पात । नमो नम इति ॥ ३४ ॥ स होवाच । मा
 भैषीर्गौतम । जितो वै ते लोक इति । तस्माद्ये
 के च सावित्रं विदुः । सर्वे ते जितलोकाः ।^{१९} स

नमाविष्कृतवान् देवभागाय सावित्र इति भावः । अथ गौतमः
 एतावति सावित्रेणोक्ते असावित्रज्ञमात्मानं मन्यमानं, कैषाऽमीति
 च पर्यनुयोगेन सापराधमिवात्मानमवगच्छन् 'देवानामुत्तमो लोकः'
 इति श्रुत्वा तादृशोत्तमलोकहीनमिवात्मानं निश्चिन्तन् यज्ञोपवीतं
 कृत्वा संनद्धो भूत्वा नमो नम इति वदन् अधो निपपात
 पृथिव्यां निपतितदेहो बभूव । अथ सावित्र उवाच—स होवा-
 चेत्यादि । मा भैषीरिति । सावित्रविदेवासि, जितलोक एव
 चासि तस्मान्न भेतव्यं, पर्यनुयोगापराधो नमस्कारस्ताड्य इति ।
 तस्मादन्येऽपि सावित्रविदो जितोत्तमलोकाः ॥

^{१८}स यो ह वा इत्यादि ॥ सावित्रस्याभिर्वाचकमष्टाक्षरं पदम-

यो ह वै सावित्रस्याष्टाक्षरं पदञ्च श्रियाऽभिषिक्तं
वेदं । श्रिया हैवाभिषिच्यते । घृणिरिति द्वे अक्षरे ।
सूर्य इति त्रीणि । आदित्य इति त्रीणि ॥ ३५ ॥
एतद्वै सावित्रस्याष्टाक्षरं पदञ्च श्रियाऽभिषिक्तम् ।
य एवं वेदं । श्रिया हैवाभिषिच्यते । तदेतदृचाऽ-
भ्युक्तम् । ऋचो अक्षरे परमे व्योमन् । यस्मिन्-
न्देवा अधि विश्वे निपेदुः । यस्तन्न वेदं किमृचा

मिधानं श्रियाऽभिषिक्तं सर्वविभूत्याधारत्वात् । सावित्रस्य तद्वे-
तुत्वाद्वा । केचिदाहुः—‘सा हि श्रीरमृता सताम्’ * इति सर्व-
वेदाभिषिक्तं तत्सारत्वात्, सर्ववेदात्मा प्रणवः श्री तेनाभिषिक्तं
तद्वन्तमिति वा । सूर्य इति त्रीणि इयादिपूरणात् । एतेन
जानीमः एकपदेयं गायत्रीति । पादं पदमिति केचित् । तदे-
तदित्यादि । इदमेवार्थरूपमभिलक्ष्य इयमृग्वदति । ऋच इति ।
उक्तः प्रपञ्चाधारः परमाक्षरं सावित्र इति । ‘तस्याभिर्मुखम्,
असावादित्यश्शिरः । स यदेते देवते अन्तरेण । तत्सर्वं सीव्यति ।
तस्मात्सावित्रः’† इति वक्ष्यति । तत्र तृणि. अग्निः मुखं, आ-
दित्यश्शिरः, मध्य आत्मा सूर्यस्सावित्र इति । सीव्यतीति सूर्यः
इति राजसूयसूर्यादौ सिवे. निपातनमिति भावः । एवं विश्वा-
धारभूते परमे अक्षरे अविनाशे व्योमन् विविधरक्षणे यस्मिन्
ऋचो वेदाः सर्वे देवाः सर्वेऽपि विकाराः निपेदुः निपीदन्ति

करिष्यति । य इत्तद्विदुस्त इमे समासत् इति ।
 न ह वा एतस्यर्चा न यजुषा न साम्नाऽर्थोऽस्ति ।
 यस्तावित्रं वेद ॥३६॥ ^{१०}तदेतत्परिर्यदेवचक्रम् ।
 आर्द्रं पिन्वमानं स्वर्गं लोक एति । विजहद्विश्वा
 भूतानि संपश्यत् । आर्द्रो ह वै पिन्वमानस्स्वर्गं
 लोक एति । विजहन्विश्वा भूतानि संपश्यन् । य

अधेयत्वेन वर्तन्ते तत्परिणामत्वान् । तत्तादृश विश्वाधारं यो
 न वेद ग्राथार्थ्येन न जानाति स किमृचा आर्धेर्धेर्वादिभिः
 करिष्यति साधयति । ये पुनस्तद्विदुः जानन्ति त इमे समा-
 सते इति, एव विनाऽपि वेदादिभिस्तस्यगासते नित्यसंज्ञासना एव
 भवन्ति । अत्रैवार्थे चतुर्थपादं ग्राह्यं योजयति—न ह वा इति ॥

^{१०}तदेतदित्यादि ॥ तदेतदेवमय चक्रं कारण जगता मण्ड-
 लात्मक परियत् पर्यावर्तमानं आर्द्रं वृष्ट्यादिहेतु अशुष्कं वा
 परिणामयोग्य, पिन्वमानं सिध्यत् विश्वमृत्पादयत् । ‘पिवि सेचने’
 इदित्याश्रुम् । ईदृशमिदं जगत्कारणमभवत् । स्वर्गं लोके पर-
 मसुखात्मानि उपवृत्ते आत्मनि स्थाने एति गच्छति गमयति
 वा । कीदृशं विजहत् त्यजत् विश्वानि भूतानि तैरसृ-
 कमेव संपश्यत् सम्यक्पश्यत्तानि । यद्वा—शान्तविकार पदं
 पश्यत् । आर्द्रो ह वा इत्यादिर्विदुषस्तुति । समृद्धमनोरथ
 आदौ ततो विमुक्तस्स्वात्मानि तिष्ठतीति । विजहन्निति छान्दसो
 नुमागमः ॥

एवं वेदं । "शूपो ह वै वाष्णोयः । आदित्येन समाजंगाम । त२ हौवाच । एहि सावित्रं विद्धि । अयं वै स्वर्ग्योऽग्निः पारयिष्णुरमृतात्संभूत इति । एष वाव स सावित्रः । य एष तर्पति । "एहि मां विद्धि । इति हैवैनं तदुवाच ॥ ३७ ॥

द्यतो द्यतो वेदेति तप इति समवादिष्टेति तद्रात्रेर्ऋतव एति चकारोवाच नम इत्यादित्य इति त्रीणि सावित्रं वेदं विद्धि पञ्च च ॥ ९ ॥

प्रजापतिर्देवान्त्संज्ञानं प्रस्तुतं तान्यहान्येष रा-

११ शूपो ह वा इत्यादि ॥ शूपो नाम वृणोरपत्यम् । 'इत-
श्रानिजः' इति दक् । स आदित्येन समाजंगाम सावित्राय
यया तेन सहवासमलभत । अयादित्यस्तमुवाच—एहीत्यादि ।
अयं सावित्रोऽग्निस्स्वर्ग्यः परममुत्तरेण, पारयिष्णुः सर्वदुरि-
तेभ्य उत्तारयिता अमृताक्षरमय इति । इदानीमादित्यसावित्रयोः
अभेदं ग्राहणं प्रतिपादयति—य एष तर्पतीति । एष आ-
दित्य एव सावित्र इति । एतदधीनत्वादित्यस्वरूपपरिणामस्य ॥

१२ ननु ययादित्य एव सावित्रः तर्हि पृथक्त्वेन सावित्रं विद्धि,
अयं वा इति कथं ब्रूयान्? कथं तर्हि ब्रूयात्? मां विद्धि
अहं वा इति । तस्मादेष सावित्र इत्यभेदोक्तिरगुक्तेति पर्यनु-

त्रयश्चित्रः केतुस्तेऽहो मुहूर्ता रात्रेः पवित्रं तैऽर्ध-
मासा अग्निष्टोमो यज्ञकृतं इदानीं मुहूर्तानां जन-
कोऽह्नीना देवभागः कैषा वाङ्मा शूपो ह वै षोडश॥

‘इयं वाच सरघा’ । तस्या अग्निरेव सारघं म-
धु । या एताः पूर्वपक्षापरपक्षयो रात्रयः । ता
मधुकृतः । यान्यहानि । ते मधुवृषाः । स यो ह
वा एता मधुकृतश्च मधुवृषाश्च वेद । कुर्वन्ति
हास्यैता अग्नौ मधु । नास्यैष्टापूर्तं धयन्ति । अध-
यो न वेद ॥ ३८ ॥ न हास्यैता अग्नौ मधु कुर्व-

योगावसरे आदित्यवाक्यस्याभिप्रायमाह—एहि मा विडि अह
वै स्वर्गोऽग्निस्त्वेवमेव नदानीमुक्तवान् वाज्जोयमादित्य । अतो
नैक्यविरोध इत्यभिप्राय ॥

इति प्रथमे कण्डन चतुर्विंशोऽनुवाक

‘इयं वावेत्यादि ॥ इयं पृथिवी सरघा मधुकोश, तस्याः
पृथिव्यास्तम्बान्धि भावित्रोऽग्निरेव सारघं मधुस्थानीय । रात्रयो
मधुकृतः मधुत्वसपादिन्य मधुवर्यो वा । अहानि मधुवृषाः
मधुन आहर्तार पुमासो वा । इगुपधलक्षण क । स य
इत्यादि । एताद्विदित्वा चिन्वानस्यैवाग्नौ सावित्रेऽस्मिन् मधु
इष्ट फल कुर्वन्ति, रात्रयोऽहानि च अस्यैष्टापूर्तफलं च न

न्ति । धयन्त्यस्येष्टापूर्तम् । 'यो ह वा अहोरात्राणां
 नामधेयानि वेद । नाहोरात्रेष्वार्तिमाच्छेति । संज्ञा-
 नं विज्ञानं दर्शा दृष्टेति । एतावन्नुवाकौ पूर्वपक्ष-
 स्याहोरात्राणां नामधेयानि । प्रस्तुतं विष्टुतं सुता
 सुन्वतीति । एतावन्नुवाकावपरपक्षस्याहोरात्राणां
 नामधेयानि । नाहोरात्रेष्वार्तिमाच्छेति । य एवं
 वेद ॥ ३९ ॥ यो ह वै मुहूर्तानां नामधेयानि वेद ।
 न मुहूर्तेष्वार्तिमाच्छेति । चित्रः केतुर्दाता प्रदाता
 सविता प्रसविताऽभिशास्ताऽनुमन्तेति । एतेऽनु-
 वाका मुहूर्तानां नामधेयानि । न मुहूर्तेष्वार्तिमा-
 छेति । य एवं वेद । यो ह वा अर्धमासानां च
 मासानां च नामधेयानि वेद । नार्धमासेषु न मा-
 सेष्वार्तिमाच्छेति । पवित्रं पवयिष्यन्त्सहस्वान्त्स-
 हीयानरुणोऽरुणरजा इति । एतेऽनुवाका अर्धमा-
 सानां च मासानां च नामधेयानि ॥ ४० ॥ नार्ध-

धयन्ति न पिबन्ति न नाशयन्ति । यज्ञेनेष्टं पक्वेन पूर्तम् ।
 अविदुषो न कुर्वन्ति मधु, धयन्ति चेष्टापूर्तम् ॥

यो ह वा इत्यादि ॥ गतम् । प्रथम आर्तिनिषेधो

मासेषु न मासेष्वार्तिमाच्छेति । य एवं वेद । यो ह वै यज्ञक्रतूनां चर्तूनां च संवत्सरस्य च नामधेयानि वेद । न यज्ञक्रतुषु नर्तुषु न संवत्सर आर्तिमाच्छेति । अग्निष्टोम उक्थ्योऽग्निर् क्रतुः प्रजापतिस्संवत्सर इति । एतेऽनुवाका यज्ञक्रतूनां चर्तूनां च संवत्सरस्य च नामधेयानि । न यज्ञक्रतुषु नर्तुषु न संवत्सर आर्तिमाच्छेति । य एवं वेद । यो ह वै मुहूर्तानां मुहूर्तान् वेद । न मुहूर्तानां मुहूर्तेष्वार्तिमाच्छेति ॥ ४१ ॥ इदानीं तदानीमिति । एते वै मुहूर्तानां मुहूर्ताः । न मुहूर्तानां मुहूर्तेष्वार्तिमाच्छेति । य एवं वेद । 'अथो यथा क्षेत्रज्ञो भूत्वाऽनुप्रविश्यान्नमन्ति । एवमेवैताक्षेत्रज्ञो भूत्वाऽनुप्रविश्यान्नमन्ति । स एतेषामेव संलो-

ज्ञात्वाऽनुष्ठातुः, द्वितीयो वेदिनु । एवमीदृशीभिर्महानुभावाभिरिष्टकाभिरयं चीयत इति सावित्रस्येव स्तुति ॥

अथो यथेत्यादि ॥ क्षेत्रं भूमिशरीर वा । विशिष्टं क्षेत्रं जानन् लभमानो भूत्वा तदनुप्रविश्य च भोक्तव्यमभिमतं सर्वं भुङ्क्ते, ते चैतस्य क्षेत्रता भजन्ते, ततोऽसावेतेषामेव संलोकता

कृताः सायुज्यमश्नुते । अपं पुनर्मृत्युं जयति । य
एवं वेद ॥ ४२ ॥

न वेदैवं वेदानुवाका अर्धमासानां च मासा-
नां च नामधेयानि मुहूर्तेष्वार्तिमार्च्छन्ति नवं च ॥

इयमेहोरात्राणां संज्ञानं पूर्वपक्षस्य प्रस्तुतम-
परपक्षस्य मुहूर्तानां चित्रः केतुरर्धमासानां पवि-
त्रं यज्ञक्रतूनामग्निष्टोमो यज्ञक्रतूनामिदानीं मुहूर्त-
नां मुहूर्तान् वेददानीमथो द्वादश ॥

'कश्चिद् वा अस्माल्लोकापेत्य' । आत्मानं वेद।
अयमहमस्मीति । कश्चित्स्वं लोकं न प्रति प्रजा-

सायुज्यं सयुग्मावं चाश्नुते प्राप्नुते । अपपुनर्मृत्युमित्यादि
विदुषस्तुति ॥

इति प्रथमे वाटके पद्याविंशोऽनुवाकः .

'कश्चिद् वा इत्यादि ॥ कश्चिदस्मान्मनुष्यगेरान् प्रेत्य
परेत्य आत्मानं वेद जानानि निनमात्मस्वरूपं शुद्धमयगच्छति
अयमीदृशोऽहमस्मीति । कश्चित् प्रेत्य स्वर्गलोकेभ्योक्त्यमात्मी
यस्यानं न प्रतिप्रजानाति प्रतिपुत्रं गन्तुं न प्रजानाति । गेह-
मपि न जानाति, वा कथा आत्मानमिति याव । कथं विद्य-

नाति । अग्निमुग्धो ह्येव धूमतान्तः । स्वं लोकं न
प्रति प्रजानाति । ^२अथ यो ह्येवैतमुग्निः सावित्रं वे-
द । स एवास्माल्लोकात्प्रेत्य । आत्मानं वेद । अ-
यमुहमस्मीति ॥ ४३ ॥ स स्वं लोकं प्रति प्रजा-
नाति । एष उवेवैनं तप्तावित्रः । स्वर्गं लोकम-
भिवहति । ^१अहोरात्रैर्वा इदं सयुग्भिः क्रियते ।

मानमेव न ज्ञायत इत्याह—अग्निमुग्ध इति । अग्निमुग्धः
खलु अग्रचभिम्बेन मूर्छां गत आत्मानं न जानाति, धूमता-
न्तः धूमव्याकुलितदृष्टिश्चापि स्वं लोकं गन्तव्यं स्थानं न प्रति
प्रजानाति । एवमेव कश्चिद्धमस्थानीयेन अज्ञानेन तान्तं क-
र्मसु सक्त आत्मानमात्मीयं च लोकं न जानाति । उभय-
भाषि 'तृतीया कर्मणि' इति पूर्वपदप्रवृत्तिस्वरत्नम् ॥

^२यं पुनरात्मानं वेद स्वं च लोकं प्रति प्रजानातीत्याह—
अथ य इत्यादि ॥ सावित्रविदात्मानं जानाति । न यदि पुग्ण
लोककामो भवति न प्रतिगन्तुमपि जानाति । ननु लोककाम-
नाया कर्मानुगुणलोकात्कामो स्यात् तर्हीत्येव विशेष इत्याह—
एष उ वेदेत्यादि । तत् तदानीमेव सावित्र एनं सावि-
त्रिदं स्वर्गं लोकमेवाभिवहति सुखेकस्थानमेवाभिप्राययति ॥

^३ननु कर्मानुगुणं लोकं गच्छति, तर्हि सावित्रेणेत्याह—
अहोरात्रैर्वा इति ॥ अहोरात्रैस्तयुग्भिः समानयोगैस्तदन्त-
रिभिस्तत्त्रिदं यत्किञ्चिज्ज्योतिष्टोमादिकं कर्म क्रियते । कथम् ?

इतिरात्रायादीक्षिपत । इतिरात्राय ब्रतमुपागुरिति ।
तानिहानेवंविदुषः । अमुष्मिन्लोके शेवधिं धय-
न्ति । धीतः ह्येव स शेवधिमनु परैति । 'अथ यो
हैवैतमग्निः सावित्रं वेदं ॥ ४४ ॥ तस्य हैवाहो-
रात्राणि । अमुष्मिन्लोके शेवधिं न धयन्ति । अ-

इतिरात्रायादीक्षिपत इत्थं प्रकारा रात्रिरितिरात्रिः एकरात्रिर्दीक्षा
नित्यो दीक्षा चतस्रो दीक्षेति । 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति
संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । एवमीदृशीं दीक्षां कृतवन्त इति वदन्तो
रात्र्यवच्छिन्नां दीक्षां वदन्ति । तथा इतिरात्राय ब्रतमुपागुरिति
ब्रतोपायनावच्छेदं रात्रिभिः कुर्वन्ति एकां रात्रिं ब्रतमुपागुः
द्वादशरात्रीरित्यादि । एवं सर्वं कर्माहोरात्रैस्सगुग्भिः क्रियते
इति । अस्तु ततः किमित्याह—तानित्यादि । तानहोरात्रा-
निष्टकारूपेण स्थितानेवंप्रभावान् अविदुषः अनानतः पुरुषस्य
अमुष्मिन् लोके शेवधिं निधिस्थानीयं कलं धयन्ति विचिन्ति
नाशयन्ति, ततस्मोऽविद्वान् धीतं पीतं शून्यं शेवधिं अनु-
लक्ष्य परैति ॥

'अथेत्यादि ॥ अहोरात्रेष्टरात्रान्तरमात्रिं यो वेद तस्य
शेवधिं अहोरात्रा न धयन्ति । ततस्त विद्वान् अधीतं समृ-
द्धमेव शेवधिं अनु लक्ष्य परैति, तदवोचाम सावित्र एष-
विद्वांसं स्वर्गं लोकमभिवर्त्तीति तस्माद्विदुषा भविष्यमिति ॥

धीतः ह्येव स शेवविमनु परैति । 'भरद्वाजो ह
त्रिभिरायुर्भिर्ब्रह्मचर्यमुवाच । तः ह जीर्णिः स्थ-
विरः शयानम् । इन्द्र उपब्रज्योवाच । भरद्वाज ।
यत्ते चतुर्थमायुर्दद्याम् । किमेनेन कुर्या इति । ब्र-
ह्मचर्यमेवैनेन चरेयमिति होवाच ॥ ४५ ॥ तः ह
त्रीणि गिरिरूपानविज्ञातानिव दर्शयांचकार । ते-
पाः हैकैकस्मान्मुष्टिनाऽऽदे । स होवाच । भर-

‘भरद्वाज इत्यादि ॥ त्रिभिरायुर्भिः पुरुषायुषस्य त्रिभिर्देशैः
ब्रह्मचर्यं ब्रह्म वेदः तदर्थं व्रतं ब्रह्मचर्यं तन्निमित्तं गुरुकुले
उवाच ब्रह्मचर्यमेव वा गुरुकुलवासिन कृतवान् गुरुकुले स्थितो
वेदानधिजो । अथ जीर्णि जरा प्राप्तम् । औणादिको निम-
त्यः । स्थविरं स्थावरकल्पं शयानं निश्रेष्ठं उपब्रज्य उप-
संगम्य इन्द्र उवाच—हे भरद्वाज! यद्यहं चतुर्थमप्यायुषोऽशं
तुभ्यं दद्यां किमेनेन कालेन त्वं कुर्याः? इति । अथ भ-
रद्वाज उवाच—ब्रह्मचर्यमेव एनेनाप्यायुषा चरेयं नानधीत्य
मर्षान् वेदान् ब्रह्मचर्यादिरमेयमिति । अथ कृत्स्नवेदाध्ययनस्य
अशक्यतां दर्शयितुं गिरिरूपान् प्रशस्तान् पर्वतान् वेदमयान्,
प्रशंसायां रूपम् । त्रीन् त्रयीलक्षणानविज्ञातानिव अननुभूत-
पूर्वोनिव स्थितान् तं भरद्वाजं दर्शयामास । ‘अभिपवादिट-
शोरात्मनेपद उपसंस्थानम्’ इति वचनाद्वचनस्येन भरद्वाजस्य
कर्मत्वम् । अथेन्द्रस्तेषां वेदराशीनामेकदेशमेकैकस्माद्भिरेः मुष्टि-

द्वाजेत्यामन्त्र्य । वेदा वा एते । अनन्ता वै वेदाः ।
 एतद्वा एतैस्त्रिभिरायुर्भिर्वन्वोचथाः । अयं तु इत
 रदननूक्तमेव । एहोमं विद्धि । अयं वै सर्वविद्ये-
 ति ॥ ४६ ॥ तस्मै हैतमाग्निं सावित्रमुवाच । त
 स विदित्वा । अमृतो भूत्वा । स्वर्गं लोकमियाय ।
 आदित्यस्य सायुज्यम् । 'अमृतो ह्येव भूत्वा ।
 स्वर्गं लोकमेति । आदित्यस्य सायुज्यम् । य एवं
 वेद । एषो एव त्रयीं विद्या ॥ ४७ ॥ यावन्तः ह

ना मुष्टिमात्रया आददे । आदाय च भरद्वाजेति भरद्वाज-
 मवधानार्थमामन्त्र्य इन्द्र उवाच—एते गिरिस्थानीया वेदराशय ।
 अनन्ताः खलु वेदाः, एतत्खलु मुष्टित्रयमात्रमेव एतैस्त्रिभिरा-
 युर्भिः अन्वोचथाः गुरूपदेशमनु अधीतवानसि । अथ
 अनन्तर तव इतरत् वेदमात्रं अननूक्तं अनधीतमेव । तस्मात्स-
 र्वान् वेदान् कोऽध्येष्यते? एहि साधो! इमं सावित्रं विद्धि,
 अयं हि सावित्र सर्वविद्या सर्ववेदविद्याध्ययनपुण्यफलवाप्ति-
 हेतु, तस्मात्तत्किं वृथाश्रमेण? इदमेव वेदितव्यमित्युक्त्या तस्मै
 भरद्वाजाय सावित्रमुवाच । तमित्यादि गतम् ॥

‘अमृतो ह्येवेत्यादि विदुषस्तुतिः ॥ एषो एवेत्यादि । एष
 सावित्र एव त्रयीं विद्या, त्रयीसाध्यफलमिष्टिहेतुव्यात् । तदे-
 वाह—यावन्तमित्यादि । गतम् ॥

वै त्रय्या विद्ययां लोकं जयति । तार्वन्तं लोकं
जयति । य एवं वेद । ^७अग्नेर्वा एतानि नामधे-
यानि । अग्नेरेव सायुज्यं सलोकतामाप्नोति । य
एवं वेद । वायोर्वा एतानि नामधेयानि । वायोरेव
सायुज्यं सलोकतामाप्नोति । य एवं वेद । इन्द्र-
स्य वा एतानि नामधेयानि ॥ ४८ ॥ इन्द्रस्यैव
सायुज्यं सलोकतामाप्नोति । य एवं वेद । बृह-
स्पतेर्वा एतानि नामधेयानि । बृहस्पतेरेव सायु-
ज्यं सलोकतामाप्नोति । य एवं वेद । प्रजाप-
तेर्वा एतानि नामधेयानि । प्रजापतेरेव सायु-
ज्यं सलोकतामाप्नोति । य एवं वेद । ब्रह्मणो
वा एतानि नामधेयानि । ब्रह्मण एव सायुज्यं
सलोकतामाप्नोति । य एवं वेद । ^८स वा एषोऽग्नि-

^७अग्नेर्वा इत्यादिना अस्य सर्वफलहेतुत्वं समर्थयते ॥ एतानि
संज्ञानमित्यादीनि ब्रह्मणो नामधेयानि, तस्मादग्न्यादीनामापि ना-
मानि नमनानि वशीकरणानि, तस्मादेवंवेदिताऽऽष्टमन्त्रादिसायु-
ज्यमाप्नोति समानलोकता चाप्नोति किं पुनर्विदित्वा वर्तेति भावः ॥

^८स वा एष इत्यादि ॥ एष सावित्र परिमण्डल अप-
क्षपुच्छः पक्षपुच्छरहितः । तथाऽपि वायुरेवायमात्मा वायुरिव

रपक्षपुच्छो वायुरेव । तस्याग्निमुखम् । असावा-
दित्यशिरः । स यदेते देवते अन्तरेण । तत्सर्व-
ः सीव्यति । तस्मात्सावित्रः ॥ ४९ ॥

अयमहमस्मीति चेद होवाच सर्वविद्येति वि-
द्येन्द्रस्य वा एतानि नामधेयानि ब्रह्मण एव सा-
युज्यः सलोकतामाप्नोति सुप्त च ॥ ११ ॥

अग्नेर्वायोरिन्द्रस्य बृहस्पतेः प्रजापतेर्ब्रह्मणस्त-
वै सुप्त ॥

संज्ञानं भूस्त्वमेव संवत्सरोसि भू राइयसेवे
विपश्चिते प्रजापतिर्देवानियं वाव सुरघा कश्चिद्धै-
कादश ॥ ११ ॥ संज्ञानं राज्ञीं मूर्धा हृदय एष
संवत्सरो नार्धमासेषु नवचत्वारिंशत् ॥ ४९ ॥

हरिः ओम् । समाप्तः प्रपाठकः.

शीघ्रगो वा तस्याग्निरेव मुखं, असावादित्य एव शिरः । अ-
पते देवते अग्न्यादित्यावन्तरेण एतत्प्रधानयोर्वावाष्टयव्योर्मध्ये
यावत्किञ्चित्पदार्थनातं वर्तते तत्सर्वं सीव्यति अन्तरनुनविश्य
धारयति तस्मात्सावित्र उच्यते । सीव्यतेवर्णव्यत्ययः ॥

इति प्रथमे पाठके षड्विंशोऽनुवाकः.

समाप्तश्च प्रपाठकः.

हरिः ओम् ॥ 'लोकोसि स्वर्गोसि । अनन्तो-
स्यपारोसि । अक्षितोस्यक्षर्योसि । तपसः प्रति-
ष्ठा । त्वयीदमन्तः । विश्वं यक्षं विश्वं भूतं विश्वं
सुभूतम् । विश्वस्य भर्ता विश्वंभ्य जनयिता । तं

'अथ नाचिकेतकाण्डे हव्यवाद् ऋषि, एकविंशतिं हिरण्ये
ष्टकाशशर्करा वाऽभ्यक्ता नाम्यामेवोपदधाति 'लोकोसि स्वर्गोसि'
इत्यनुवाकेन प्रतिमन्त्रम् । तत्र 'पाङ्क्तमेव चिन्वीत' इत्यादयो
विकारा ब्राह्मणोक्तास्तत्रैव द्रष्टव्या । समस्तोऽनुवाकः यनूपः ।
तत्र सर्वात्मत्वेनेष्टरा तूयते—'लोकोसि भोगस्थानं त्वमसि ।
लोको विशेष्णते—स्वर्गः सुलोकान्तो लोकोसि । अनन्तः अवि-
नाशो लोकोसि । अपारः अनवचिकभागः । अक्षितः केन-
चिदप्यलण्डितः । अक्षर्यः सेतुमशक्यः । 'सत्यशर्यो शक्यार्थे'
इति निपात्यते । 'ययतोश्चातदर्धे' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । तप-
सः प्रतिष्ठा आधारस्त्वमसि । सति लोके तपस्तप्यते । इदं
विश्वं जगत् त्वयि अन्तर्गतं स्थितं त्वयैव, न त्वदन्यत्र
गच्छति यागसाधनत्वेन वृष्ट्यादिहेतुत्वात् । विश्वं यक्षं पूज्यम् ।
'यक्ष पूजायाम्' यजेतेर्वा ओणादिवस्मप्रत्ययः । विश्वं च भूतं
सपन्नसत्पादिव, सुभूतं मुष्टु सपन्नं परिनिष्ठितं त्वयैव सपाद्यते,
त्वयैव सपन्नं च क्रियते । तस्माच्च विश्वस्य वस्तुनं यतो जन-
यिता च । तं तादृशं त्वा कामदुष्यं भूमिमनाना दातारम् ।
'दुह कषू यश्च' इति कषू । अक्षितः अनन्तः अभयश्च

त्वोपदधे कामदुघमक्षितम् । प्रजापतिस्त्वा साद-
यतु । तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद ॥ १ ॥ 'त-
पसि लोके श्रितम् । तेजसः प्रतिष्ठा । त्वयीद-
मन्तः । विश्वं यक्षं विश्वं भूतं विश्वं सुभूतम् ।
विश्वस्य भर्तृ विश्वस्य जनयितृ । तत्त्वोपदधे का-
मदुघमक्षितम् । प्रजापतिस्त्वा सादयतु । तया
देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद ॥ २ ॥ 'तेजोसि तपसि
श्रितम् । समुद्रस्य प्रतिष्ठा । त्वयीदमन्तः । विश्वं
यक्षं विश्वं भूतं विश्वं सुभूतम् । विश्वस्य भर्तृ
विश्वस्य जनयितृ । तत्त्वोपदधे कामदुघमक्षितम् ।
प्रजापतिस्त्वा सादयतु । तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रु-

ईदृशं लोकमेव त्वदुपदधानेनोपदधामि । हे इष्टके! तादृशलो-
कात्मिका त्वा प्रजापतिस्सादयतु । त्वं च तया देवतया
अङ्गिरसामिव ध्रुवा निश्चला सीद । एवमुपधान्यन्तं लोकवि-
षयं योज्यम् । शिष्टमिष्टकाविषयम् । एवं सर्वत्र ॥

तपः लोकाधारं तत्र निष्पाद्यत्वात् । तपः तेजसः प्रति-
ष्ठा, तपसि हि तेजः प्रतितिष्ठति तत्कारणत्वात् । गतमन्यन् ॥

^३समुद्रस्य समुद्रवणशीलस्य^१ मण्डलस्य प्रतिष्ठा तेजः रश्मयः ॥

वा सीद ॥३॥ 'समुद्रोऽस्ति तेजसि श्रितः । अपां
 प्रतिष्ठा । त्वयीदमन्तः । विश्वं यक्षं विश्वं भूतं
 विश्वं सुभूतम् । विश्वस्य भर्ता विश्वस्य जनयि-
 ता । तं त्वोपदधे कामदुघमक्षितम् । प्रजार्पति-
 स्त्वा सादयतु । तया देवतयाऽहिरस्वङ्गुवा सीद ॥
 ४॥ 'आपस्स्थ समुद्रे श्रिताः । पृथिव्याः प्रतिष्ठा
 युष्मासु । इदमन्तः । विश्वं यक्षं विश्वं भूतं वि-
 श्वं सुभूतम् । विश्वस्य भर्तृणां विश्वस्य जनयि-
 त्र्यः । ता व उपदधे कामदुघा अक्षिताः । प्रजा-
 र्पतिस्त्वा सादयतु । तया देवतयाऽहिरस्वङ्गुवा
 सीद ॥५॥ 'पृथिव्यस्यप्सु श्रिता । अग्नेः प्रतिष्ठा ।
 त्वयीदमन्तः । विश्वं यक्षं विश्वं भूतं विश्वं सुभू-
 तम् । विश्वस्य भर्त्री विश्वस्य जनयित्री । तां
 त्वोपदधे कामदुघामक्षिताम् । प्रजार्पतिस्त्वा सा-
 दयतु । तया देवतयाऽहिरस्वङ्गुवा सीद ॥६॥ 'अ-

'समुद्रो मण्डल अपां प्रतिष्ठा, तत्कारणत्वात् ॥

'आपः पृथिव्याः प्रतिष्ठा, अद्वयं पृथिवीति ॥

'पृथिव्यग्नेः प्रतिष्ठा, तद्विषयत्वात् ॥

'अग्निरन्तरिक्षस्य प्रतिष्ठा, तत्सोपारि स्थितत्वात् ॥

अग्निरसि पृथिव्याऽश्रितः । अन्तरिक्षस्य प्रतिष्ठा ।
 त्वयीदमन्तः । विश्वं यक्षं विश्वं भूतं विश्वं सुभू-
 तम् । विश्वस्य भर्ता विश्वस्य जनयिता । तं त्वो-
 पदधे कामदुग्धमक्षितम् । प्रजापतिस्त्वा सादयतु ।
 तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद ॥ ७ ॥ 'अन्तरि-
 क्षमस्यग्नौ श्रितम् । वायोः प्रतिष्ठा । त्वयीदमन्तः ।
 विश्वं यक्षं विश्वं भूतं विश्वं सुभूतम् । विश्वस्य
 भर्तृ विश्वस्य जनयितृ । तत्त्वोपदधे कामदुग्धम-
 क्षितम् । प्रजापतिस्त्वा सादयतु । तया देवतयाऽ-
 ङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद ॥ ८ ॥ 'वायुरस्यन्तरिक्षे श्रितः ।
 दिवः प्रतिष्ठा । त्वयीदमन्तः । विश्वं यक्षं विश्वं
 भूतं विश्वं सुभूतम् । विश्वस्य भर्ता विश्वस्य ज-
 नयिता । तं त्वोपदधे कामदुग्धमक्षितम् । प्रजाप-
 तिस्त्वा सादयतु । तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सी-
 द ॥ ९ ॥ 'द्यौरसि वायौ श्रिता । आदित्यस्य प्र-

'अन्तरिक्षं वायोः प्रतिष्ठा, तद्विषयत्वात् ॥

'वायुर्दिवः प्रतिष्ठा, तस्योपरि स्थितत्वात् ॥

'द्यौरादित्यस्य प्रतिष्ठा, तद्विषयत्वात् ॥

प्रतिष्ठा । त्वयीदमन्तः । विश्वं यक्षं विश्वं भूतं विश्वं सुभूतम् । विश्वस्य भर्त्री विश्वस्य जनयित्री । तां त्वोर्पदधे कामदुधामक्षिताम् । प्रजापतिस्त्वा सादयतु । तया देवतयाऽङ्गिरस्वङ्गुवा सीद ॥ १० ॥

"आदित्योऽसि दिवि श्रितः । चन्द्रमसः प्रतिष्ठा । त्वयीदमन्तः । विश्वं यक्षं विश्वं भूतं विश्वं सुभूतम् । विश्वस्य भर्ता विश्वस्य जनयिता । तं त्वोर्पदधे कामदुधमक्षितम् । प्रजापतिस्त्वा सादयतु । तया देवतयाऽङ्गिरस्वङ्गुवा सीद ॥ ११ ॥ "चन्द्रमा अस्यादित्ये श्रितः । नक्षत्राणां प्रतिष्ठा । त्वयीदमन्तः । विश्वं यक्षं विश्वं भूतं विश्वं सुभूतम् । विश्वस्य भर्ता विश्वस्य जनयिता । तं त्वोर्पदधे कामदुधमक्षितम् । प्रजापतिस्त्वा सादयतु । तया देवतयाऽङ्गिरस्वङ्गुवा सीद ॥ १२ ॥ "नक्षत्राणि स्थ चन्द्रमसि श्रितानि । संवत्सरस्य प्रतिष्ठा युष्मा-

^१आदित्यश्चन्द्रमसः प्रतिष्ठा, तदीयरस्थ्यधीनप्रकाशत्वात् ॥

^२चन्द्रमा नक्षत्राणां प्रतिष्ठा, तद्योगेन कालवच्छेदकत्वान्नक्षत्राणाम् ॥

^३नक्षत्राणि संवत्सरस्य प्रतिष्ठा, तैरारब्धत्वात् ॥

सु । इदमन्तः । विश्वं यक्षं विश्वं भूतं विश्वं सु-
 भूतम् । विश्वस्य भर्तृणि विश्वस्य जनयितृणि ।
 तानि व उपदधे कामदुघान्यक्षितानि । प्रजापति-
 स्त्वा सादयतु । तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्भुवा सीद ॥
 १३ ॥ ^{१४}संवत्सरोसि नक्षत्रेषु श्रिताः । ऋतूनां प्र-
 तिष्ठा । त्वयीदमन्तः । विश्वं यक्षं विश्वं भूतं वि-
 श्वं सुभूतम् । विश्वस्य भर्ता विश्वस्य जनयिता । तं
 त्वोपदधे कामदुघमक्षितम् । प्रजापतिस्त्वा सादय-
 तु । तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्भुवा सीद ॥ १४ ॥ ^{१५}ऋत-
 वस्स्थ संवत्सरे श्रिताः । मासानां प्रतिष्ठा युष्मासु ।
 इदमन्तः । विश्वं यक्षं विश्वं भूतं विश्वं सुभू-
 तम् । विश्वस्य भर्तारो विश्वस्य जनयितारः । तान्
 व उपदधे कामदुघानक्षितान् । प्रजापतिस्त्वा सा-
 दयतु । तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्भुवा सीद ॥ १५ ॥
^{१६}मासास्स्थर्तुर्षु श्रिताः । अर्धमासानां प्रतिष्ठा यु-

^{१४}संवत्सर ऋतूनां प्रतिष्ठा, नक्षत्रवत्त्वात् ॥

^{१५}ऋतवो मासानां प्रतिष्ठा, तदवयवत्त्वात् ॥

^{१६}मासा अर्धमासानाम् ॥

प्राप्सु । इदमन्तः । विश्वं यक्षं विश्वं भूतं विश्वं
 सुभूतम् । विश्वस्य भर्तारो विश्वस्य जनयितारः ।
 तान् व उपदधे कामदुघानक्षितान् । प्रजार्पति-
 स्त्वा सादयतु । तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्भुवा सीद ॥
 १६ ॥ "अर्धमासास्थं मासु श्रिताः । अहोरात्र-
 योः प्रतिष्ठा युष्मासु । इदमन्तः । विश्वं यक्षं वि-
 श्वं भूतं विश्वं सुभूतम् । विश्वस्य भर्तारो विश्व-
 स्य जनयितारः । तान् व उपदधे कामदुघानक्षि-
 तान् । प्रजार्पतिस्त्वा सादयतु । तया देवतयाऽ-
 ङ्गिरस्वद्भुवा सीद ॥ १७ ॥ ^{१८}अहोरात्रे स्थोऽर्धमा-
 सेपु श्रिते । भूतस्य प्रतिष्ठे भव्यस्य प्रतिष्ठे । यु-
 वयोऽिदमन्तः । विश्वं यक्षं विश्वं भूतं विश्वं सु-
 भूतम् । विश्वस्य भर्तारो विश्वस्य जनयिज्यौ । ते
 वामुपदधे कामदुघे अक्षिते । प्रजार्पतिस्त्वा साद-
 यतु । तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्भुवा सीद ॥ १८ ॥

^{१७}अर्धमासा अहोरात्रयोः ॥

^{१८}अहोरात्रे भूतभव्ययोः उत्पन्नोत्पत्त्यमानयोः प्रतिष्ठे ॥

^{१९}पौर्णमास्यष्टकाऽमावास्या । अन्नादास्स्थान्नुदुघो
युष्मासु । इदमन्तः । विश्वं यक्षं विश्वं भूतं विश्वं
सुभूतम् । विश्वस्य भर्त्र्यो विश्वस्य जनयित्र्यः ।
ता व उपदधे कामदुघा अक्षिताः । प्रजापतिस्त्वा
सादयतु । तया देवर्तयाऽङ्गिरस्वद्धुवा सीद ॥१९॥

^{२०}राडंसि बृहती श्रीरसीन्द्रपत्नी धर्मपत्नी । विश्वं
भूतमनु प्रभूता । त्वयीदमन्तः । विश्वं यक्षं विश्वं
भूतं विश्वं सुभूतम् । विश्वस्य भर्त्री विश्वस्य
जनयित्री । तां त्वोपदधे कामदुघामक्षिताम् । प्र-
जापतिस्त्वा सादयतु । तया देवर्तयाऽङ्गिरस्वद्धुवा

^{१९}अहोरात्रविशेषः । पौर्णमास्यादयः । अन्नदुघ इति कृत् ।
छान्दसं धत्वम् । पित्रादिभ्योऽन्नमेता ददति, ते चान्नमेतासु
अदन्ति, तस्मादन्नादनसामर्थ्यवत्य एता दुहेते चान्नं पित्रादिभ्यः॥

^{२०}राट् दीप्तिः, बृहती महती बुद्धिरुच्यते । श्रीः श्रयणीया,
इन्द्रस्य पालयित्री, धर्मस्य च पालयित्री । 'विभाषा सपूर्वस्य'
इति द्विग्वारो । 'पत्यावैश्वर्ये' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
विश्वमपि भूतजातं अनु प्रभूता, यद्यद्वति तत्र तत्र रायंभन
भवति प्रकर्षेण तत्तदावयतीति तस्यात्माधीनात्मलाभन्यान् प्रभूतत्वं
बुद्धेः ॥

सीद ॥ २० ॥ ^{२१}ओजोसि सहोसि । वलमसि भ्रा-
जोसि । देवानां धामामृतम् । अमर्त्यस्तपोजाः ।
त्वयीदमन्तः । विश्वं यक्षं विश्वं भूतं विश्वं सु-
भूतम् । विश्वस्य भर्ता विश्वस्य जनयिता । तं
त्वोपदधे कामदुग्धमक्षितम् । प्रजार्पतिस्त्वा साद-
यतु । तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद ॥ २१ ॥

लोकस्तपस्तेजस्समुद्र आर्षः पृथिव्यग्निरन्त-
रिक्षं वायुद्यौरादित्यश्चन्द्रमा नक्षत्राणि संवत्सर
ऋतवो मासा अर्धमासा अहोरात्रे पौर्णमासी रा-
हस्योजोस्येकविंशतिः ॥ १ ॥

लोकोसि भर्ता तम् । तपस्तेजोसि भर्तृ तत् ।
समुद्रोसि भर्ता तम् । आर्षस्थ भर्तृयस्ता वः ।
पृथिवी भर्त्री ताम् । अग्निरसि भर्ता तम् । अन्त-
रिक्षं भर्तृ तत् । वायुरसि भर्ता तम् । द्यौरसि
भर्त्री ताम् । आदित्यश्चन्द्रमा भर्ता तम् । नक्षत्रा-
णि स्थ भर्तृणि तानि वः । संवत्सरोसि भर्ता

^{२१}ओज आदिना नानाधर्मत्वेनेष्टका स्तूयने—ओजः तेन तद्देतु-
त्वात्ताच्छब्दम् । सहः अभिभवितृत्वं शत्रूणाम् । वलं शक्तिः,

तम् । ऋतवो मासां अर्धमासा भर्तारस्तान् वः ।
अहोरात्रे भर्तार्यो ते वाम् । पौर्णमासी भर्तार्यस्ता
वः । राडसि भर्त्री ताम् । ओजोसि भर्ता तमेक-
विंशतिः ॥

‘त्वमग्ने रुद्रो असुरो महो दिवः । त्वं शर्धो
मारुतं पूष ईक्षिषे । त्वं वातैररुणैर्यासि शंगयः ।
त्वं पूषा विधत्तः पांसि नु त्मना । देवां देवेषु श्रः
यध्वम् । प्रथमा द्वितीयेषु श्रयध्वम् । द्वितीयास्तृ-
तीयेषु श्रयध्वम् । तृतीयाश्चतुर्थेषु श्रयध्वम् । च-
तुर्थाः पञ्चमेषु श्रयध्वम् । पञ्चमाप्यष्टेषु श्रयध्वम् ॥

भ्राजो यशः, देवानां धाम धारकं स्थानं वा तेजोसि अ-
मृतं अमरणहेतुः, अमर्त्यः अमरः ‘अनश्वर’, तपोजाः तपो-
भिनिष्पाद्यः । ‘जनसप्तत्वन’ इति विद् । ‘भिद्वनोः’ इत्यात्वम् ॥

इति द्वितीये वाटके प्रथमोऽनुवाकः.

‘अध्वराहुत्यनन्तरं चतुर्भिरनुवाकैश्चतस्र आहुतोर्भुहोति ‘त्वमग्ने
रुद्रः’ इत्यादिभिः ॥ स्वन एव मिद्धे एकेकाहुतिरुत्थापनाय भत्वा-
रोऽनुवासास्स्याहाकारान्ता आप्राताः । तत्र—त्वमग्ने रुद्र इति
जगती ॥ व्याख्याता* । देवा देवेषु श्रयध्वमित्यादिनि यत्रूपि ।

२२॥ पृष्ठास्तस्रमेपुं श्रयध्वम् । सप्तमा अष्टमेपुं
 श्रयध्वम् । अष्टमा नवमेपुं श्रयध्वम् । नवमा द्वा-
 दशमेपुं श्रयध्वम् । दशमा एकादशेपुं श्रयध्वम् ।
 एकादशां द्वादशेपुं श्रयध्वम् । द्वादशास्त्रयोदशेपुं
 श्रयध्वम् । त्रयोदशाश्चतुर्दशेपुं श्रयध्वम् । चतुर्द-
 शाः पञ्चदशेपुं श्रयध्वम् । पञ्चदशाः षोडशेपुं श्र-
 यध्वम् ॥ २३ ॥ षोडशास्तस्रदशेपुं श्रयध्वम् । स-
 त्रदशा अष्टादशेपुं श्रयध्वम् । अष्टादशा एकात्र-
 विंशेपुं श्रयध्वम् । एकात्रविंश विंशेपुं श्रय-
 ध्वम् । विंश एकात्रिंशेपुं श्रयध्वम् । एकत्रिंश
 द्वात्रिंशेपुं श्रयध्वम् । द्वात्रिंशस्त्रयोत्रिंशेपुं श्र-
 यध्वम् । त्रयोत्रिंशश्चतुर्विंशेपुं श्रयध्वम् । च-
 त्त्तुर्विंशः पञ्चविंशेपुं श्रयध्वम् । पञ्चविंश-
 षोड्विंशेपुं श्रयध्वम् ॥ २४ ॥ षोड्विंशस्तस्रविं-

हे देवाः! सर्वेऽपि देवेषु श्रयध्वं प्रविशत, सर्वेऽपि मदभिने-
 कर्त्तव्यं भजत, मेषूय मदभिमतं गाधपनेनि गच्छत । एवमापे-
 नोक्ता गुणशोऽप्याह—प्रथमा इति । तत्र शयित्यां गताः प्रथ-
 माः, अन्नरिते द्वितीयाः, दिवि तृतीयाः, एते प्रधानमूलास्तयो

५शेषु श्रयध्वम् । सप्तविंश अष्टाविंशेषु श्र-
यध्वम् । अष्टाविंश एकात्र त्रिंशेषु श्रयध्वम् ।
एकात्र त्रिंशस्त्रिंशेषु श्रयध्वम् । त्रिंश ए-
कत्रिंशेषु श्रयध्वम् । एकत्रिंशां द्वात्रिंशेषु
श्रयध्वम् । द्वात्रिंशस्त्रयस्त्रिंशेषु श्रयध्वम् ।
‘देवास्त्रिरेकादशास्त्रिंशस्त्रयस्त्रिंशाः । उत्तरे भवत ।

गणाः । अत एवामन्त्रचोच्यन्ते । त्रिष्वपि अपदात्परत्वात् पा-
ठिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । चतुर्थादय एषां गुणभूताः, अतौ ना-
मन्त्रयन्ते । चतुर्थादयो भूत्वा पञ्चमादिषु श्रयध्वमिति प्रथमादय
एव प्रार्थ्यन्ते । एवमात्रयस्त्रिंशद्गणाद्दृष्टव्यम् ॥

‘इदानीं गणमेवं दर्शयति—देवा इति ॥ हे देवाः! हे
त्रिरेकादशाः! हे त्रिस्त्रयस्त्रिंशाः! । त्रिरेकादश त्रयस्त्रिंशत् तासां
पूरणास्त्रिरेकादशाः । एवं त्रिस्त्रयस्त्रिंशत् एकोनशतं, तस्य पू-
रणास्त्रिस्त्रयस्त्रिंशाः । तत्र च प्रथमस्यापदात्परत्वान्निघाताभावः ।
‘विभाषितं विशेषवचने बहुवचनम्’ इति प्रथमस्याविद्यमानत्वनिषे-
धाद्वितीयं निहन्यत एव । तस्य सामान्यवचनत्वेनाविद्यमानत्व-
निषेधाभावान्निघाताभावे आद्युदात्तत्वमेव । अथ हे उत्तरे देवाः ।
यावदेकोनचत्वारिंशदधिकशतत्रयसहितानि त्रीणि सहस्राणि भवन्ति
सर्वे उत्तरवर्त्मानः उत्तरेस्समानवर्त्मानः, उत्तरसत्त्वानः उत्तरेस्स-

उत्तरवर्त्मनि उत्तरसत्त्वानः । यत्काम इदं जुहोमि ।
तन्मे समृद्धयताम् । वयं स्याम पतयो रयी-
णाम् । भूर्भुवस्स्वस्वाहा ॥ २५ ॥

पृष्ठेषु श्रयध्वः पौडुशेषु श्रयध्वः पड्डिः शेषु
श्रयध्वमुत्तरसत्त्वानश्चत्वारि च ॥ २ ॥

मानप्राधान्याश्च भवत उत्तरोत्तरगणैरेकीभूता इत्यर्थः । तत्रायं
गणानां क्रम — एको देवस्त्रिभिरेकादशाभिर्गुणितस्त्रयस्त्रिंशद्देवाः,
एवं त्रिभिर्गुणिता एकोनशतम् । तदिदमुक्तं 'त्रिरेकादशास्त्रिस्त्रय-
स्त्रिंशाः' इति । पुनरप्येकोनशतसंख्या देवास्त्रिभिरेकादशाभिर्गु-
णिता उत्तरे इत्युच्यन्ते । ते च सप्तपञ्चाधिकशतद्वयसहितानि
ग्रीणि सहस्राणि । अथ प्रथमस्यावान्तरगणस्याधिपतयस्त्रयस्त्रिंशत्,
उत्तरस्य च त्रयस्त्रिंशत्, अथ प्रथमस्य प्रधानगणस्य त्रयः,
उत्तरस्य च त्रयः, एव सर्वे समूय एकोनचत्वारिंशदधिकशतत्रयस-
हितानि ग्रीणि सहस्राणि देवा भवन्ति । अथैवंभवद्विरप्रमवाङ्किरि-
त्थं कर्तव्यमित्याह — यत्कामः अहं इदं जुहोमि तन्मे पुष्पं
त्पसादात् समृद्धयतां, वयं रयीणां धनानां च पतयस्स्याम ।
भूरादिवासिम्यसर्वेभ्योऽपि पुष्पम्यं स्वाहुतमिदं करोमि ॥

इति द्वितीये ऋठवे द्वितीयोऽनुवाकः.

‘अग्नाविष्णू सजोर्पसा । इमा वर्धन्तु वां गि-
रः । द्युमैर्वाजैभिरागतम् । राज्ञीं विराज्ञीं । सम्रा-
ज्ञीं स्वराज्ञीं । अर्चिश्शोचिः । तपो हरो भाः ।
अग्निस्सोमो बृहस्पतिः । विश्वे देवा भुवनस्य गो-
पाः । ते सर्वे संगत्यः । इदं मे प्रार्थता वचः । व-
यं स्याम पतयो रयीणाम् । भूर्भुवस्स्वस्वाहा॥

संगत्य त्रीणि च ॥ ३ ॥

‘अन्नपतेऽन्नस्य नो देहि । अन्नमीवस्य शुष्मि-
णः । प्रप्रदातारं तारिषः । ऊर्जं नो देहि द्विपदे

‘अग्नाविष्णू इति गायत्री ॥ व्याख्याता* । राज्ञीत्यादिर्नव-
पदा यजुरन्ता । राज्ञाद्यादयो व्याख्याताः प्रथमे काठके† । अत्र
इन्द्रस्थाने सोमः । ते सर्वे इत्यादि । अनुकान्तात्सर्वेऽपि यूयं
संगत्य मे मदीयमिदं प्रार्थनारूपं वचः प्रायत प्रयोजनसंपाद-
नेन रक्त । वयं स्यामेत्यादि । गतम् ॥

इति द्वितीये काठके तृतीयोऽनुवाकः.

‘अन्नपत इत्युपरिष्ठादृहती ॥ व्याख्याता§ । अग्ने पृथवी
पत इत्यादि । निगदसिद्धम् । सर्वत्र ‘नामन्त्रिते समानाधि-

चतुष्पदे । अग्ने पृथिवीपते । सोमं वीरुधां पते ।
 त्वष्टस्समिधां पते । विष्णवाशानां पते । मित्रं स-
 त्यानां पते । वरुण धर्मणां पते ॥२७॥ मरुतो
 गणानां पतयः । रुद्रं पशूनां पते । इन्द्रौजसां प-
 ते । बृहस्पते ब्रह्मणस्पते । १आ रुचा रोचिऽहः
 स्वयम् । रुचा रुरुचे रोचमानः । अतीत्यादस्स्वरा
 भरेह । तस्मिन् योनौ प्रजनौ प्रजायेय । वयः
 स्याम् पतयो रयीणाम् । भूर्भुवस्स्वस्वाहा ॥२८॥
 वरुण धर्मणां पते स्वंस्वाहा ॥४॥

करणे' इत्यविद्यमानत्वनिषेध । पूर्वस्य तु 'नामन्त्रिते' इति
 पठ्यन्तानां परामन्त्रितानुप्रवेश ॥

१आ रुचेति पञ्चपदा त्रिष्टुब्जगती वा ॥ रुचा दीप्त्या अहं
 आरोचे सर्वतो दीप्ये, किञ्चाह स्वयमेव रुचा रोचमानः
 निरपेक्षदीप्ति रुरुचे रोचै, तदर्थमतीत्य अतिक्रम्य अदः अ-
 न्तरिक्षं यत् स्थित स्वः तदिहाभर जाहर इह अस्मिन् कर्मणि
 फलत्वेनानय, यतोऽहं तस्मिन् योनौ सर्वार्थकारणे प्रजनां प्रज-
 ननाधारे अहं प्रजायेय प्रजावान् स्याम् । जनेरीणादिक इम-
 त्ययः । वयं स्यामेति । व्याख्यातम्* ॥

इति द्वितीय काण्ड चतुर्थोऽनुवाकः .

‘सप्त ते अग्रे समिधस्सप्त जिह्वा । सप्तरूपं-
 स्सप्तधामं प्रियाणि । सप्त होत्रा अनु विद्वान् ।
 सप्त योनीरा पृणस्वा धृतेन । प्राची दिक् । अ-
 ग्निदेवता । अग्निः स दिशां देवं देवतानामृच्छतु ।
 यो मैतस्यै दिशोऽभिदासति । दक्षिणा दिक् । इ-
 न्द्रो देवता ॥ २९ ॥ इन्द्रः स दिशा देवं देवता-
 नामृच्छतु । यो मैतस्यै दिशोऽभिदासति । प्रती-
 ची दिक् । सोमो देवता । सोमः स दिशां देवं
 देवतानामृच्छतु । यो मैतस्यै दिशोऽभिदासति ।
 उदीची दिक् । मित्रावरुणौ देवता । मित्रावरुणौ
 स दिशां देवौ देवतानामृच्छतु । यो मैतस्यै दि-

‘सप्त त इति मध्येऽव्योतिस्त्रिष्टुप् ॥ ‘भूमिर्भूमा’* इत्यत्र व्या-
 ख्याता । सप्त होत्रा अनु विद्वानिति विशेषः,—अनुक्रमेण
 विद्वान् । शेष यजु । वयं स्यामेषेकपदा त्रिष्टुप् । या
 प्राची दिक् तस्या अग्निदेवता । अथ दिशा या देवता
 तासा मध्ये अग्नि देव प्राच्या देवता स ऋच्छतु माप्य
 प्रलीयता तत्रैव क्षीयताम् । क ‘यो जन एतस्य दिश
 स्मबन्धी मामभिदासति उपशपथति । ‘दम् उपशपे’ शान्दस-

शोऽभिदासन्ति ॥ ३० ॥ ऊर्ध्वा दिक् । बृहस्पतिर्दे-
वता । बृहस्पतिः स दिशां देवं देवतानामृच्छतु ।
यो मैतस्यै दिशोऽभिदासन्ति । इयं दिक् । अदिति-
र्देवता । अदितिः स दिशां देवीं देवतानामृच्छतु ।
यो मैतस्यै दिशोऽभिदामन्ति । पुरुषो दिक् । पुरु-
षो मे कामान्त्समर्धयतु ॥ ३१ ॥ अन्धो जागृविः
प्राण । अन्तावेहि । वृधिर आकन्दपितरपान । अ-
सावेहि । उपसमुपसमशीय । अहमसो ज्योतिर-

मात्वम् । एतेनोत्तरे व्याख्याता । दिशामिति 'सावेकाच' इति
पष्ठ्या उदात्तत्वम् । दिशोऽभिदासतीत्यत्र नेनैवेदात्तत्वम् । 'स्वरितो
वाऽनुदात्ते षडादौ' इति स्वरितत्वम् । 'देवताद्वन्द्वे च' इति
मिश्रावरुणशब्दो ह्यनुदात्त । बृहस्पतिशब्दो वनस्पत्यादिः । इयं
अधोदिक् । पुरुषस्सर्वस्यापि दिक्, व्यापित्वात् तादृशः पुरुषो
मे कामान् समर्धयतु । अन्धो जागृविरित्यादि । व्याख्यातं
प्रथमे काठके* । उपसमुपसं इति तृतीयः पर्यायः, सर्वामुपसं
अशीय व्याख्यातम् । अश्रोतेरञ्जन्दपशपो लुक् । असावेहीति
प्राणापानाबुध्येते, युवयो प्रसादात् उपसं सर्गमभ्युवीयेति ।
किंच—हे असो प्राण ! हे असो अपान ! उभयार्थे असो
इत्युक्तम् । युवयो प्रसादान् इदं ज्योतिः आदित्यमपि अशीय

शीय । अहमसोऽपौशीय । वयञ् स्याम पतंयो
रयीणाम् । भूर्भुवस्स्वस्स्वाहा ॥ ३२ ॥

दक्षिणा दिगिन्द्रो देवता मित्रावरुणौ स दिशां
देवौ देवतानामृच्छतु यो मैतस्यै दिशोऽभिदास-
त्यर्धयतु नवं च ॥ ५ ॥

'यत्तेऽचितं यदुं चितं ते अग्रे । यत्तं ऊनं यदु
तेऽतिरिक्तम् । आदित्यास्तदङ्गिरसश्चिन्वन्तु । वि-
श्वे ते देवाश्चितिमापूरयन्तु । चितश्चासि संचित-

आप्नुयाम्, तथा हे असो अपः कर्माणि युवयोः बलेन अशी-
य कर्ता स्या कर्मणाम् । वर्णव्यत्ययेन औरारस्य ओकारः ।
वयं स्यामेत्यादि । गतम् ॥

इति पथमोऽनुष नः.

'यत्तेऽचितमित्शुपस्थानम् ॥ त्रिष्टुभियम्, द्यारयातप्राया
'समेव त्वां वेत्य' * इत्यत्र । विशेषतः—हे अग्रे! यत्तं संचि-
तं अचितं यच्चापि चितम् । यत्त ऊनमित्यादि समानम् ॥

'चितश्चेति द्विरदा त्रिष्टुप् ॥ तत्रैव व्यहराता * ॥

आस्यग्रे । एतावाऽश्वासि भूयाऽश्वास्यग्रे । 'लो-
कं पृणच्छिद्रं पृण । अयो^३ सीद शिवा त्वम् । इ-
न्द्राधी त्वा बृहस्पतिः । अस्मिन् योनावसीपदम् ॥
३३ ॥ तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद । 'ता अस्य
सूददोहसः । सोमऽश्रीणन्ति^४ पृथयः । जन्मन्दे-
वानां विशः । त्रिष्वारोघने दिव । तया देवतया-
ऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद । 'अग्ने^५ देवाः इहार्चह । ज-

^३ लोकापृणा उपदधाति—लोकं पृणोति ॥ अनुपुविष य-
जुरन्ता व्याख्याता 'अपेत वीत' इत्यत्र * ॥

'ता अस्योति[†] ॥ दिवो रोचने स्वर्गस्य प्रकाशवे अस्य
जन्मन् यजमानस्य जन्मनि निविशन्ते सति देवानां तवन्धि-
न्यो विश मन्त्ररूपा पृथयः अल्पगोसदृशा सूददोहस
अन्नस्य दोहयित्रश्च ता इष्टका सोम श्रीणन्ति पक्वं कुर्वन्ति ।
कदा ? त्रिषु सवनेषु । आ समन्तात् यानि प्रातस्सवनादीनि
तेषु निरन्तरं सोमपाके हेतव एता इष्टका इत्यर्थः । एता
इष्टका यदेवतासम्बन्धि-य, तथा देवनेयेत्यादि पूर्ववत् ॥

^५ अग्ने इति ॥ हे अग्ने ! इह अस्मिन् कर्मणि देवानावह
आह्वय । जज्ञानः कर्तव्यज्ञः । वृक्तवर्हिषे आर्वातवपज्ञाय
यजमानाय । यद्वा—नज्ञानो जातेमि यजमानार्थम् । लिट्

ज्ञानो वृक्तवर्हिषे । असि होता न ईड्यः । 'अ-
गन्म महा मनसा यविष्ठम् ॥ ३४ ॥ यो दीदाय
समिद्धस्त्वे दुरोणे । चित्रभानू रोदसी अन्तरुर्वी ।
स्वाहुतं विश्वतः प्रत्यश्रम् । मेधाकारं विदथस्य
प्रसाधनम् । अग्निः होतारं परिभूतमं मतिम् ।

कानच् । नः खल्वस्मान् ईड्यः स्तुत्यो होता आहताऽसि
देवानां, तस्मात्त्वामेव धूमो देवानावेहेति । 'ईडवन्द' इत्या-
द्युदात्तत्वम् ॥

'अगन्मेति त्रिष्टुप् ॥ अग्निं यय अगन्म शरणं गता ।
'मन्ते धस' इति च्लेटुक् । मनसा भक्त्या । महान्, 'मुषा
मुलुक्' इति उद्देशः । यविष्ठं युवतम हविर्भिर्भिश्चयितार वा,
देवै स्वाहुतं मुषु हविषामाहुतिभिराराभित, विश्वतः सर्वतोऽपि
प्रत्यश्रं अस्मदाभिमुख्येनागच्छन्त स्वाहुतत्वेनानुक्त्वा ईदृशः ॥ अग-
न्मेति । पुनश्च विशेष्यते—यो दीदाय दीप्यते स्वे दुरोणे आत्मीये
गृहे, रोदसी व्यावाष्टिभ्यो उर्वी उर्वी । 'वा उन्दति' इति
पूर्वसर्गशेषत्वम् । अन्तः मध्ये । व्यच्येन द्वितीया 'मुषा
मुलुक्' इति वा षष्ठ्या लुक् । चित्रभानुः नायनीयदीप्तिः ॥

'मेधाकारमिति जगती ॥ हे अग्ने' ता मेधाकार बुद्धि-
स्थितानां रतारं संपादयितारं, विदथस्य यज्ञस्य प्रसाधनं
प्रष्टष्ट साधनं, अग्निं अद्वानादिगुणं होतारं आहतां, परि-
भूतम सर्वतो भावयितृतमं रम्यगाम् । 'बहुलमन्यत्रापि' इति गि-

त्वामर्भस्य हविषस्समानमित् । त्वां महो वृणते
 नरो नान्यं त्वत् । 'मनुष्वत्त्वा निधीमहि । मनु-
 प्वत्समिधीमहि । अग्ने मनुष्वदङ्गिरः ॥ ३५ ॥ दे-
 वान्देवायते यज । 'अग्निर् हि वाजिनं विशे ।

लुक् । परिभाषयितुं न वा शत्रूणाम् । मतिं मतिमन्तं मननीयं
 वा । यथोक्तगुणशालिनाऽपि दुराराधेन कौड्यं इत्याह—अ-
 र्भस्य अल्पस्य महः महत्तश्च हविषः समानमित् समानमेव
 समानतुष्टिमेव महता तुल्यमल्पमपि गृह्यनमीदृशं त्वामेव नरः
 मनुष्या वृणते भजन्ते न तु त्वचोऽन्यमनीदृशमहिमानम् ॥

'मनुष्वत्त्वेत्यनुष्टुप् ॥ हे अग्ने । त्वा मनुष्वत् मनुष्यमिव
 गृहे निधीमहि स्थापयाम, मनुष्यवदेव समिधीमहि संदीपया-
 म' अर्चयाम मनुष्ययोग्यमेवोपचारान् जानीम इति । 'तेन
 तुल्यं' इति वति, तदर्हतीति वा । यद्वा—मनुष्वन् मनुष्या
 इव, यथा मनुष्या गृहे बन्धु स्थापयन्ति, यथा च पूजयन्ति
 तदनु रूपं वयं कुर्म । उभयत्र छान्दसश्शपो लुक् मनोश्च
 पुगागम, सकारान्त वा शब्दान्तरम् । हे अग्ने । अङ्गिरः अङ्ग-
 नादिगुण त्वमपि मनुष्वत् मनुष्याणामिव मनुष्यार्हं वा देवान्
 यज, तत् परं यथा प्रसीदसि तथा यजामह इति भाव ।
 देवायते देवान् यष्टुमिच्छते यजमानाय । 'देवसुप्रयोर्यनुषि वा-
 ठके' इति दीर्घत्वम् ॥

'अग्निर्होति पञ्चपदा पङ्क्ते ॥ अग्निः खलु वाजिनं अज

च्छति प्रतिष्ठाम् । यो ह वा अग्नेर्नाचिकेतस्य शरीरं वेद । स शरीर एव स्वर्गं लोकमेति । हिरण्यं वा अग्नेर्नाचिकेतस्य शरीरम् । य एवं वेद । स शरीर एव स्वर्गं लोकमेति । 'अथो यथा रुक्म उत्तंसो भाष्यात् ॥ ३९ ॥ एवमेव स तेजसा यशसा । अस्मिञ्च लोकेऽमुष्मिञ्च भाति । 'उरवो ह वै नामैते लोकाः । येऽवरेणादित्यम् । अथ हैते वरीयांसो लोकाः । ये परेणादित्यम् ।

हिरण्यं तदुभयं, हिरण्येष्टकाभिरुपशानात् । विदित्वा यदुः प्रथमं फलं, द्वितीयं वेदितुं । हिरण्यं नाचिकेतस्य शरीरं हिरण्यात्मकत्वास्य ॥

'अथो यथेति ॥ अपिच उत्तंसं स्वर्गं यथा भाष्यात् भाष्यात् । छान्दसो द्वितीयकारोपजनः, यकारान्तं वा धात्वन्तरं द्रष्टव्यं, स्वार्थिकण्यन्तो वा भानिर्द्रष्टव्यः । एवमेव स नाचिकेतयानी तद्देही च तेजसा यशसा च अस्मिञ्च लोकेऽमुष्मिञ्च भाति ॥

'उरवो ह वा इत्यादि ॥ द्वये लोका. उरवो महान्तश्च वरीयांस उरुतराश्च । 'प्रियरियर' इत्यादिना वरादेशः । तत्रादित्यस्याघस्तादुरव उपरि वरीयांस । तत्रैव यजमानः पश्चिदन्तवन्तं क्षय्यं क्षपितुं शक्यं लोकं जयति योऽवरेणादित्यं

अन्तर्वन्तः ह वा एष क्षय्यं लोकं जयति । योऽ-
 वेरेणादित्यम् । अथ हैषोऽनन्तमपारमक्षय्यं लोकं
 जयति । यः परेणादित्यम् ॥ ४० ॥ अनन्तः ह
 वा अपारमक्षय्यं लोकं जयति । योऽग्निं नाचि-
 केतं चिनुते । य उंचैनमेवं वेद । अथो यथा रथे
 तिष्ठन्पक्षसी पर्यावर्तमाने प्रत्यपेक्षते । एवमहो-
 रात्रे प्रत्यपेक्षते । नास्याहोरात्रे लोकमाप्नुतः । योऽ-
 ग्निं नाचिकेतं चिनुते । य उंचैनमेवं वेद ॥ ४१ ॥

उत्तरः पक्षो गच्छति प्रतिष्ठां भाष्याद्यः

परेणादित्यमष्टौ च ॥ ७ ॥

वर्तते, अथ कश्चिद्यजमान अनन्तं अविनाश अवारं अपर्य-
 वसानभोग अक्षय्यं क्षयितुमशक्यं च लोकं जयति यः
 परेणादित्यं वर्तते । 'ततोऽन्यत्रापि दृश्यते' इति द्वितीया । तत्र
 कोऽनन्तमपारमक्षय्यं लोकं जयतीति चेत्, द्रूम इत्याह—अ-
 नन्तं हेत्यादि । नाचिरेतयाजी नाचिकेतवेदी च तादृशस्य
 लोकस्य जेतुमिति वेदितव्यमिति ॥

'अथो यथेति ॥ अपिच यथा रथस्योत्सङ्गे उपरि तिष्ठन्
 अघस्तात् पर्यावर्तमाने पक्षमी पुन पुन परिवर्तमाने चक्रे प्रत्य-
 पेक्षते तद्विषयिणी अपेक्षा प्रत्यपेक्षणम् । एवमहोरात्रे आदित्यव-
 शनाघस्तात्परिवर्तमाने अथ प्रत्यपेक्षते, न ह्यस्य लोकं स्थानं
 आदित्यादुपरि स्थित अहोरात्रे प्राप्नुतः, नस्मत्कालोऽनवच्छि-
 न्त्वादनन्तत्वमिति । योऽग्निमिति । गतम् ॥

इति द्वितीयः पाठक सप्तमोऽध्यायः ।

‘उशन् ह वै वाजश्रवसस्सर्ववेदसं ददौ । तस्य
ह नचिकेता नाम पुत्र आस । तः ह कुमारः
सन्तम् । दक्षिणासु नीयमानासु श्रद्धा विवेश ।
स होवाच । तत् कस्मै मां दास्यसीति । द्वितीयं
तृतीयम् । तः ह परीत उवाच । मृत्यवे त्वा द-
दामीति । तः ह स्मोत्थितं वाग्भिर्वदति ॥४२॥
गौतम कुमारमिति । स होवाच । परेहि मृत्योर्गृ-
हान् । मृत्यवे वै त्वाऽदामिति । तं वै प्रवसन्तं

‘उशन्नित्यादि ॥ उशन्नाम वाजश्रवसोऽपत्यं सर्ववेदसं सर्व-
स्वं ददौ । सर्वं वेदो धनं सर्ववेदसम् । ‘अनसन्नन्तान्नपुंसश्छ-
न्दसि’ इत्यन् समाप्तः । तस्य नचिकेता नाम पुत्रो
वभूव । छान्दमो भूमावाभायः । न चिकेन न जज्ञौ पितु-
र्भाविमिति नचिकेता इति केनिम् । शृपोदरादिः । अथ तं
पुत्रं कुमारमेव बालमेव सन्तं दक्षिणासु नीयमानासु दक्षि-
णानयनकाले पितुः श्रद्धा दानाभिनिवेशो विवेश प्राप, श्रद्धा-
तिशयेन पुत्रमपि दक्षिणात्वेन देयमन्यत । अथ विदिताभि-
प्रायः पुत्र उवाच पितरं—हे तात! कस्मै मां दास्यसि?
इति । एवं द्वितीयं तृतीयं च पुन पुनः प्रच्छ । अथ एवं
पुत्रेण परीतः पर्याक्रान्तः पुन पुनर्निर्वन्धितः पिता क्रुद्ध इव
पुत्रमुवाच—मृत्यवे त्वा ददामीति । अथ पितृवचनानन्तरं

गन्तासीति होवाच । तस्य स्म तिस्रो रात्रीरना-
 श्वान्गृहे वसतात् । स यदि त्वा पृच्छेत् । कुमार-
 कति रात्रीरवाप्सीरिति । तिस्र इति प्रति ब्रूतात् ।
 किं प्रथमा रात्रिमाभू इति ॥ ४३ ॥ प्रजां तु इति ।
 किं द्वितीयामिति । पशूस्तु इति । किं तृतीया-
 मिति । साधुकृत्यां तु इति । तं वै प्रवसन्तं ज-
 गाम । तस्य ह तिस्रो रात्रीरनाश्वान्गृहे उवाच ।
 तमागत्य पप्रच्छ । कुमार कति रात्रीरवाप्सीरि-

मृत्युसकाशं गन्तुमुत्थितं सहस्रोच्चलिन पुत्रमभिलक्षाकाशे काचि-
 द्वागभिवदति स्म उत्तथौ । कीदृशी? आह—हे गौतम!
 किं कुमारमिति किमेव बाल मृत्यवे ददासि? किमिदं ना-
 तमगोत्रस्य तव युज्यते? इति दर्शयितुं गौतमग्रहणम् । अथ
 पितोवाच—परेहि मृत्योर्गृहान् यथाऽहं पापो न स्या, मृत्यवे
 खलु त्वामर्दा दत्तवानहं वेदानीं दत्तं निवर्तयितुमुत्मेहे न त-
 दन्यथा भवति, तस्मात् पुत्र परेहि मृत्योर्गृहान् यास्यसीति ।
 अथ पिता पुत्रमुवाच—तं मृत्यु प्रवसन्तं गृहे असंनिहितं गन्तासि,
 असंनिहिते तस्मिन् मृत्यौ तस्य गृहा गन्तव्यास्त्वयेति यावत् । इत्थं
 च कर्तव्यमित्याह—तस्य गृहे तिस्रो रात्रीरनाश्वान् अनश्व-
 नेव वसतात् वस । अथ स आगतो यदि त्वा पृच्छेत्
 हे कुमार! कति रात्रीरम गृहे अवात्मीः उपितवानसि

ति । तिस्र इति प्रत्युवाच ॥ ४४ ॥ किं प्रथमा-
 रात्रिमाश्ना इति । प्रजां तु इति । किं द्वितीयामिति ।
 पशून्स्तु इति । किं तृतीयामिति । साधुकृत्यां तु
 इति । 'नमस्ते अस्तु भगव इति' होवाच । यरं
 वृणीष्वेति । पितरमेव जीवन्नयानीति । द्वितीयं
 वृणीष्वेति ॥ ४५ ॥ इष्टापूर्तयोर्मै क्षितिं ब्रूहीति
 होवाच । तस्मै हेतमग्निं नाचिकेतमुवाच । ततो
 वै तस्यैष्टापूर्ते नाक्षीयेते । नास्यैष्टापूर्ते क्षीयेते ।
 योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते । य उ चैनमेवं वेद ।

इति, तिस्रो रात्रीरिति प्रतिश्रुतात् प्रविशति । अथ स
 यदि पुन पृच्छेत् प्रथमां रात्रिं किमाश्नाः अशिनयानमि
 इति, तर्दथ प्रतिश्रुता प्रजां ते आशामिति । अथ पुनरपि
 यदि पृच्छेत् द्वितीयां रात्रिं किमाश्ना इति, तदाऽपीत्यं व्या
 पशून्स्ते आशामिति । यदि भूयोपि पृच्छेत् तृतीया रात्रि
 किमाश्ना इति, तदा चेत्य प्रतिश्रुति माधुकृत्यां मृत्युं स
 दीयमाशामिति । एष भिन्नोक्ते पुत्रोऽपि तथैव श्रुत्वानित्याह—तं
 वा इत्येति । गतम् । परोक्षे ऽपि ॥

अथ मृत्युस्त्वान—रे भगवः । नमस्ते अस्तु प्रमीदेति । पु-
 नरप्यहं सम—यं वृणीष्वेति । स्य नास्तेना वृणीमि म्—
 पितरमहं जीवन्नेव अयानि गच्छानीति । अथ तत्तथाऽस्तु,

तृतीयं वृणीष्वेति । पुनर्मृत्योर्मेऽपञ्जितिं ब्रूहीति
 होवाच । तस्मै हेतुमग्निं नाचिकेतमुवाच । ततो
 वै सोऽपं पुनर्मृत्युमजयत् ॥ ४६ ॥ अपं पुनर्मृत्युं
 जयति । योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते । य उ चैनमे-
 वं वेद । प्रजापतिर्वै प्रजाकामस्तपोऽतप्यत । स
 हिरण्यमुवांस्यन् । तदग्नौ प्रास्यन् । तदस्मै ना-
 च्छदयन् । तद्वितीयं प्रास्यत् । तदस्मै नैवाच्छद-
 यत् । तत्तृतीयं प्रास्यत् ॥ ४७ ॥ तदस्मै नैवाच्छ-

द्वितीयमपि वृणीष्वेति तेनोक्ते नाचिकेता वदति स्म—इष्टापूर्त-
 योः क्षितिं स्थान मे ब्रूहीति । ततस्मै एतं नाचिकेतम-
 भिमुवाच । ततस्तस्येष्टापूर्तं नाक्षीयेताम् । आन्द्रस्य डेरत्वम् ।
 नाक्षेयादि विदुषस्तुति । ततस्तृतीयं वरं वृणीष्वेति तेनोक्तो
 नाचिकेता ब्रूते स्म—पुनर्मृत्योरपञ्जितिं मे ब्रूहीति । पुन
 पुनर्मृतिं पुनर्मृत्युं तस्यापन्नयोऽमृतत्वम् । तस्मै हेत्यादि ।
 गतम् ॥

प्रजापतिर्वा इत्यदि ॥ उदास्यत् उत्सिप्तवान् दक्षिणा
 दातुं हस्ते गृहीतवान् । तदग्नौ शोयनार्थं प्रास्यत् प्रक्षिप्तवान् ।
 तदस्मै अस्याभिप्रायानुरूपं नाच्छदयन् न द्रुतमभवत् पापाणां
 मिव स्थिरमभवत् । 'छद अपवारणे' चोरादिकं अदन्तो द्रष्ट-
 व्यः । अथ द्वितीयं तृतीयं च प्रास्तं नैवाच्छदयत् । अथ

दयत् । तदात्मन्नेव हृदय्येऽग्नौ वैश्वानरे प्रास्यत् ।
 तदस्मा अच्छदयत् । तस्माद्विरण्यं कनिष्ठं धना-
 नाम् । भुञ्जत्प्रियतमम् । हृदयजः हि । स वै तमे-
 व नाविन्दत् । यस्मै तां दक्षिणामनेप्यत् । ताः
 स्वायैव हस्तांश्च दक्षिणाया नयत् । तां प्रत्यगृह्णात् ॥
 ४८ ॥ दक्षाय त्वा दक्षिणां प्रतिगृह्णामीति । सोऽ-
 दक्षतु दक्षिणां प्रतिगृह्ण । दक्षते ह वै दक्षिणां प्र-

वाह्याग्निं हित्वा अत्मानि स्थिते हृदय्येऽग्नौ प्रास्यत् । तद-
 स्मा अच्छदयत् हुतमयवत् । तस्मादद्यत्वेऽपि हिरण्यं क-
 निष्ठं दीप्ततमं धनानां मध्ये भवति, संसृजत्वादित्यर्थः । 'कन-
 दीप्तौ' वृजन्तात् 'तुश्छन्दसि' इतीष्टानि 'तुरिष्ठमेयस्मु' इति
 तूलोपः । केचिदाहुः—धनानां मध्ये हिरण्यं कनिष्ठं अज्ञान-
 मयपि भुञ्जत् प्रियतमं भवति हृदयमत्वादिति । अथ स
 प्रजापतिरन्विच्छन्नापि तादृशस्य ग्रहीतारं नाविन्दत् नालमनैर,
 यस्मै तां दक्षिणामनेप्यत् दक्षिणात्वेन तद्विरण्यमदास्यत् । अ-
 थान्यमविदित्वा स्वाय आत्मीयाय दक्षिणाय हस्तायैव तां दक्षि-
 णामनयत् स्वयमेव च तां दक्षिणां प्रत्यगृह्णात्—दक्षायैति मन्त्रेण ।
 दक्षाय वृद्धचर्यं 'दक्ष वृद्धौ' त्वा दक्षिणां प्रतिगृह्णामीत्यर्थः ।
 अथ प्रजापतिः तां दक्षिणां प्रतिगृह्य अदक्षत अर्पित प्रजाः
 मृष्टयान् । तस्मादन्योऽप्येवं विद्वान् हिरण्यदक्षिणां प्रतिगृह्य दक्षते
 वर्धते एव ॥

तिगृह्यं । य एवं वेद । 'एतद्ध' स्म वै तद्विद्वांसो
 वाजश्रवसा गोतमाः । अप्यनूदेश्यां दक्षिणां प्रति-
 गृह्णन्ति । उभयेन वयं दक्षिण्यामह एव दक्षि-
 णां प्रतिगृह्येति । तेऽदक्षन्तु दक्षिणां प्रतिगृह्यं ।
 दक्षते ह वै दक्षिणां प्रतिगृह्यं । य एवं वेद । प्र
 हान्यं व्लीनाति ॥ ४९ ॥

वदुत्याश्चा इत्युवाच द्वितीयं वृणीष्वेत्यजयत्तु-
 तीयं प्रास्यदगृह्णाद्य एवं वेदैकं च ॥ ८ ॥

'एतद्ध स्मेत्यादि ॥ तदेवदेव हिरण्यमाहात्म्यं विद्वांसो
 वाजश्रवसाः वाजश्रवम पुत्रा, गोतमाः गोतमगोत्रना । 'अ-
 त्रिभृगुक्त्स' इति बहुषु लुक् । ते तत्रभवन्त अनूदेश्यां
 अशुद्धमिकोद्दिष्टादिलक्षणामपि दक्षिणां प्रतिगृह्णन्ति स्म । देव
 तादिभ्यो निवेदितमनूदेश्यमिति केचित् । छान्दसमुपसर्गस्य दा-
 र्घ्यत्वम् । केनाभिप्रायेण ते प्रतिगृह्णन्ति स्मेत्याह—उभयेनापि
 प्रकारेण शुद्धाशुद्धद्रव्यप्रतिग्रहणपरेणापि वयं दक्षिणामाहात्म्यवि-
 दौ दक्षिणां प्रतिगृह्य दक्षिण्यामह एव वर्धिण्यामह एवेति
 मन्यमाना अनूदेश्यामपि प्रतिगृह्णन्ति स्म । ते तादृशीमपि दक्षिणां
 प्रतिगृह्य अदक्षन्त अवर्धन्त । तस्मादन्योप्येवविद्वान् अनूदेश्यामपि
 दक्षिणां प्रतिगृह्य दक्षत एव । अथान्यमविद्वांस सा प्रह्वलीनाति
 नाशयत्येव न तु वर्धयति । व्ली विशरणे ॥

इति द्वितीये काठके अष्टमोऽनुवाकः .

‘तं हैतमेके पशुबन्ध एवोत्तरवेद्यां चिन्वते ।
 उत्तरवेदि संमित एषोऽग्निरिति वदन्तः । तत्र त-
 था कुर्यात् । एतमग्निं कामेन व्यर्द्धयेत् । स एनं
 कामेन व्यर्द्धः । कामेन व्यर्द्धयेत् । मौम्ये वावैर्न-
 मध्वरे चिन्वीति । यत्र वा भूर्यिष्ठा आहुतयो हूये-
 रन् । एतमग्निं कामेन समर्द्धयति । स एनं का-
 मेन समर्द्धः ॥ ५० ॥ कामेन समर्द्धयति । अथ हैनं
 पुरर्पयः । उत्तरवेद्यामेव सत्रियमचिन्वत । ततो वै
 तेऽर्विन्दन्त प्रजाम् । अभि स्वर्गं लोकमजयन् ।

‘तं हैतमित्यादि ॥ तमेत नानिरेतमग्निं केचित्पशुबन्ध
 एवोत्तरवेद्यां चिन्वते । उत्तरवेदिसंमित उत्तरवेदिस्थानीय
 एषोऽग्निः सावित्रबहुत्तरवेदिदेशे नितत्वान् । उत्तरवेदिमतां प्र-
 थमः पशुबन्ध, तस्मात्तत्रैव चेतव्यो नान्यत्रेति वदन्तः पशु-
 बन्ध एव चिन्वते । ततथा न कुर्यात्, तथा कुर्येन्नमग्निं हि
 कामेन भूर्यिष्ठाहुतिलाभाभिलाषेण व्यर्द्धयेत् वियोजयेत्, ततोऽमो
 वृद्धिनामो यजमानमपि तदीयेन कामेन व्यर्द्धयेत् । तस्मा-
 त्सौम्येऽध्वरे चेतव्यः । यत्र वा चानृमोसगादौ भूर्यिष्ठा चत-
 तरा आहुतयो हूयेरन् तत्र चेतव्यः । एतमग्निमित्यादि ।
 गतम् ॥

अथ हैनमित्यादि ॥ सत्रायं सत्रं भवम् । गतमन्यम् ॥

चिन्दत एव प्रजाम् । अ॒भि स्व॒र्गं लो॒कं ज॑यति ।
 योऽग्निं ना॒चिके॒तं चि॑नुते । य उ॑ चै॒नमे॒वं वेद॑ ।
 ३अथ॑ है॒नं वा॒युर् ऋ॒द्धि॒कामः ॥ ५१ ॥ य॒थान्यु॒प्त-
 मे॒वोप॑दधे । ततो॒ वै स ए॒तामृ॒द्धिमा॒र्धोत् । या॒मि-
 दं वा॒युर् ऋ॒द्धः । ए॒तामृ॒द्धिमृ॒धोति॑ । या॒मिदं वा॒-
 युर् ऋ॒द्धः । योऽग्निं ना॒चिके॒तं चि॑नुते । य उ॑ चै॒-
 नमे॒वं वेद॑ । 'अथ॑ है॒नं गो॒व॒लो वा॒ष्णः प॒शुका॑मः ।
 पा॒ङ्क्तमे॒व चि॑क्ये । प॒ञ्च पुर॑स्तात् ॥ ५२ ॥ प॒ञ्च दक्षि॑-
 णतः । प॒ञ्च प॒श्चात् । प॒ञ्चोत्त॑रतः । ए॒कां म॒ध्ये ।
 ततो॒ वै स स॒हस्रं॑ प॒शून्प्रा॑प्नोत् । प्र स॒हस्रं॑ प॒शू-
 ना॑प्नोति । योऽग्निं ना॒चिके॒तं चि॑नुते । य उ॑ चै॒न-

३अथ हैनमिति ॥ यथान्युप्तं यथानिपतितेष्टकं . अञ्जलिना
 गृहीत्वा वेद्या चेतिता इष्टका यथा पतितास्तथैवोपहितवान् ।
 ततो वायुरेतामृद्धिमाधोत् यामृद्धिमृद्धो वायुरिदानीमस्माभिर्गृ-
 ह्यते । इदमिति क्रियाविशेषणम् । एतामित्यादि फलस्तुतिः ॥

४अथ हेति ॥ गोवलो नाम वृष्णोत्पत्यं पाङ्क्तं चिरमे
 नितवान् चतसृषु दिक्षु पञ्च पञ्च, एकां मध्ये । एवं पञ्च-
 त्वान्वयात् पाङ्कत्वम् । पाङ्क्तस्य चेता वेदिता च सहस्रं पशून्
 प्राप्नोति ॥

मेवं वेदं । 'अथ हैनं प्रजापतिर्ज्यैष्ठ्यकामो यज्ञ-
स्कामः प्रजननकामः । त्रिवृतमेव चिन्त्ये ॥५३॥
सप्त पुरस्तात् । तिस्रो दक्षिणतः । सप्त पश्चात् ।
तिस्र उत्तरतः । एकां मध्ये । ततो वै स प्र यज्ञो
ज्यैष्ठ्यमाप्नोत् । एतां प्रजातिं प्राजायत । यामि-
दं प्रजाः प्रजायन्ते । त्रिवृद्वै ज्यैष्ठ्यम् । माता
पिता पुत्रः ॥५४॥ त्रिवृत्प्रजननम् । उपस्थो यो-
निर्मध्यमा । प्र यज्ञो ज्यैष्ठ्यमाप्नोति । एतां प्र-
जातिं प्रजायते । यामिदं प्रजाः प्रजायन्ते । योऽ-

‘अथेति ॥ ज्यैष्ठ्यं प्राधान्यं, यज्ञं ख्यातिं, प्रजननं प्र-
जासमृद्धिम् । ‘शीलिकामि’ इति नमस्त्ययः, पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्न-
म् । त्रिवृतं सख्यात्रयान्वितम् । पुरस्तात्पश्चाच्च सप्त सप्त, द-
क्षिणत उत्तरतश्च तिस्रस्तिस्रः, एका मध्य इति । एता
प्रजातिमिति । एता प्रजातिं प्रजननसामर्थ्यं प्राप्नोत् यां प्रजा
इदं प्रजायन्ते । त्रिवृद्वा इत्यादि । ज्यैष्ठ्यं ज्यैष्ठ्यं मा-
त्रादयस्त्रयस्मयुक्ता प्रशस्यतमा लोके मन्यन्तीति । प्रजननं च
ज्यवयवमुपस्थादित्रयस्य प्रजननहेतुत्वात् । योनिर्मध्यस्थितं गर्भ-
स्थानं मध्यमा । केनिदाहुः—उपस्थं पुमान्, योनिं स्त्री,
मध्यमा गनि नपुंसमिति, संप्रजननानुत्पत्त्यात्तदगम्य-नीनम् । प्रयत्न
इत्यादि कृत्स्नुति ॥

मिं नाचिकेतं चिनुते । य उ चैनमेवं वेद । 'अथ
 हैनमिन्द्रो ज्यैष्ठ्यकामः । ऊर्ध्वा एवोर्षदधे । ततो
 वै स ज्यैष्ठ्यमगच्छत् ॥ ५५ ॥ ज्यैष्ठ्यं गच्छति ।
 योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते । य उ चैनमेवं वेद ।
 'अथ हैनमसावादित्यस्स्वर्गकामः । प्राचीरेवोर्ष-
 दधे । ततो वै सोऽभि स्वर्गं लोकमजयत् । अभि
 स्वर्गं लोकं जयति । योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते ।
 य उ चैनमेवं वेद । स यदीच्छेत् ॥ ५६ ॥ तेज-
 स्वी यज्ञस्वी ब्रह्मवर्चसी स्यामिति । प्राडाहो-
 तुर्धिष्ण्यादुत्सर्पेत् । येयं प्रागाद्यशस्वती । सा मा
 प्रोर्णोतु । तेजसा यज्ञासा ब्रह्मवर्चसेनेति । तेज-

०अथ हेति ॥ ऊर्ध्वाः मध्यादारभ्य ऊर्ध्वरीतिका आ स्वय
 मातृणाया प्राचीरित्यर्थः, तस्याशिशरस्थानीयत्वादूर्ध्वा इत्युक्तम् ॥

१अथ हेति ॥ प्राचीः पश्चिमस्वयमातृणामारभ्य आहवनी
 यादुत्सर्पेदिति केचित् । मन्तार्थस्तु—येयं वेदि प्रागात् प्राची
 एति गच्छति । छन्दसो लुह । यज्ञस्वती अजवती हवि-
 यामाधारत्वात् । सा तादृशी हविर्भासादितैश्चादिता मामपि
 तेज प्रभृतिभि प्रोर्णोतु प्रच्छादयत्विति ॥

स्व्येव यंशस्वो ब्रह्मवर्चसी भवति । 'अथ यदी-
च्छेत् । भूयिष्ठं मे श्रद्धधरिन् । भूयिष्ठा दक्षिणा
नयेयुरिति । दक्षिणासु नीयमानासु प्राच्येहि प्रा-
च्येहीति प्राची जुपाणा वेत्वाज्यस्य स्वाहेति स्तु-
वेणोपहृत्याहवनीये जुहुयात् ॥ ५७ ॥ भूयिष्ठमेवा-
स्मै श्रद्धधते । भूयिष्ठा दक्षिणा नयन्ति । 'पुरीप-
मुपधाय । चित्तिक्लृप्तिभिरभिमृश्य । अग्निं प्रणी-
योपसमाधाय । चतस्र एता आहुंतीर्जुहोति । त्व-
मग्ने रुद्र इति शतरुद्रीयस्य रूपम् । अग्नाविष्णू

'अथ यदीति ॥ भूयिष्ठां बहुतमां मयि श्रद्धां कुर्युः ममा
भूयिष्ठाः महं दक्षिणाः नयेयुरिति यदीच्छेत्, स दक्षिणान-
यनकाले 'प्राच्येहि' इति मन्त्रेण आहवनीये जुहुयात् स्तुव-
णोपहृत्य आज्यमादाय । मन्त्रार्थस्तु—हे दक्षिणे ! प्राच्येहि
अत्यर्थं प्राची आगच्छ इत्येवमस्माभिराहूयमाना अत एव प्राची
त्वं जुपाणा प्रीयमाना भवन्ती आज्यस्य वेतु पितृन् स्वा-
हुतमिदं तुभ्यमिति । यद्वा—क्रियासमभिव्याहारे ऋद्ध, प्राच्ये
हि प्राची प्रकर्षेण प्राग्गच्छति, अथ यथासिद्धचतुस्रयोगशठान्दसः ॥

'पुरीपमुपधायेत्यादि ॥ चात्वात्वात्पुरीपमाहृत्य चितादुपधाय
'चित्तिमचित्तिम्'* इत्यादिभिश्चित्तिक्लृप्तिभिरभिमृश्याग्निं प्रणीयो-

इति वसोर्धारायाः । अन्नपत् इत्यन्नहोमः । सप्त
तै अग्रे समिधस्सप्त जिह्वा इति विश्वप्रीः ॥५८॥

समृद्ध ऋद्धिकामः पुरस्ताच्चिक्ये पुत्रोऽगच्छ-
दिच्छेज्जुहुयाद्विश्वप्रीः ॥ १ ॥

पुरर्पयो वायुर्गोवलस्सहस्रं प्रजापतिस्त्रिवृदि-
न्द्रोसावादित्यस्स यदीच्छेत् ॥

‘यां प्रथमामिष्टकामुपदधाति । इमं तया लो-
कमभि जयति । अथो या अस्मिन्लोके देवताः ।
तासां सायुज्यं सलोकतामाप्नोति । यां द्विती-

पसमाधाय उपसमिध्य चतुर्गृहीतेन चतस्र आहुतीर्जुहोति ‘त्व-
मग्ने रुद्रः’* इत्यादिभिरेतत्प्रपाठकाम्रातेश्रतुर्भरनुवाकैः । तत्र ‘न-
मस्ते रुद्र’† इति शतरुद्रीयस्य रूपं तत्स्थानीय त्वमग्ने रुद्र इति
प्रथमोऽनुवाकः । शतं रुद्रा देवता अस्य शतरुद्रीयम् । ‘छ च’
इति ॥ । वसोर्धाराया रूपं द्वितीयोऽनुवाकः, तृतीयोऽनुवा-
कोऽन्नहोमस्य अन्नमिद्धिहेतु, चतुर्थोऽनुवाको विश्वप्रीर्नाम वि-
श्वदेवताप्रीतिहेतुत्वात् । विश्वान् देवान् प्रीणातीति विश्वप्रीः ॥
इति द्वितीये काठके नवमोऽनुवाकः ।

‘यां प्रथमामित्यादि एकविंशतिमिष्टका स्तोति ॥ इममिति
प्रथमत्वसाम्यात् । एव सर्वत्र । अथो या इत्युक्त्याम्पस्तिमृ

यांमुप॒दधा॑ति । अ॒न्तरि॒क्ष॒लो॒कं तयाऽभिज॑यति ।
 अथो॒ या अ॒न्तरि॒क्ष॒लो॒के दे॒वताः॑ । तासां॑ सायु॒ज्यं
 स॒लो॒कता॑माप्नोति । यां तृतीयांमुप॒दधा॑ति ।
 अमुं॑ तयां लो॒कम॒भिज॑यति ॥ ५९ ॥ अथो॒ या अ॒-
 मुष्मि॑न्लो॒के दे॒वताः॑ । तासां॑ सायु॒ज्यं स॒लो॒क-
 ता॑माप्नोति । अथो॒ या अ॒मूरि॑त्तरा अ॒ष्टाद॑श । य
 ए॒वामी॒ उ॒रव॑श्च वरी॒यांस॑श्च लो॒काः । ताने॒व ताभि॑-
 रु॒भिज॑यति । का॒म॒चा॒रो ह वा अ॑स्यो॒रुपुं च॒ वरी॑यस्तु
 च लो॒केपुं भ॒वति॑ । योऽग्निं॑ ना॒चिके॑तं चि॒नुते॑ । य उ॒
 चैनमे॒वं वेद॑ । सं॒वत्स॒रो वा अ॒ग्निर्ना॑चिके॒तः । त-
 स्य॑ वस॒न्तश्शि॒ठारः॑ ॥ ६० ॥ ग्रीष्मो॑ दक्षिणः प॒क्षः ।
 व॒र्षा उत्त॑रः । श॒रत्पु॒च्छम् । मा॒साः क॑र्मका॒राः ।
 अ॒होरा॒त्रे श॑तरु॒द्गीय॑म् । प॒र्जन्यो॑ वमो॒र्धरा॑ । यथा

भ्योऽन्या या अष्टादश ताभि पूर्वोक्ता उरवो वरीयांसश्च
 ये लोकास्तानभिजयति । कामचार इत्यादि गनय ॥

संवत्सरो वा इत्यादि ॥ शिर प्रभृतिस्थानीया रमन्ताद
 य एवदेशत्वात् । कर्मकारा ऋत्विज, तत्स्थानीया मामा
 श्रष्टसंपादित्वात् । शतरुद्रस्थानीया अहोरात्रा रोद्गीणामाहुतीना-

वै पर्जन्यस्सुवृष्टं वृष्ट्वा । प्रजाभ्यस्सर्वान्कामान्त्सं-
 पूरयति । एवमेव स तस्य सर्वान्कामान्त्संपूरय-
 ति । योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते ॥ ६१ ॥ य उ चै-
 नमेवं वेद । संवत्सरो वा अग्निर्नाचिकेतः । तस्य
 वसन्तश्चिशरः । ग्रीष्मो दक्षिणः पक्षः । वर्षाः
 पुच्छम् । शरदुत्तरः पक्षः । हेमन्तो मध्यम् । पू-
 र्वपक्षाश्वितयः । अपरपक्षाः पुरीषम् । अहोरात्रा-
 णीष्टकाः । 'एष वाव सोऽग्निरेग्निमयः पुनर्णवः ।
 अग्निमयो ह वै पुनर्णवो भूत्वा । स्वर्गं लोकमेति ।

मुत्पत्त्याधारत्वात्, वसोर्धारास्थानीय पर्जन्य सर्वाभिमतसिद्धिहेतु-
 त्वात् । यथेत्यादि । पर्जन्यो यथा सुवृष्टं अन्यूनानतिरि-
 क्तशोभनवृष्टिम् वृष्ट्वा प्रदाना सर्वान् कामान्तिवर्गविषयान् संपू-
 रयति सम्यक्साधयति एवमेव सवत्सरात्मा नाचिकेतस्तस्य सर्वान्
 मनोरथान् संपूरयति, ॥ एतेन यन्ते, य उ चैनमेवं वेद ॥

संवत्सरो वा इत्यादिरूपकान्तर, गतम् ॥

'एष वावेति ॥ स एव नाचिकेतोऽग्निरेवमुक्तेन प्रकारेण
 सवत्सरात्मत्वात्तस्य चादित्याधीनत्वात् 'अग्निर्वाय सवत्सर' ३० इति
 दर्शनात् सवत्सरस्त्वयमग्निरेवेति सवत्सरमयत्वाद्गमिष्य उच्यते,

आदित्यस्य सायुज्यम् । योऽग्निं नाचिक्रेतं चिनुते ।
य उ चैनमेवं वेद ॥ ६२ ॥

अमुं तया लोकमभि जयति शिरश्चिनुत इष्टे-
काप्पदं ॥ १० ॥

लोकस्त्वमग्नेऽग्नाविष्णू अन्नपते सप्त ते अग्ने
यत्ते चितमयं वावोशन् ह वै तस्मै हेतं यां प्रथमा-
मिष्टकां दश ॥ १० ॥

लोक आदित्य ओजोस्यूध्वा दिगन्तस् ह वै
कामेन ग्रीष्मो द्विषष्टिः ॥ ६२ ॥ हरिः ओम्.

अत एव पुनर्णवः पुनपुनर्णव उज्ज्वल । 'पूर्वपदात्सहायामग'
इति णत्वम् । अग्निमयो हेत्यादि । गतम् ॥

इति महमास्त्रमिश्रविर्गषते यजुषदभाध्य शानयशान्ये

द्विर्ताय ऋट्ठ दशमोऽनुवाकः

समाप्त प्रथमः.

हरि ओम्

अथ द्वादशप्रपाठकः.

हरिः ओम् ॥ 'तुभ्यं ता अङ्गिरस्तमाश्याम् तं
काममग्रे । 'आशांना त्वा विश्वा आशाः । 'अनु
नोऽद्यानुमतिरन्विदनुमते त्वम् । 'कामो भूतस्य

^१अथ दिक्श्येनयो नाम सप्तेष्टयस्त्रिहविष्का, प्राग्दीक्षणी
यायास्ताभिर्गजते । तासां सप्तानामेता याज्यानुवाका — 'तुभ्यं ता '
इत्याद्या । वैश्वदेव काण्ड, नत्र सप्तानामप्याद्यन्तयोरग्नि का-
मोऽनुमतिश्च, तयोर्मध्येऽया देवता आशादयः । तेन नवाना
सप्तिष्टकता विंशतिर्मे-त्रा । तेषामेतानि प्रतीकग्रहणानि । तत्राग्रे —
'तुभ्यं ता अङ्गिरस्तम विश्वा ' इति गायत्री, 'आश्याम त काममग्रे
तवोती' इति त्रिष्टुप् । एते 'त्वमग्रे रुद्र '* इत्यत्र व्याख्याते ॥

^२अथाशाया — 'आशांना त्वाऽऽशापाभ्य ' इत्यनुष्टुप्, 'विश्वा
आशा मधुना समृतामि' इति त्रिष्टुप् । एते 'पुनर्न '† इत्यत्र
व्याख्याते ॥

^३अथानुमते — 'अनु नोऽद्यानुमतिर्यज्ञ ' इत्यनुष्टुप्, 'अन्विदनु
मते त्व मन्यासे' इत्यनुष्टुप् । एते च 'इद वामास्य ‡ इत्यत्र व्याख्याते ॥

^४अथ कामस्य — 'कामो भूतस्य भव्यस्य' इत्यनुष्टुप्, 'कामस्तदग्रे
समवर्तताभि' इति त्रिष्टुप् । एते 'जुष्टे दमुना § इत्यत्र व्याख्याते ॥

* स १ २ १४ † वा २ १ २ ‡ स २ २ ११ § वा २ ४ २

कामुस्तदग्रे । 'ब्रह्म जज्ञानं पिता विराजाम् ।
 'यज्ञो रायोऽयं यज्ञः । 'आपो भद्रा आदित्यं श्या-
 मि । 'तुभ्यं भरन्ति यो देहाः । पूर्वं देवा अपरेण
 प्राणापानौ । 'हव्यवाहस्विष्टम् ॥ १ ॥
 तुभ्यं ददा ॥ १ ॥

'अथ ब्रह्मण — 'ब्रह्म जज्ञानं प्रथमं पुरस्तात्' इति त्रि-
 ष्टुप्, 'पिता विराजामृषम' इति त्रिष्टुप् । एते 'अभ्यस्यात्,*
 'अहमस्मि'† इत्यनुवाकयोर्व्याख्याते ॥

'अथ यज्ञस्य — 'यज्ञो रायो यज्ञः' इति त्रिष्टुप्, 'अयं
 यज्ञो वर्धता गोभिरश्वैः' इति त्रिष्टुप् । एते व्याख्याते ॥

'अथापा — 'आपो भद्रा घृतमिन्, आदित्यं श्याम्युत वा' इति
 त्रिष्टुप् 'हिरण्यवर्णा' § इत्यत्र व्याख्याते ॥

'अथामेर्वलिमत — 'तुभ्यं भरन्ति क्षितयो यविष्ठ, यो देहो
 अनमयन्' इति त्रिष्टुप् 'वृषाऽस्यशु' ¶ इत्यत्र व्याख्याते ॥

'अथानुविते — 'पूर्वं देवा अपरेणानुपश्यन्, प्राणापानौ नभुश्श्रोत्र'
 इति त्रिष्टुप्स्तारपङ्क्ति 'वार्त्तहत्याय शरमे' *** इत्यत्र व्याख्याते ॥

'अथ सर्वासा स्विष्टम् — 'हव्यवाहमभिमानिवाह, स्विष्टमग्ने'
 इति त्रिष्टुप् 'नुष्टो दमूना'†† इत्यत्र व्याख्याते ॥

इति तृतीयं ब्राह्मणं प्रथमाऽनुवाकः

‘देवेभ्यो वै स्वर्गो लोकस्तिरोऽभवत् । ते
 प्रजापतिमब्रुवन् । प्रजापते स्वर्गो वै नो लोक-
 स्तिरोऽभूत् । तमन्विच्छेति । तं यज्ञक्रतुभिरन्वै-
 च्छत् । तं यज्ञक्रतुभिर्नन्विन्दत् । तमिष्टिभि-
 रन्वैच्छत् । तमिष्टिभिरन्वविन्दत् । तदिष्टीनामि-
 ष्टित्वम् । एष्टयो ह वै नाम । ता इष्टय इत्या-
 चक्षते परोक्षेण । परोक्षप्रिया इव हि देवाः ॥ २ ॥
 ‘तमाशाऽब्रवीत् । प्रजापत आशया वै श्रांस्यसि ।
 अहमु वा आशाऽस्मि । मां नु यजस्व । अथ
 ते सत्याऽऽशा भविष्यति । अनु स्वर्गं लोकं

‘अधास्तामिष्टीना ब्राह्मणम्—देवेभ्यो वा इत्यादि ॥ तिरोऽ-
 भवत् अदर्शनमगमत् । यज्ञक्रतवो यूपवन्त । व्याख्यातमश्व
 मेधे* । एष्टय इति । एषणसाधनत्वादेष्टय । अनोरथे आ-
 कार । तस्मादेष्टयस्मृत्य इष्टयोऽभून्नित्याचक्षते परोक्षत्वाय ।
 विभक्तित्वत्ययो वा । एष्टीस्ता इष्टय इत्याचक्षते । यद्वा—
 प्रजापतेस्वर्गान्नेषणकाले चेत्यस्य गता इष्टय एष्टय ताश्चेत्या-
 दिवश्येनयस्सप्त ॥

‘इदानीं क्रमेण विदधाति—तमाशेति ॥ तं स्वर्गमन्विच्छन्त
 प्रजापति आशा लिप्ता अब्रवीत्—हे प्रजापते! आशया

वेत्स्यसीति । स एतमग्नये कामाय पुरोडाश-
 मृष्टाकपालं निरंवपत् । आशायै चरुम् । अनु-
 मत्यै चरुम् । ततो वै तस्य सत्याऽऽशाऽभ-
 वत् । अनुं स्वर्गं लोकमविन्दत् । सत्या ह वा
 अस्याशा भवति । अनुं स्वर्गं लोकं विन्दति ।
 य एतेन हविषा यजते । य उं चैनदेवं वेद । सो-
 त्रं जुहोति । अग्नये कामाय स्वाहाऽऽशायै स्वा-
 हा । अनुमत्यै स्वाहा प्रजापतये स्वाहा । स्वर्गा-
 यं लोकाय स्वाहाऽग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति ॥ ३ ॥

स्वर्गलिप्सया खलु त्वं श्राम्यसि आशा मे संप्रपद्यतामिति,
 सा खल्वाशाऽहमस्मि तस्मात् मां नृ सिप्रं यजस्व, अथ
 अनन्तरमेव तवाशा सत्या भविष्यति अभिप्रेतफलवती भवि-
 ष्यति ततश्चानन्तरमेव स्वर्गं लोकं वेत्स्यसि लप्स्यसे । स
 एतमित्यादि । गतम् । कामाना सावयिना कामसंज्ञोमिः
 प्रथमः, आशा द्वितीया, अनुमतिस्तृतीया । सोत्रेति । अप्रचा-
 दयस्त्रयो हविर्देवताः, प्रजापतिरिष्टेर्द्रष्टा, स्वर्गः प्राप्यः, स्विष्ट-
 कृत् इष्टसादृण्यकारी । एतथा उत्तरा व्याख्याताः ॥

‘तं कामोऽब्रवीत् । प्रजापते कामेन वै श्राम्यसि ।
 अहमु वै कामोऽस्मि । मां नु यंजस्व । अथ ते
 सत्यः कामो भविष्यति । अनुं स्वर्गं लोकं वेध्स्व-
 सीति । स एतमुग्रये कामाय पुरोडाशमष्टार्कपा-
 लं निरंवपत् । कामाय चरुम् । अनुमत्यै चरुम् ।
 ततो वै तस्य सत्यः कामोऽभवत् । अनुं स्वर्गं
 लोकमविन्दत् । सत्यो ह वा अस्य कामो भव-
 ति । अनुं स्वर्गं लोकं विन्दति । य एतेन हविषा
 यजते । य उ चैनदेवं वेद । सोऽग्रे जुहोति । अ-
 ग्रये कामाय स्वाहा कामाय स्वाहा । अनुमत्यै
 स्वाहा प्रजापतये स्वाहा । स्वर्गाय लोकाय स्वा-
 हाऽग्रये स्विष्टकृते स्वाहेति ॥ ४ ॥ ‘तं ब्रह्माब्रवीत् ।
 प्रजापते ब्रह्मणा वै श्राम्यसि । अहमु वै ब्रह्मा-
 स्मि । मां नु यंजस्व । अथ ते ब्रह्मण्वान् यज्ञो
 भविष्यति । अनुं स्वर्गं लोकं वेध्स्वसीति । स

‘कामः इच्छा जिष्माश्च उत्तरानं कण्मापनेयूयादित्मा इद-
 मनेन साधयामीति ॥

‘प्रक्ष आत्मा मन्त्रो वा । प्रक्षण्वान् ‘अने नूदः इति
 नूदि ‘दस्यनुदृषां मन्त्र’ इति मन्त्रुदात्तत्वम् ॥

एतमग्रये कामाय पुरोडाशमष्टार्कपालं निरंवपत् ।
 ब्रह्मणे चरुम् । अनुमत्यै चरुम् । ततो वै तस्य
 ब्रह्मण्वान् यज्ञोऽभवत् । अनु स्वर्गं लोकमवि-
 न्दत् । ब्रह्मण्वान् ह वा अस्य यज्ञो भवति । अ-
 नु स्वर्गं लोकं विन्दति । य एतेन हविषा यजते ।
 य उं चैनदेवं वेद । सोत्र जुहोति । अग्रये का-
 माय स्वाहा ब्रह्मणे स्वाहा । अनुमत्यै स्वाहा
 प्रजापतये स्वाहा । स्वर्गाय लोकाय स्वाहाऽग्रये
 स्विष्टकृते स्वाहेति ॥५॥ तं यज्ञोऽब्रवीत् । प्रजा-
 पते यज्ञेन वै श्राम्यसि । अहमु वै यज्ञोऽस्मि ।
 मां नु यजस्व । अथ ते सत्यो यज्ञो भविष्यति ।
 अनु स्वर्गं लोकं वेत्स्यसीति । स एतमग्रये का-
 माय पुरोडाशमष्टार्कपालं निरंवपत् । यज्ञाय च-
 रुम् । अनुमत्यै चरुम् । ततो वै तस्य सत्यो य-
 ज्ञोऽभवत् । अनु स्वर्गं लोकमविन्दत् । सत्यो ह
 वा अस्य यज्ञो भवति । अनु स्वर्गं लोकं विन्द-
 ति । य एतेन हविषा यजते । य उं चैनदेवं वेद ।

सोत्रं जुहोति । अग्नये कामाय स्वाहा यज्ञाय
 स्वाहा । अनुमत्यै स्वाहा प्रजापतये स्वाहा । स्व-
 र्गाय लोकाय स्वाहाऽग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति ॥६॥
 'तमापोऽब्रुवन् । प्रजापतेऽप्सु वै सर्वे कामाश्चि-
 ताः । वयमु वा आर्पस्मः' । अस्मान् यजस्व ।
 अथ त्वयि सर्वे कामाश्चयिष्यन्ते । अनु स्वर्गं
 लोकं वेत्स्यसीति । स एतमग्नये कामाय पुरो-
 डाशमष्टाकपालं निर्वपत् । अग्नयश्चरुम् । अनु-
 मत्यै चरुम् । ततो वै तस्मिन्त्सर्वे कामा अश्रय-
 न्त । अनु स्वर्गं लोकमविन्दत् । सर्वे ह वा अ-
 स्मिन्कामाश्चयन्ते । अनु स्वर्गं लोकं विन्दति ।
 य एतेन हविषा यजते । य उ चैनदेवं वेद । सो-
 त्रं जुहोति । अग्नये कामाय स्वाहाऽग्नयस्स्वाहा ।
 अनुमत्यै स्वाहा प्रजापतये स्वाहा । स्वर्गाय लोका-
 य स्वाहाऽग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति ॥७॥ 'तमग्निर्वै-
 लिमानब्रवीत् । प्रजापतेऽग्नये वै बलिमते सर्वाणि

१ आपो यज्ञसंसादनद्वारेण इष्टिसाधन्य ॥

१ अग्निर्वैलिमात्राय । बलिः पूजा ॥

भूतानि वलिः हरन्ति । अहम् वा अग्निर्वलिमान-
स्मि । मां नु यजस्व । अथ ते सर्वाणि भूतानि
वलिः हरिष्यन्ति । अनुं स्वर्गं लोकं वेत्स्यसीति ।
स एतमग्नये कामाय पुरोडाशमष्टाकपालं निरव-
पत् । अग्नये वलिमते चरुम् । अनुमत्यै चरुम् ।
ततो वै तस्मै सर्वाणि भूतानि वलिमहरन् । अनुं
स्वर्गं लोकमविन्दत् । सर्वाणि ह वा अस्मै भूता-
नि वलिः हरन्ति । अनुं स्वर्गं लोकं विन्दति । य
एतेन हविषा यजते । य उ चैनदेवं वेद । सोऽन्नं
जुहोति । अग्नये कामाय स्वाहाऽग्नये वलिमते
स्वाहा । अनुमत्यै स्वाहा प्रजापतये स्वाहा ।
स्वर्गाय लोकाय स्वाहाऽग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति ॥
८ ॥ ^१तमनुवित्तिरब्रवीत् । प्रजापते स्वर्गं वै लो-
कमनुं विविथसि । अहम् वा अनुवित्तिरस्मि ।
मां नु यजस्व । अथ ते सत्याऽनुवित्तिर्भविष्यति ।
अनुं स्वर्गं लोकं वेत्स्यसीति । स एतमग्नये का-
माय पुरोडाशमष्टाकपालं निरवपत् । अनुवित्त्यै

चरुम् । अनुमत्यै चरुम् । ततो वै तस्य सत्याऽ-
 नुवित्तिरभवत् । अनु स्वर्गं लोकमविन्दत् । सत्या
 ह वा अस्यानुवित्तिर्भवति । अनु स्वर्गं लोकं
 विन्दति । य एतेन हविषा यजते । य उ चैनदेवं
 वेद । सोत्र जुहोति । अग्नये कामाय स्वाहाऽनुवि-
 त्त्यै स्वाहा । अनुमत्यै स्वाहा प्रजार्पतये स्वाहा ।
 स्वर्गाय लोकाय स्वाहाऽग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति ॥
 १ ॥ 'ता वा एतास्तुप्त स्वर्गस्य लोकस्य द्वारः ।
 दिवश्चयेनयोऽनुवित्तयो नाम । आशा प्रथमा रं-
 क्षति । कामो द्वितीयाम् । ब्रह्म तृतीयाम् । यज्ञ-
 श्वेतुर्थीम् । आपः पञ्चमीम् । अग्निर्वलिमान्पृष्ठीम् ।
 अनुवित्तिस्तप्तमीम् । अनु ह वै स्वर्गं लोकं वि-

'ता वा इत्यादि ॥ द्योक्तलक्षणाः ताः सप्तैष्टयः स्वर्गस्य
 द्वारः द्वारस्थानीया प्राप्स्युपाया इत्यर्थः । एता नानामार्गाः
 दिवश्चयेनयः दिवो द्युत्येकस्य प्राप्स्युपाया । 'इयं गती' औ-
 णादिको निप्रत्ययः, एवं च । अनुवित्तय इति वाऽऽमां
 नाम, अनुष्ठानानन्तरमेव स्वर्गं गमहेतुवान् । तासां मध्ये प्रथ-
 मा द्वारमाशा रक्षति देवतात्वेन वर्तमाना अभिषेकं माधयति ।
 कामादयो द्वितीयाद्या रक्षन्ति । अनु इ वा इत्यादि स्तुतिर्गता ॥

न्दति । कामचारोऽस्य स्वर्गे लोके भवति । य
एताभिरिष्टिभिर्यजते । य उं चैना एवं वेद । ^{१०}ता-
स्वन्विष्टि । पष्ठौहीवरां दद्यात्कंसं च । त्वियै
चाभारं समृद्धये ॥ १० ॥ २ ॥

^१तपसा देवा देवतामग्रं आयन् । तपसर्पय-
स्स्वरन्वविन्दन् । तपसा सप्तद्वान्प्रणुदामारांतीः ।

^{१०}तास्वित्यादि ॥ अन्विष्टि इष्टाविष्टौ एतानि दद्यात् तद
भीष्टितफलसमृद्धये भवति । तत्र पष्ठौही चतुर्वर्पा गौ वरिष्ठा
पष्ठौहीवरा प्रसूता प्राप्तगर्भा वा । कंसं भोजनं किञ्चिन् ।
त्वियै च आभारं किञ्चिदाभरणं दद्यात् ॥

इति तृतीय काण्डक द्वितीयाऽनुशास

^१अथापावा नाम पक्षेष्टय । वैश्वदेव काण्डम् । एताश्च
त्रिहविष्का । उदवसानायानन्तरमेताभिर्यजते । आसामाद्यन्तयो
रग्रचनुमत्योर्मध्ये तपआदय पञ्च देवता । तत्र तासामेता
याज्यानुवाक्या 'तपसा देवा' इत्याद्याः । अग्रचनुमतिस्विष्ट-
कृतामन्ते वक्ष्यन्ते* । तत्र तपस—प्रथमा बृहती । तपसा
प्रष्टेन देवा इन्द्रादय अग्रे आदौ देवता आयन् अग
च्छन् । ऋषयो दर्शनवन्त तपसैव स्वरन्वविन्दन् अनुक्रमे

* कृतां दिवसग्नेष्टिषु गात इति, पा ॥

येनेदं विश्वं परिभूतं यदस्ति । प्रथमजं देवः ह-
विषा विधेम । स्वयंभु ब्रह्म परमं तपो यत् । स
एव पुत्रस्त पिता स माता । तपो ह यत् प्रथ-
मः संवभूव । श्रद्धया देवो देवत्वमभुते । श्रद्धा
प्रतिष्ठा लोकस्य देवी ॥ ११ ॥ सा नो जुषाणोष

णालभन्त । तस्माद्वयमपि तपसा सपत्नान् शत्रून् अरातीः
अदानशीलान् मणुदाम प्रकर्षेण नाशयामः । तपो विशेष्यते—
येन तपसा इदं विश्वं परिभूतं सर्वत उत्पन्नं सर्वतो व्याप्तं
वा यदिरुचिष्ठेतनं वा विद्यते तदिदं विश्वं येन परिभूतं तेन
तपसेति ॥

‘प्रथमजमिति त्रिष्टुप् ॥ प्रथमजं अग्रे जातं देवं क्षीत-
तमं स्वयंभु स्वयमेव भूतं अनन्यजनितं नित्यसंनिहितत्वादीश्वरे,
ब्रह्म परिवृष्टं परमं सर्वस्मात्प्रकृष्टं ईदृशं यत्तपः तदेव षयं
हविषा परिचरेम । पुनश्च तपो वर्णयति—तदेव तपः पुत्रः
पिता माता च, तत्कार्यकरणात् । प्रथमजमिति यदुक्तं तत्स-
मर्थयते—तपः खलु यत्तं यजनीयं पूज्यं प्रथमं सर्वस्यादौ
संवभूव संपद्यते स्म । यद्वा—परं ब्रह्म यत्स्वरूपं प्रथमं आदौ
तप एव संवभूव तपसो महिम्ना तादृशं ब्रह्माभूदिति ॥

‘अथ श्रद्धाया’—श्रद्धयेति विराट् ॥ देवस्सर्वोपि श्रद्धया देव-
त्वमभुते आश्रुत । यद्वा—यस्सर्वोपि जनो देवो भूत्वा दीप्तिमान्
भूत्वा देवत्वं प्राप्नोति श्रद्धया । किंच—लोकस्य सर्वस्य श्रद्धा

यज्ञमागात् । कामवत्साऽमृतं दुहाना । 'श्रद्धा दे-
वी प्रथमजा ऋतस्य । विश्वस्य भर्त्री जगतः प्र-
तिष्ठा । तां श्रद्धां हविषा यजामहे । सा नो
लोकममृतं दधातु । ईशाना देवी भुवनस्याधिप-
त्री । 'आगात्सत्यं' हविरिदं जुषाणम् । यस्मा-
द्देवा जज्ञिरे भुवनं च विश्वे । तस्मै विधेम हवि-

मतिष्ठा स्थितिहेतुः । देवी दीप्तिमती । सा तादृशी श्रद्धा
अस्माकं यज्ञमुपागात् आगच्छतु जुषाणा प्रीयमाणा कामवत्सा
कामस्थानीयवत्सा अमृतं अमरणमपि पुरुषेभ्यो दुहाना क्षरन्ती ।
पुरुषाणां काम एवाभिमतक्षरणहेतुः, कामवत्सेत्युक्तम् ॥

'श्रद्धा देवी इति शकरी पञ्चपदा ॥ ऋतस्य यज्ञस्य
प्रथमजा उपकारकत्वेनारम्भ एव जाता देवी श्रद्धा । विश्वस्य
जगतः भर्त्री पोषयित्री मतिष्ठा स्थितिहेतुश्च । तां तादृशीं
श्रद्धां वयं हविषा एतेन यजामहे । साऽस्माभिरिष्टा अस्म-
भ्यं अमृतं अविनाशं लोकं स्थानं दधातु ददातु । भुवनस्य
भूनातस्य सर्वस्य ईशाना देवी अधिपत्री अधिकं पालयित्री
च । तस्मात् सा नो लोकममृतं दधात्विति ॥

अथ सत्यस्य—आगादिति ॥ अनःपरं सर्वास्त्रिष्टुपः । आगात्
आगच्छतु । सत्यं सत्यात्मिणा देवता इदमस्मदीयं हविः
जुषाणं सेमानं, यद्वा—जुषाणं प्रीयमाणं सन् इदं हविरागात् ।

पां घृतेन ॥ १२ ॥ यथा देवैस्सधमादं मदेम । 'य-
स्य प्रतिष्ठोर्वन्तरिक्षम् । यस्माद्वेवा जज्ञिरे भुवनं
च सर्वे । तत्सत्यमर्चदुपयज्ञं न आगात् । ब्रह्माहु-
तीरुपमोदमानम् । 'मनसो वशे सर्वमिदं बभूव ।
नान्यस्य मनो वशमन्विषाय । भीष्मो हि देव-
स्तहसस्तर्हीयान् । स नो जुषाण उप यज्ञमा-

यस्मात्सत्याद्विश्वे देश जज्ञिरे, भुवनं च विश्व जज्ञे, तस्मै
सत्याय घृतेनानेन हविषा विधेम परिचरेम । किमर्थमिति
चेत्—यथा वयं देवैस्सधमादं सहस्थान मदेम तदनु रूपं वि-
धेम । मदं तृप्तियोगे पुरादिराधृषीणो द्रष्टव्य ॥

'यस्येति ॥ यस्य सत्यस्य प्रतिष्ठा स्थान उरु विस्तीर्णं
अन्तरिक्षं तद्वद्विस्तीर्णमिति यावत् । यस्मात् सर्वे देवा भुवनं
च जज्ञिरे । गतम् । तत्तादृशं सत्यं अस्माकं यज्ञमुपागात्
उपगच्छतु । कीदृशं सत्? अर्चतु पूजयन् अस्मद्यज्ञं प्रश-
सत् तुष्यदिति यावत् । ब्रह्मा परिनृद आहुतीः अस्मदीया
उपमोदमानम् ॥

'अथ मनस—मनसो वश इति ॥ इदं विश्वं मनसो वशे
विधेयत्वे बभूव भवति वर्तते, बन्धमोक्षयोरपि तन्निमित्तत्वात् ।
अर्थं तु नान्यस्य कस्याचिदपि वशं विधेयत्वं अन्विषाय अनु-
गच्छति, इन्द्रियादीनामपि स्वस्यैव विधेयत्वात् । तस्मात् मनो-
नामाऽऽ भीष्मो देवः दुर्धर्ष परमस्वतन्त्रः कश्चिदेव । सहसः

गात् । 'आकूतीनामधिपतिं चेतसां च ॥ १३ ॥
 संकल्पजूतिं देवं विपश्चिम् । मनो राजानमिह
 वर्धयन्तः । उपहृवेऽस्य सुमतौ स्याम । 'चरणं प-
 वित्रं विततं पुराणम् । येन पूतस्तरति दुष्कृता-
 नि । तेन पवित्रेण शुद्धेन पूताः । अति पाप्मा-

सहस्रतः बलवतोपि सहोयान सहस्वतरः । 'विन्मतोर्लुक्' इति
 लुक् । स मनआत्मा देवोऽस्माकं यज्ञं जुषाणः उपागच्छन् ॥

१ आकूतीनामिति ॥ आकूतीनां अभिप्रायाणामध्यवसायानां
 अधिपतिं अधिकं वातारमुत्पादकं चेतसां चित्तवृत्तीनां सर्वज्ञा-
 नविकल्पानां चाधिपतिं, संकल्पजूतिं मङ्गल्पः नृतिर्गतिरस्येति सं-
 कल्पजूतिः तत्कारित्वात्, देवं देवनशीलं अगर्हृत्स्वभावं, वि-
 पश्चिं मेधाविनं ईदृशं मनआत्मकं देवं राजानं दीप्यमानं
 इहोपहृवे यज्ञे वर्धयन्तः स्तुत्यादिभिस्त्वमर्धयन्तो ययं अस्य देव-
 स्य सुमतौ कल्याणबुद्धावनुग्रहात्मिकायां स्याम भूयात्म ॥

१ अथ नरगस्य—चरणं पवित्रमिति ॥ चर्येन इति चरणं
 धर्मः पवित्रं शोधकं विततं विस्तीर्णं पुराणं सर्वेभ्यः पूर्वं वि-
 द्यमानशीदृशेन येन पूतश्शुद्धो ननो दुष्कृतानि पापानि तरति
 नाशयति, तेन तादृशेन पवित्रेण शोधकेन शुद्धेन स्वयमप्यधर्म-
 रहितेन धर्मेण पूताः साक्षितमर्वदुष्टना ययं पाप्मानं अयमं
 सर्वं प्राचीनमपि अरार्तिं अदानशीलं सर्वश्रेयसां वाधनं भवि-
 तरेम अतिरुम्य पुण्यं स्थानं गच्छेम ॥

नमरोति तरेम । ¹⁰लोकस्य द्वारमर्चिमत्पवित्रम् ।
ज्योतिष्मद्भ्राजमानं महस्वत् । अमृतस्य धारा
बहुधा दोहमानम् । चरणं नो लोके सुधितान्द-
धातु । 'अग्निर्मूर्धा भुवः । 'अनुं नोऽद्यानुमति-
रन्विदनुमते त्वम् । ¹¹हव्यवाहः स्विष्टम् ॥ १४ ॥

देवी घृतेन चेतसां च दोहमानं चत्वारि च ॥३॥

¹⁰लोकस्येत्यादि ॥ लोकस्य प्रकाशवत् स्थानस्य स्वर्गा-
दे द्वार मासिहेतु, अर्चिमत् अर्चनवत् सर्वैरपि पूज्यम् । 'इत्
सर्वधातुभ्य' इतीन्प्रत्यय, 'इत्स्वनुङ्गा यतूप' इति मत्तुप
उदात्तत्वम् । पवित्रं शोधकं ज्योतिष्मत् दीप्तिमत् भ्राजमानं
उज्ज्वलितं महस्वत् ज्योतिमत्, अमृतस्य धाराः बहुधा बहु-
प्रकारा दोहमानं धार्मिकेभ्य उत्पादयत् ईदृशं चरणं नः
अस्मान् सुधितान् सुष्ठु निहितान् लोके दधातु रथापयतु ।
'सुधितवसुधित' इति निपात्यते ॥

¹¹अथ पण्णा प्रतीकग्रहण, तत्राग्ने — 'अग्निर्मूर्धा' इति
गायत्री, 'भुवः यज्ञस्य' इति त्रिष्टुप् । व्याख्याते* ॥

¹²अद्यानुमते — 'अनु नेद्य' इति, 'अन्विदनुमते' इति । मयमेऽ
नुवाके गते† ॥

¹³अथ स्विष्टमृत — 'हव्यवाह, स्विष्ट' इति ॥ एते च तत्रैव गते‡ ॥
इति तृतीये काठके तृतीयोऽनुवाकः .

'देवेभ्यो वै स्वर्गो लोकस्तिरोऽभवत् । ते
 प्रजापतिमब्रुवन् । प्रजापते स्वर्गो वै नो लोक-
 स्तिरोऽभूत् । तमन्विच्छेति । तं यज्ञक्रतुभिरन्वै-
 च्छत् । तं यज्ञक्रतुभिर्नान्विविन्दत् । तमिष्टिभि-
 रन्वैच्छत् । तमिष्टिभिरन्विविन्दत् । तदिष्टीना-
 मिष्टित्वम् । एष्टयो ह वै नाम । ता इष्टय
 इत्याचक्षते पुरोक्षेण । पुरोक्षं प्रिया इव हि देवाः
 ॥ १५ ॥ 'तं तपोऽब्रवीत् । प्रजापते तपसा वै
 श्राम्यसि । अहमु वै तपोऽस्मि । मां नु यज-
 स्व । अथ ते सत्यं तपो भविष्यति । अनु
 स्वर्गं लोकं वेत्स्यसीति । स एतमाग्नेयमष्टाकपा-
 लं निरवपत् । तपसे चरुम् । अनुमत्यै चरुम् ।
 ततो वै तस्य सत्यं तपोऽभवत् । अनु स्वर्गं लो-
 कमिविन्दत् । सत्यं ह वा अस्य तपो भवति ।
 अनु स्वर्गं लोकं विन्दति । य एतेन हविषा य-
 जते । य उ चैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति । अग्नये

'देवेभ्यो वा इत्यादि ॥ व्याख्यातम् * ॥

* तं तपोऽब्रवीदिति ॥ उपवासादिकं शोधकं तपः ॥

स्वाहा तर्पसे स्वाहा । अनुमत्यै स्वाहा प्रजापतये
 स्वाहा । स्वर्गाय लोकाय स्वाहाऽग्नये स्विष्टकृते
 स्वाहेति ॥ १६ ॥ 'तश्च श्रद्धाऽब्रवीत् । प्रजापते
 श्रद्धया वै श्राम्यसि । अहम् वै श्रद्धाऽस्मि । मां
 नु यजस्व । अथ ते सत्या श्रद्धा भविष्यति । अनु
 स्वर्गं लोकं वेधस्यसीति । स एतमाग्नेयमुष्टाकपालं
 निरवपत् । श्रद्धायै चरुम् । अनुमत्यै चरुम् ।
 ततो वै तस्य सत्या श्रद्धाऽभवत् । अनु स्वर्गं
 लोकमविन्दत् । सत्या ह वा अस्य श्रद्धा भवति ।
 अनु स्वर्गं लोकं विन्दति । य एतेन हविषा य-
 जते । यं उ चैनदेवं वेद । सोत्रं जुहोति । अग्नये
 स्वाहा श्रद्धायै स्वाहा । अनुमत्यै स्वाहा प्रजापतये
 स्वाहा । स्वर्गाय लोकाय स्वाहाऽग्नये स्विष्टकृते
 स्वाहेति ॥ १७ ॥ 'तश्च सत्यमब्रवीत् । प्रजापते
 सत्येन वै श्राम्यसि । अहम् वै सत्यमस्मि । मां
 नु यजस्व । अथ ते सत्यं सत्यं भविष्यति ।

^३श्रद्धा श्रुतिस्मृत्यादिकर्मादरः ॥

^४सति साधु सत्यं तथाभावः ॥

अनुं स्वर्गं लोकं वेत्स्यसीति । स एतमाग्नेयमृष्टा-
 कंपालं निरवपत् । सत्यायं चरुम् । अनुमत्यै च-
 रुम् । ततो वै तस्य सत्यं सत्यमभवत् । अनुं
 स्वर्गं लोकमविन्दत् । सत्यं ह वा अस्य सत्यं
 भवति । अनुं स्वर्गं लोकं विन्दति । य एतेन ह-
 विषा यजते । य उं चैनदेवं वेद । सोत्रं जुहोति ।
 अग्नये स्वाहा सत्याय स्वाहा । अनुमत्यै स्वाहा
 प्रजापतये स्वाहा । स्वर्गाय लोकाय स्वाहाऽग्नये
 स्विष्टकृते स्वाहेति ॥ १८ ॥ तं मनोब्रवीत् । प्र-
 जापते मनसा वै श्राम्यसि । अहम् वै मनोस्मि ।
 मां नु यजस्व । अथ ते सत्यं मनो भविष्यति ।
 अनुं स्वर्गं लोकं वेत्स्यसीति । स एतमाग्नेयमृ-
 ष्टाकंपालं निरवपत् । मनसे चरुम् । अनुमत्यै
 चरुम् । ततो वै तस्य सत्यं मनोऽभवत् । अनुं स्वर्गं
 लोकमविन्दत् । सत्यं ह वा अस्य मनो भवति ।
 अनुं स्वर्गं लोकं विन्दति । य एतेन हविषा यजते ।
 य उं चैनदेवं वेद । सोत्रं जुहोति । अग्नये स्वाहा

मनसे स्वाहा । अनुमत्यै स्वाहा प्रजापतये स्वा-
 हा । स्वर्गाय लोकाय स्वाहाऽग्नये स्विष्टकृते
 स्वाहेति ॥ १९ ॥ 'तं चरणमब्रवीत् । प्रजापते
 चरणेन वै श्राम्यसि । अहमु वै चरणमस्मि ।
 मां नु यजस्व । अर्थं ते सत्यं चरणं भविष्यति ।
 अनु स्वर्गं लोकं वेत्स्यसीति । स एतमाग्नेयम-
 ष्टाकपालं निरवपत् । चरणाय चरुम् । अनुमत्यै
 चरुम् । ततो वै तस्य सत्यं चरणमभवत् । अनु
 स्वर्गं लोकमविन्दत् । सत्यं वा अस्य चरणं
 भवति । अनु स्वर्गं लोकं विन्दति । य एतेन ह-
 विषा यजते । य उ चैनदेवं वेद । सोत्रं जुहोति ।
 अग्नये स्वाहा चरणाय स्वाहा । अनुमत्यै स्वाहा
 प्रजापतये स्वाहा । स्वर्गाय लोकाय स्वाहाऽग्नये
 स्विष्टकृते स्वाहेति ॥ २० ॥ 'ता वा एताः पञ्च

चरणं धर्म ॥

'ता एताः तप प्रभृतिदेवताका पञ्चेष्टयोऽपाधा नाम पापा-
 पघातहेतवः, अनुवित्तयः अनुक्रमेणोष्टलापहेतवः, स्वर्गस्य लोकस्य
 द्वारस्थानीया । तासां मध्ये प्रथमाभिष्टि तपो रक्षतीत्यादि गतम्* ॥

स्वर्गस्य लोकस्य द्वारः । अपांघ्रा अनुवित्तयो नाम ।
 तपः प्रथमा रक्षति । श्रद्धा द्वितीयाम् । सत्यं तृ-
 तीयाम् । मनश्चतुर्थीम् । चरणं पञ्चमीम् । 'अनु-
 ह वै स्वर्गं लोकं विन्दति । कामचारोस्य स्वर्गे
 लोके भवति । य एताभिरितिभिर्यजते । य उ-
 चैना एवं वेद । तास्वन्विष्टि । पृष्ठौहीवरां वद्या-
 त्कसं च । स्त्रियै चाभार सर्मृद्ध्यै ॥ २१ ॥ ४ ॥

'ब्रह्म वै चतुरहोतारः । चतुरहोतृभ्योऽधि य-
 ज्ञो निर्मितः । नैनः शतम् । नाभिचरितुमार्ग-

°अनु ह वा इत्यादि ॥ व्याख्यातम्* ॥

इति तृतीये वाटवे चतुर्थोऽनुवाकः.

'अयं चातुर्होत्राग्रिकाण्डः हव्यग्राडापेयः एकोऽनुवाकः—ब्रह्म
 वै चतुर्होतार इत्यादि ॥ ब्रह्म आत्मा, तदेव चतुर्होतारः
 दशहोत्रादिसप्तहोत्रान्ताः पद्यानुवाकाः 'नित्तिस्वर्'† इत्यादयः ।
 आत्मलात्मनित्याहूतः प्रजापतेरात्मा दशहूतत्वादिरेव दशहोत्रादि-
 रूपेणाविरभवत्, ते च सर्वेऽपि दशहोत्रादयश्चतुर्होतारः । यथो-
 क्तम्—'अयं कस्माच्चतुर्होतार उच्यन्त इति । इन्द्रो नै चतु-
 र्होता'‡ इति । तेभ्यश्चतुर्होतृभ्योऽधिपज्ञो निर्मितः तत्प्रमाण

च्छति । य एवं वेदं । ^१यो ह वै चतुर्होतृणां च-
तुर्होतृत्वं वेदं । अथो पञ्चहोतृत्वम् । सर्वां हास्मै
दिशः कल्पन्ते । ^२वाचस्पतिर् होता दशहोतृ-
णाम् । पृथिवी होता चतुर्होतृणाम् ॥ २२ ॥
अग्निर् होता पञ्चहोतृणाम् । वाग्योता षड्होतृणाम् ।

उदपादि चातुर्होत्राण्य । एवमेनेषा ब्रह्मत्वमेभ्यश्च यज्ञोत्पत्ति
यो वेद जानाति एनं वेदितार शप्तं शाप अभिचरितमपि-
चार इयेनादिक्तु तदुभयमपि नागच्छति न सृशति ॥

^१यो हेति ॥ अथैषा पञ्चाना चतुर्होतृत्व पञ्चहोतृत्वमपि
यो वेद अस्मै सर्वा दिशः कल्पन्ते इष्टसिद्धये भवन्ति ।
सर्वे वा दिग्वासिनोऽस्य विधेया इति ॥

^२तदुभयमिदानीं दर्शयति—वाचस्पतिरित्यादि ॥ छत्रिन्या-
येन होतृसहिता अध्वर्यादयोऽप्यृत्विनो होतार, होत्रादित्वाद्वा ।
चत्वारो होतार ऋत्विनो विलक्षणा प्रत्यनुवाक येषा ते च-
तुर्होतार । पञ्चस्वनुवाकेषु च ते भिद्यन्ते । प्रथमे वाक्प-
त्यादय, उपवक्ता, ब्रह्म, हवि, अग्नीत् । द्वितीये पृथिव्या-
दय । तृतीयेऽग्न्यादय । चतुर्थे वागादय, अभिगरो ब्रह्मा ।
अत एव वचनात् ‘सूर्य ते चक्षु’* इत्यस्य षड्होतृग्रहणं, तस्य
होतृरहितत्वात् । पञ्चमे महाहविरादय । एव विलक्षणहोत्रा-

महाहविर्होता सप्तहोतृणाम् । एतद्वै चतुर्होतृणां
चतुर्होतृत्वम् । अथो पञ्चहोतृत्वम् । सर्वा हास्मै
दिशः कल्पन्ते । य एवं वेद । 'एषा वै सर्वविद्या ।
एतद्वै पञ्चमम् । एषा पङ्क्तिस्स्वर्गस्य लोकस्याञ्जसा-
यनिस्स्रुतिः ॥ २३ ॥ एतान् योऽध्येत्यच्छंदिर्दरुशे
यावत्तरसम् । स्वरेति । अनपत्रवस्तर्वमायुरेति ।

चिचतुष्टयवत्त्वाच्चतुर्होतार एते । 'ऋतश्छन्दसि' इति द्विवभावः
ततो भावप्रत्यय, तस्य सतिशिष्टत्वादुदात्तत्वम् । अथ पञ्चम-
कार होतृत्वमेषा, पञ्चस्वनुगाकेषु तस्य भिन्नत्वात्, पञ्चाना हो-
तृत्वाना समाहार पञ्चहोतृत्वम् । 'अनिगन्त' इत्युत्तरपदे व्यत्ययेन
द्विगुस्वर, बहुव्रीहिरेव वा चतुर्होतृत्वमित्यनुवादार्थः । अयमर्थः —
यश्चतुर्होतृणां चतुर्होतृत्व होत्रादिनतुष्टयवत्त्वं, अथो अपिच एषा
इदं चतुर्होतृत्व पञ्चहोतृत्व पञ्चमकारेण तद्वच्च यो वेदेति ।
सर्वा हास्मा इति । पूर्वं विदित्वा यष्टु फल, इदं तु वेदितुरेव ॥

'एषा वा इति ॥ एते पञ्चाध्याया सर्वविद्या सर्वविद्या-
पुण्यफलहेतवः सर्वविद्यापेश स्वीत्वम् । एतत् भेषजं, एतेऽनुगा-
कारमर्वाणिष्टोपशमनभेषजस्थानीया, भेषजापेश नपुमस्त्वम् । एष
सर्वत्र । एतेऽनुगागास्स्वर्गस्य लोकस्य अञ्जमायनिः आनं-
वेन गमनमायनभूता स्रुतिः मार्गः । 'अञ्जस उपमन्यानं' इति
तृतीयाया अट्ठ । स्रुतिर्विशेष्यने—पङ्क्तिः पञ्चपदा पद्या-

विन्दते प्रजाम् । रायस्पोषं गौपत्यम् । ब्रह्मवर्च-
सी भवति । एतान् योऽध्यैति । स्पृणोत्यात्मानम् ।
प्रजां पितृन् । 'एतान् वा अरुण औपवेशिविदा-
ञ्चकार ॥ २४ ॥ एतैरविवादमपाजयत् । अथो
विश्वं प्राप्मानम् । स्वर्ग्ययौ ॥ एतान् योऽध्यैति ।

ध्यायीरूपत्वात् । यद्वा—एषा पङ्क्तिः पञ्चाध्यायी स्वर्गस्याज-
सायनि स्तुतिः । अथ एताननुवाकान् योऽध्यैति अधीते ।
व्यत्ययेन परस्मैपदम् । अथवा अध्यैति अधिगच्छति अर्धमनुसद-
धानं पठति । 'एत्येधत्थृदसु' इति वृद्धिः । अच्छदिर्दर्शे अ-
गृहदर्शने प्रदेशे अग्नये । छान्दसं हुचदासत्वं । यद्वा—
न गृहदर्शने । असमस्त एव निषेधवचनोऽकारः । यावत्तरसं
यथाबलं शक्तिमवयन् । पूर्ववद्बुद्धात्तत्वं छान्दसं, असमाप्तौ वा ।
तर एव तरसं तेनेत्यर्थः । स्वरेणि प्राप्नोति, अनपव्रवः वक्त-
व्यान्तरावक्षिप्तं वचनमपव्रवः तद्रहितोऽनपव्रवः । वक्ष्यादेशाभा-
वश्छान्दसः । ईष्टम्भूतो योऽधीते स सर्वं पुरुषायुषं जीवति,
लभते च प्रजा भूयिष्ठा, रायस्पोषं धनपूर्णां गौपत्यं गोस्वा-
मित्वं च विन्दति, ब्रह्मवर्चसी च भवति । अथेतदध्ययनेन
आत्मानं प्रजां च पितृंश्च प्रीणयति ॥

'एतान् वा इत्यादि ॥ अरुणो नाम उपवेशस्यापत्यं विदा
चकार यथातथ्येन एतान् विदितवान् । 'उपविदनागृम्य'
इत्याश्रित्य, अदन्तत्वाच्चबुधगुणाभावः । ततस्त एतैर्विदिते

अधिवादं जयति । अथो विश्वं पाप्मानंम् । स्व-
रेति । 'एतैरग्निं चिन्वीत स्वर्गकामः । एतैरायु-
ष्कामः । प्रजापशुकामो वा ॥ २५ ॥ 'पुरस्ताद-
शहोतारमुदञ्चमुपदधाति यावत्पदम् । हृदयं यजु-
षी पत्न्यौ च । दक्षिणतः प्राञ्चं चतुर्होतारम् । प-
श्चादुदञ्चं पञ्चहोतारम् । उत्तरतः प्राञ्चं ऽपङ्कोतारम् ।

अधिवादं अपाजयत्, उपरिवक्ता अधिवाद । य एन वादे
न्यग्भाषयति तमपाजयत् । विश्वं च पाप्मानमपाजयत्, ययौ
च स्वर्गम् । एतानित्यादिरध्येतु फलनिर्देश ॥

'एतैरित्यादि ॥ एतैरेव महाप्रभावे दशहोत्रादिभि साम
थ्यात् सग्रहेस्तद्द्वयेत्सप्रतिग्रहेत्ससभारयनुभित्सपक्षौ अग्निं चि-
न्वीत, स्वर्गकामो वा आयुष्कामो वा प्रजा पशूश्च काम-
यमानो वा । प्रजापशुशब्दात् द्वाद्वात् 'शीलिकामि' इत्यादिना
णप्रत्यय, पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्व च । तत्र प्रजापशूना कथयिदे-
यतात्वात् 'देवताद्वे च' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥

'इदानीमुपधानक्रम दर्शयति—पुरस्तादित्यादि ॥ अग्रेण दर्भ-
स्तम्ब दक्षिणत आरभ्य उदञ्चं दशहोतारमुपदधाति । यावत्पदं
यावन्ति पदानि दशसंख्यानि तावतीरिष्ट्वा उपदधाति 'चित्ति-
स्तुक्,* तथा देवतया' इत्यादिभिर्दशभिर्मन्त्रैः । पदग्रहण ग्रह-

उपरिष्ठात्प्राञ्चः सप्तहोतारम् । हृदयं यजूंषि
पन्त्यश्च । यथाऽवकाशं ग्रहान् । यथाऽवकाशं प्र-
तिग्रहान् लोकपूणाश्च । सर्वा हास्यैता देवताः प्री-
ता अभीष्टा भवन्ति ॥ २६ ॥ सदेवमग्निं चिनुते ।

निवृत्त्यर्थं, वक्ष्यति च—‘यथाऽवकाशं ग्रहान्’ इति । हृदय-
मिति दशहोतृहृदय, एकामिष्टका ‘सुवर्णं घर्म’^१ इत्यारम्य ‘ब्रह्मे-
न्द्रम्’^१ इत्यतः प्राक् । यजुषी इति द्वे इष्टके सभारयजुषी
‘अग्निर्यजुर्भिः । सविता स्तोमैः’^२ इति । पत्रथौ च द्वे इष्टके
देवपत्रथौ ‘सेनेन्द्रस्य । धेना बृहस्पते’^३ इति । दक्षिणत इ-
त्यादि । प्राञ्चं प्रागारभ्य प्राग्नीतिक, एव सर्वं, यावत्पद-
मिसादि समानम् । हृदयादीन्युत्तराणि गृह्यन्ते । उपरिष्ठादि-
ति दर्भस्तम्बस्य । हृदयमिति सप्तहोतृहृदय ‘इन्द्रो राना’^४ इ-
त्यारम्याऽन्तादनुवाकस्य । यजूपि शिष्टानि त्रयोदश पत्रच शिष्टा
आन्तादनुवाकस्य । यथाऽवकाशं अन्तराळानुपधानेषु ग्रहान्
‘वाचस्पते विधे नामन्’^५ इत्याद्यान् ग्रहान् ‘देवस्य त्वा’^६ इ-
त्याद्यान् ‘उत्तानित्वाङ्गीरसं प्रतिगृह्णातु’^७ इत्यन्यान् ‘अग्नये हि-
रण्य, सोमाय वास’^८ इत्याद्यात्मकान् । लोकपूणा व्याख्याताः^९ ।
एवं चिन्वानस्य सर्वा देवताः प्रीताः नर्पिता अभीष्टाः पू-
जिताश्च भवन्ति । सदेवं देवसहितं देवार्हमेवाग्निं चिनुते य
एवं चिन्वान ॥

^१ आ. २-११.^२ आ. ३-८.^३ ३-९.^४ आ. ३-१.^५ आ. ३-१०.^६ आ. ३-११ ६.

१रथसंमितश्चेतव्यः । वज्रो वै रथः । वज्रैणैव
 पाप्मानं धातव्यं स्तृणुते । पक्षस्संमितश्चेतव्यः ।
 एतावान् वै रथः । यावत्पक्षः । रथसंमितमेव
 चिनुते । १इममेव लोकं पशुबन्धेनाभिजयति ।
 अथो अग्निष्टोमेन ॥ २७ ॥ अन्तरिक्षमुक्थ्येन ।
 स्वरतिरात्रेण । सर्वान्लोकानंहिनेन । अथो सत्रेण ।
 १०वरो दक्षिणा । वरैणैव वरं स्पृणोति । आत्मा
 हि वरः । ११एकविंशतिर्दक्षिणा ददाति । एक-

१रथसंमित इत्यादि ॥ रथेन संमितः रथप्रमाणः । वज्रो
 रथः वज्रतृतीयांशत्वात् 'स्पृचस्तृतीयं रथस्तृतीयं' इति । स्तृ-
 णुते हिनस्ति । पक्षस्संमितः पक्षसा चक्रेण तुल्यप्रमाणः च-
 क्रप्रधानत्वाद्रथस्य । तदतिरेकेण रथो नास्ति, तस्मात्पक्षरसंमितो
 रथसंमित इति ॥

१इममेवेत्यादि ॥ पशुबन्धादिभिरेकैकलोकजयः अहीनेन सत्रेण
 चानन्तलोकजयः, तस्मात्पशुबन्धादिष्वयं चेतव्यः, येन पशुबन्धा-
 दियाजी सर्वान् लोकानभिनयतीति भावः ॥

१०वर इति ॥ वरिष्ठं द्रव्यं गवादि, तेन वरेण वरं
 आत्मानमेव स्पृणोति प्रीणयति ॥

११एकविंशतिरिति ॥ विभक्त्यव्यत्ययः । एकविंश इति ।
 सप्तदशः प्रजापतिः त्रय इमे लोकाः अमावादित्य एकविंशः,

वि॒शो वा इ॒तस्स्वर्गो लो॒कः । प्र स्व॒र्गं लो॒कमा॒-
 प्रो॒ति ॥ २८ ॥ अ॒सावा॑दित्य ए॒कवि॒शः । अ॒मु॒-
 मे॒वा॒दित्यमा॑प्रोति । श॒तं द॑दाति । श॒तायुः पुरुष॑-
 श॒तेन्द्रि॒यः । आयु॑प्येवेन्द्रि॒ये प्र॒ति॒तिष्ठ॑ति । स॒हस्रं
 द॑दाति । स॒हस्र॑सं॒मितस्स्व॒र्गो लो॒कः । स्व॒र्गस्य॑
 लो॒कस्या॒भिजि॑त्तै । 'अ॒न्वि॒ष्टकं॑ दक्षि॒णा द॑दाति ।
 सर्वा॑णि व॒यासि॑ ॥ २९ ॥ सर्व॑स्याप्यै । सर्व॑स्या-
 व॒रु॒धै । "यदि॑ न वि॒न्देत् । म॒न्याने॑ताव॒तो व॑द्या-
 दो॒नान् वा । अ॒श्रुते॑ तं का॒र्मम् । यस्मै॑ का॒-
 मा॒प्राप्ति॑श्ची॒यते । "प॒ष्ठौही॑ त्वन्त॒र्वती॑ दद्यात् । सा

स एष स्वर्ग इति । न लोकमात्र, आदित्यमेवाप्रोति । शतमि
 त्यादि । गतम् । सहस्रसंमित इति बहुमूल्य इत्यर्थः ॥

"अन्विष्टकमिति ॥ इष्टकायामिष्टकाया सर्वाणि वयासि
 द्रव्याणि । सर्वेण वयसा बाल्येन तारुण्येन वार्धक्येन वा
 उपलक्षितानि ददाति, तत्र सर्वस्य लाभाय वशीकरणाय च भवति ॥

"यदि न विन्देतेति ॥ यदि सर्वाणि वयासि न भवे
 एतावत्संख्यान् मन्यान् द्रवसयुक्तान् सकृन् ओदनान्वा दद्यात् ।
 सर्वं कामं प्रेप्सितं अश्रुते ॥

"पष्ठौहीमिति ॥ चतुर्वर्षामन्तर्वतीम् । 'वा छन्दसि नुविधि'
 इति नुगभावः । अस्या अवश्यं देयत्वाय तुशब्दः । सा

हि सर्वाणि वयांसि । सर्वस्याप्त्यै । सर्वस्याव-
 रुध्यै ॥ ३० ॥ हिरण्यं ददाति । हिरण्यज्योतिरेव
 स्वर्गं लोकमेति । वासो ददाति । तेनायुः प्रतिर-
 ते । वेदितृतीये यजेत । त्रिपत्या हि देवाः । स-
 संत्यमग्निं चिनुते । "तदेतत्पशुबन्धे ब्राह्मणं ब्रू-
 यात् । नेतरेषु यज्ञेषु" । "यो ह वै चतुरहोतृननुस-
 वनं तर्पयितुव्यान् वेद ॥ ३१ ॥ तृप्यति प्रजयां
 पशुभिः । उपैनः सोमपीथो नमति । एते वै च-
 तुरहोतारोऽनुसवनं तर्पयितुव्याः । ये ब्राह्मणा व-
 ह्नुविदः । तेभ्यो यदक्षिणा न नयेत् । दुरिष्टः

हीति । सर्वैर्वयोभिस्तुल्या । गनमन्यत् । प्रतिरते वर्षयति ।
 वेदितृतीय इति वेद्याश्चंशे । त्रिपत्या इति । त्रित्वेन
 सत्यत्वं येषां ते तथोक्ताः । सुषामादिन्यात् पत्वम् । एवं पुर्वेन
 मसत्वं सत्यसरितं कल्याणिसंवादिनं अग्निं चिनुते ॥

'तदेतदित्यादि ॥ यदेतत् 'वेदितृतीये यजेत' इत्यन्तं ब्राह्मणं
 पशुबन्धे ब्रूयात् यदाऽयमग्निः पशुबन्धे क्रियते तदा । यदा
 त्विनरेषु यज्ञेषु क्रियते न तदानीं ब्रूयान् ॥

'यो ह वा इति ॥ अनुसवनं मवने सवने सोमपीथः सोम-
 पानं एनमुपनमति पुनः पुनस्मोमेन यनते । बहुविदः पञ्च-

स्यात् । अग्निमस्य वृज्जीरन् । तेभ्यो यथाश्रद्धं
 दद्यात् । स्विष्टमेवैतर्कियते । नास्याग्निं वृजते ॥
 ३२ ॥ हिरण्येष्टको भवति । यावदुत्तममङ्गुलिका-
 ण्डं यज्ञपुरुषा संर्मितम् । तेजो हिरण्यम् । यदि
 हिरण्यं न विन्देत् । शर्करा अक्ता उपदध्यात् ।
 तेजो घृतम् । सतेजसमेवाग्निं चिनुते । ^{१७}अग्निं
 चित्वा सौत्रामण्या यजेत मैत्रावरुण्या वा । वी-
 र्येण वा एष व्यृद्धयते । योऽग्निं चिनुते ॥ ३३ ॥
 यावदेव वीर्यम् । तदस्मिन्दधाति । ब्रह्मणस्सायु-
 ज्यं सलोकतामाप्नोति । एतासामेव देवतानां
 सायुज्यम् । सृष्टिनां समानलोकतामाप्नोति । य

ज्ञेयदार्थविद् । वृज्जीरन् वर्जयेरन् । गतमन्यत् । अङ्गुलिकाण्डं
 उत्तमं अङ्गुलेरुपरि पर्व यज्ञस्य च पर्व यजमान । अक्ता
 इति आज्येन 'तेजो घृत' इति स्तुतेः ॥

^{१७}अग्निं चित्त्वेत्यादि ॥ मैत्रावरुण्याऽऽमिसया यजेत । अग्निं
 चिन्वानो हि वीर्येण वियुज्यते तपसा क्षीणवीर्यो भवति, न
 त्रान्यतरेण यागेन सर्वं वीर्यमस्मिन् स्थापयति । अथेतमाग्निं
 चिन्वानः एतं एवमहिमानं विद्वांश्च ब्रह्मणस्सायुज्यं सलोकतां

एतमग्निं चिनुते । य उ चैनमेवं वेद । एतदेव
सावित्रे ब्राह्मणम् । अथो नाचिकेते ॥ ३४ ॥

होता चतुरहोतृणां स्रुतिश्चकार वा भवन्त्य-
ग्निष्टोमेनाप्नोति वयारसि वयारसि सर्वस्याप्यै
सर्वस्यावरुध्यै वेदं वृञ्जते चिनुते नवं च ॥ ५ ॥

यञ्चामृतं यञ्च मर्त्यम् । यञ्च प्राणिति यञ्च
न । सर्वास्ता इष्टकाः कृत्वा । उपं कामदुघां दधे ।

चामोति ब्रह्ममयत्वादशहोत्रादीना 'ब्रह्म वै चतुर्होतार' इति ।
तथा एतासा देवतानां दशहोत्रादीना सायुज्यं समानयोगत्वं
साष्टितां समानशरीरत्वं समानलोकता एकलोकता चामोति ।
सावित्रेऽप्यप्रात्रेतद्ब्राह्मणं यदिदं पातुर्होत्रे उक्तं, अथो अ
पिच एतदेव नाचिकेतेऽप्यग्नौ ब्राह्मणं विशिरित्यर्थः ॥

इति तृतीये वाङ्के पञ्चमाऽनुवाकः

अयं वैश्वसृजराण्ड हव्यवाडार्पण—यञ्चामृतमित्यादयश्चत्वारोऽ
नुवाका । तत्र सन्ति परिमण्डलास्तिस्रो लेखा । तस्यां माहा
यामष्टादशोपदधाति—यञ्चामृतमिति ॥ सर्वा पङ्क्तयो गनुरन्ना
अनुष्टुभो वा । यद्य किञ्चिदिह अमृतं मरणरहितं नित्यं, यद्य
किञ्चिन्मर्त्यं मरणशीघ्रमनित्यं, यद्य किञ्चिन् प्राणिति उच्यते
सिति, यद्य किञ्चिन् न प्राणिति सत्यं तदिष्टरात्येन मरु-

तेन ऋषिणा तेन ब्रह्मणा । तया देवतयाऽङ्गिरस्वङ्कु-
 वा सीद । 'सर्वास्त्रियस्सर्वान्पुंसः । सर्वं न-
 स्त्रीपुमं च यत् । सर्वास्ताः । 'यावन्तः प्रांसवो
 भूमैः ॥ ३५ ॥ संख्याता देवमायया । सर्वास्ताः ।
 'यावन्त ऊपाः पशूनाम् । पृथिव्यां पुष्टिर्हिताः ।
 सर्वास्ताः । 'यावन्तीस्सिकतास्सर्वाः । अपस्वन्त-

स्यम् । इष्टकोपक्ष स्त्रीत्व बहुत्व च इष्टकालेन कामदुघाः
 सर्वाभिमतसिद्धिहेतू नुपदधे । यदा त्वामुपदध इति शेष । त्व-
 मपि तादृशी तेन ऋषिणा मन्त्रेण, ब्रह्मणा उपधानकर्मणा,
 तया देवतया सर्वदेवतात्मकेनात्मना अङ्गिरसामिव अस्माकमपि
 ध्रुवा निश्चला सीद । एतयैवोत्तरा व्याख्याता । सर्वास्ता
 इति चोत्तरार्धस्य प्रतीकग्रहण सर्वत्र समानम् ॥

^२नस्त्रीपुमं स्त्री पुमाश्च न भवतीति नस्त्रीपुमम् । अन्त्यस्या-
 कारशब्दान्दसो नलोपाभावश्च ॥

^३देवमायया देवप्रज्ञया अन्येषामशक्यत्वात् ॥

^४पशूना पुष्टिहेतुत्वेन पृथिव्या निहिता ऊपाः 'संज्ञान वा
 एतत्पशूनाम्' * इति ॥

^५यावत्पस्सिकतास्सर्वाः स्पले, अप्सु चान्त ॥

अथ याद्विश्रुताः । सर्वास्ताः । 'यावन्तीशर्करा धृ-
 त्यै । अस्यां पृथिव्यामधि ॥ ३६ ॥ सर्वास्ताः ।
 'यावन्तोऽमानोऽस्यां पृथिव्याम् । प्रतिष्ठासु प्रति-
 ष्ठिताः । सर्वास्ताः । 'यावन्तीर्वीरुधस्सर्वाः । वि-
 ष्ठिताः पृथिवीमनु । सर्वास्ताः । 'यावन्तीरोपधी-
 स्सर्वाः । विष्ठिताः पृथिवीमनु । सर्वास्ताः ॥ ३७
¹⁰यावन्तो वनस्पतयः । अस्यां पृथिव्यामधि । स-
 र्वास्ताः । ¹¹यावन्तो ग्राम्याः पशवस्सर्वे । आर-
 ण्याश्च ये । सर्वास्ताः । ¹²ये द्विपादश्चतुष्पादः ।

'यावत्पशर्करा अस्यां पृथिव्या धृत्यै उपरि आसन् 'तां
 शर्कराभिरदंष्ट्व' * इति ॥

⁷प्रतिष्ठासु पर्वतेषु प्रतिष्ठिताः ॥

⁸⁻¹⁰विष्ठिताः विविधं स्थिता वीरुधः वना गुल्माश्च पृ-
 थिवीमनुप्राप्य ॥

¹¹सर्व आरण्याश्च य इति ॥

'द्विपादो मनुष्यादयः, चतुष्पादो गवादयः, अपादः पा-
 दरहिता, उदरसर्पिणः उदरेण सर्पणं शीड येषां ते उर-
 गादयः । 'सुप्यजातो' इति णिनि । अपाद इति लोपदग्रन्थम् ॥

अपादे उदरसर्पिणः । सर्वास्ताः । ^१यावदाञ्जन-
 मृच्यते ॥ ३८ ॥ देवत्रा यच्च मानुषम् । सर्वास्ताः ।
^१यावत्कृष्णायसं सर्वम् । देवत्रा यच्च मानुषम् ।
 सर्वास्ताः । ^{१५}यावल्लोहायसं सर्वम् । देवत्रा यच्च
 मानुषम् । सर्वास्ताः । ^{१६}सर्वं सीसं सर्वं त्रपुं ।
 देवत्रा यच्च मानुषम् ॥ ३९ ॥ सर्वास्ताः । ^{१७}सर्वं
 हिरण्यं रजतम् । देवत्रा यच्च मानुषम् । सर्वा-
 स्ताः । ^{१८}सर्वं सुवर्णं हरितम् । देवत्रा यच्च मा-
 नुषम् । सर्वास्ता इष्टकाः कृत्वा । उप कामदुर्घा
 वधे । तेन ऋषिणा तेन ब्रह्मणा । तया देवतयाऽ-
 ङ्गिरस्वद्भुवा सीद ॥ ४० ॥

भूमेरधि विष्टिताः पृथिवीमनु सर्वास्ता उच्य-
 ते मानुषं सीद ॥ ६ ॥

यच्च क्षियः पांसव ऊपास्तिकं ताश्चार्कैरा

^{१५-१८}देवत्रा देवेषु । 'देवमनुष्य' इति त्रैप्रत्ययः । मानुषं मनु-
 प्येषु भवं, यावदाञ्जनं लेहद्रव्यम् । कृष्णायसं काकलोहं,
 देवल्लोके मनुष्यलोके च । 'अनोऽश्मायस्सरसा' इति टच्प्रमासान्तः
 दासीभारादिर्द्रष्टव्यः । लोहायसं लोहितायसं ताम्रम् । हिरण्यं

अश्मानो वीरुध ओषधीर्वनस्पतयो ग्राम्या ये
द्विपादो यावदाञ्जनं यावत्कृष्णायसः लोहायसः
सीसः हिरण्यः सुवर्णः हरितमृष्टादश ॥

‘सर्वा दिशो दिक्षु । यच्चान्तर्भूतं प्रतिष्ठितम् ।
सर्वास्ता इष्टकाः कृत्वा । उप कामुबुधां वधे । तेन
ऋषिणा तेन ब्रह्मणा । तया देवतयाऽङ्गिरस्वङ्गुवा
सीद । ‘अन्तरिक्षं च केवलम् । यच्चास्मिन्नन्तरा-
हितम् । सर्वास्ताः । ‘आन्तरिक्ष्यश्च याः प्रजाः ॥

हितरमणीयं रजतं सुवर्णं काञ्चन हरितं हरितवर्णमुत्तमम् ।
इष्टकादेः पुनराम्नानमनुपङ्गविच्छेदसूचनार्थम् ॥

इति तृतीये वाठके षष्ठोऽनुवाकः ।

‘अम्यन्तराया लेखाया पञ्चदशोपदधाति । सर्वा दिश
इत्यादि ॥ सर्वा दिशो दिक्षु यच्चेति प्रथम पाद । सर्वा
दिशः, तामु च सर्वासु दिक्षु यदन्तः मध्ये भूतं उत्पन्नं,
यच्च प्रतिष्ठितं लब्धस्थितिकं वस्तु ॥

‘यच्च केवलं शुद्धं वस्तु, यच्चास्मिन्नाकाशे आहितमन्तः ॥

‘आन्तरिक्ष्यः अन्तरिक्षे भवा गन्धर्वाप्सरसः, ये नान्ये
विद्याधरादयः ॥

११ ॥ गन्धर्वापसरसंश्च ये । सर्वास्ताः । 'सर्वानु-
 दारान्त्सलिलान् । अन्तरिक्षे प्रतिष्ठितान् । सर्वा-
 स्ता । 'सर्वानुदारान्त्सलिलान् । स्थावराः प्रो-
 प्याश्च ये । सर्वास्ताः । 'सर्वा धुनिः सर्वान्ध्व-
 सान् । हिमो यच्च शीयते ॥ ४२ ॥ सर्वास्ताः ।
 'सर्वान्मरीचीन् विततान् । नीहारो यच्च शीयते ।

‘उदारान् एकदिन एव जलवर्षणशीलान् सलिलान् सलि-
 लवतो मेघान् । मत्वर्षाद्यो लुप्यन्ते । अन्तरिक्ष एव प्रतिष्ठितान्
 नान्यत्र ॥

‘अथ अन्यान् उदारान् वर्षणशीलान् सलिलान् सहजय
 सलि तद्वत् परस्परनिशेनदेहान् । सिन्ध्यादित्याद्यञ्छान्दस
 ह्रस्वत्व, चित्वादन्तोदात्तत्वम् । स्थावरा स्थानशीला, प्रोप्याः
 प्रवासशीला । छान्दस कर्तारि ण्यत् प्रसारण च ॥

‘सर्वा धुनि नदी, सर्वान् ध्वसान् कम्पयितुम् । ध्वसते
 पचाद्यच् । बाध्यादय उच्यन्ते । यद्वा—ध्वसा नद्या गति-
 प्रकारा । हिमात्मना यज्जल शीयते पतति ॥

‘मरीचीन् रश्मीन् विततान् विस्तरितान् जलादिवर्षणाद्य
 सूर्येण प्रेरितान्, मेघ्यश्च नीहारवशीयते पतति । ‘मुषा मुलुक्’
 इति पञ्चम्या लुक् ॥

सर्वास्ताः । 'सर्वा' विद्युत्सर्वान्धस्तनयित्वून् । ह्रा-
 दुनीर्यच्च शीयते । सर्वास्ताः । 'सर्वास्त्रवन्तीस्स-
 रितः । सर्वमपसुचरं च यत् । सर्वास्ताः ॥ ४३ ॥
^{१०}याश्च कूप्या याश्च नाद्यास्समुद्रियाः । याश्च वै-
 शन्तीरुत प्रांसचीर्याः । सर्वास्ताः । 'ये चोत्तिष्ठ-
 न्ति ज़ीमूताः । याश्च वर्षन्ति वृष्टयः । सर्वास्ताः ।
^{११}तपस्तेज आकाशम् । यज्ञाकाशे प्रतिष्ठितम् ।

^१सर्वा विद्युत् इति त्रिष्टुप् ॥ ह्रादुनी अशनिशब्द । इनि-
 प्रत्ययस्य छान्दसं दीर्घत्वम् । येभ्य स्तनयित्वुभ्य ह्रादुनी अ-
 शनि पतति ॥

^९खवन्त्यो नद्य पृथिवीस्थिता । अन्तस्तिनद्य प्रागुक्ता ॥

^{१०}याश्च कूप्या इति जगती ॥ कूपे भग आप । 'भवे
 छन्दाति' इति यत् । नाद्या 'पाथोनदीम्या दृचण्' समुद्रि-
 या 'समुद्राभ्राद्ध' वैशन्त्य उत्सभवा 'वैशन्तहिमवद्ग्या-
 मण्' प्रांसच्य प्रांसमश्नन्त्य आर्वर्णमवा ॥

^{११}ये मेवा उत्तिष्ठन्ति उपरतवृष्टय पलायन्ते, ये च वृष्टि
 शीला वर्षन्ति । यद्वा—या वृष्टय पृथिवीं मिश्रन्ति ॥

^{१२}तप आतप, तदीय प्रकाश तेज, तस्यायनाश आ
 काशम्, तस्मिन्नप्याकाशे यत्प्रतिष्ठितम् ॥

सर्वास्ताः । ^{१४}वायुं वयांसि सर्वाणि ॥ ४४ ॥ अ-
न्तरिक्षचरं च यत् । सर्वास्ताः । ^{१५}अग्निं सूर्यं
चन्द्रम् । मित्रं वरुणं भर्गम् । सर्वास्ताः । ^{१६}सत्यं
श्रद्धां तपो दमम् । नामं रूपं च भूतानाम् । स-
र्वास्ता इष्टकाः कृत्वा । उपं कामदुघां दधे । तेन
ऋषिणा तेन ब्रह्मणा । तया देवतया ऽङ्गिरस्वद्धुवा
सीद ॥ ४५ ॥

प्रजा हिमो यच्च शीयते सर्वास्तास्सर्वाणि
ब्रह्मणैकं च ॥ ७ ॥

दिशो ऽन्तरिक्षमान्तरिक्ष्य उदारानुदारान्धुनिं म-
रीचीन् विद्युत्स्त्रवन्तीर्याश्च ये च तपो वायुम-
ग्निं सत्यं पञ्चदश ॥

^१सर्वा दिव्यं सर्वान्देवान्दिवि । यच्चान्तर्भूतं प्र-

॥-^{१४}वयांसि पक्षिण यदन्यदन्तरिक्षचर, नाम सज्ञा,
रूपं रूपणीयं इदं तदिति विचल्पनीयम् ॥

इति द्वितीये अष्टके छतमोऽनुवाकः

^१अभ्यन्तराया लेखाया नवोपदधानि—सर्वा दिवमिति ॥
भयमा त्रिष्टुप् ॥

तिष्ठितम् । सर्वास्ता इष्टकाः कृत्वा । उप काम-
 दुधा दधे । तेन ऋषिणा तेन ब्रह्मणा । तया देव-
 तयाऽङ्गिरस्वद्धुवा सीद । 'यावन्तीस्तारकास्सर्वाः ।
 वितन्ता रोचने दिवि । सर्वास्ताः । 'ऋचो यजूं-
 पि सामानि ॥ ४६ ॥ अथर्वाङ्गिरसश्च ये । सर्वा-
 स्ताः । 'इतिहासपुराणं च । सर्पदेवजनाश्च ये ।
 सर्वास्ताः । 'ये च लोका ये चालोकाः । अन्तर्भूतं
 प्रतिष्ठितम् । सर्वास्ताः । 'यच्च ब्रह्म यच्चाब्रह्म ।
 अन्तर्ब्रह्मन्प्रतिष्ठितम् ॥ ४७ ॥ सर्वास्ताः । 'अहो-
 रात्राणि सर्वाणि । अर्धमासाश्च केवलान् । स-

रोचने रोचनशीले विम्बे, दिवि आकाशे, तारकाः अ-
 ध्विन्यादयो देव्यः ॥

अथर्वाङ्गिरसः अथर्ववेदः, तैर्दृष्टत्वात् ॥

इतिहासपुराणानि च सर्पाणां देवनानां यक्षादीनां च प्र-
 तिपादकाः ग्रन्थाः ॥

लोकाः प्रकाशवन्ति स्थानानि, अलोकाः अप्रकाशाः पाता-
 लादयः । यच्चान्यदन्तर्भूतं पृथिव्यादिषु भूतेषु प्रतिष्ठितम् ॥

यच्च ब्रह्म वेदवित् ब्राह्मणादि, यच्चाब्रह्म शूद्रादि, प्र-
 तिलोमान्तं ब्रह्मण्येव प्रतिष्ठितं, सर्वमूलत्वात्तूष्णीकानाम् । यद्वा—

वृत्ताः । 'सर्वानृतून्सर्वान्मासान् । संवत्सरं च
केवलम् । सर्वास्ताः । 'सर्वं भूतं सर्वं भव्यम् ।
यच्चातोऽर्धि भविष्यति । सर्वास्ता इष्टकाः कृत्वा ।
उप कामदुष्टां दधे । तेन ऋषिणा तेन ब्रह्मणा ।
तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्भुवा सीद ॥ ४८ ॥

सामानि ब्रह्मप्रतिष्ठितं कृत्वा त्रीणि च ॥८॥

दिवं तारका ऋचं इतिहासपुराणं च ये च
यच्चाहोरात्राण्यृतून्भूतं नव ॥

'ऋचां प्राचीं महती दिगुच्यते । दक्षिणामा-

ब्रह्म वेद, अब्रह्म बौद्धाद्यागम, अन्तर्ब्रह्मन् प्रतिष्ठितं स्मृत्यादि
तन्मूलत्वान् । केचिदाहु — यद्ब्रह्मपर, यच्च परस्मिन् ब्रह्मणि
प्रतिष्ठितं अब्रह्म तस्यैव परिणाम प्रपञ्च ॥

'भूतं अतीत, भव्यं भवत, यच्चात ऊर्ध्वं भविष्यति । 'मध्य-
गेय' इति निपात्यते ॥

इति तृतीये काण्डके अष्टमोऽनुवाकः.

'ब्रह्मा सदस्यामीनो वैश्वमृजान् व्यानटे—'ऋचा प्राची'
इत्यादीन् ॥ व्याख्यातरूपाश्चोक्ता एते वेदमाहात्म्यपरा, प्रयो-
जनं तत्प्रामाण्याद्वैश्वमृजस्यानुष्ठेयता । तत्र प्रथमे जगत्स्यो ।

हुर्यजुषामपाराम् । अथर्वणामङ्गिरसां प्रतीची ।
 साम्नामुदीची महती दिगुच्यते । ऋग्भिः पूर्वाह्ने
 दिवि देव ईयते । यजुर्वेदे तिष्ठति मध्ये अहो ।
 सामवेदेनास्तमये महीयते । वेदैरशून्यस्त्रिभिरेति
 सूर्यः । ऋग्भ्यो जाताः सर्वशो मूर्तिमाहुः । सर्वा
 गतिर्याजुषी ह्येव शश्वत् ॥ ४९ ॥ सर्वं तेजस्ताम-

प्राची दिक् महती महतीया उदयाधारत्वात् । सा ऋचां
 स्वभूता वेदविद्विरुच्यते, ऋग्भिरुत्तेजितबलेत्यर्थः । दक्षिणां दिशं
 यजुषां स्वभूतामाहुस्तन्तः अपारां समाप्तिरहिताम् । अथर्ववेदस्य
 स्वभूता प्रतीचीत्युच्यते । साम्नामुदीची स्वभूता, तस्याः म-
 हत्त्वं सामसंबन्धात्, सामर्थ्याच्च । ऋगादीनामपि प्राच्यादिसं-
 बन्धेन धीर्यातिशयो भवतीति वेदितव्यम् ॥

ऋग्भिरिति ॥ दिवि आकाशे देवः दीप्तिमान् सविता
 ईयते गच्छति ऋग्भिरुत्तेजितबलः । 'ईदं गतौ' देवादिकः ।
 अहो मध्ये यजुर्वेदे देवस्तिष्ठति तदधीनबले भवति । अस्त-
 मये सामवेदेनोत्तेजितबलो महीयते पूज्यते । यत एवमतस्त्रि-
 भिर्वेदैरशून्य उत्तेजितसामर्थ्य एति गच्छति वर्तते सूर्यः सा-
 वकः प्रेरको वा सर्वस्य जन्तोः ॥

ऋग्भ्य इति ॥ द्वे त्रिष्टुभौ । सर्वज्ञः सर्वोऽपि मूर्तिम् ।
 याजुषी यजुर्भिर्निर्वृता । शश्वत् सर्वज्ञ । मामरूपं माम-

रूप्यः हं शश्वत् । सर्वः ह्येदं ब्रह्माणा ह्यैव सृष्टम् ।
 'ऋभ्यो जातं वैश्यं वर्णमाहुः । यजुर्वेदं क्षत्रि-
 यस्याहुर्गोनिम् । सामवेदो ब्राह्मणानां प्रमूतिः । पूर्वं
 पूर्वभ्यो वच एतदूचुः । 'आदर्शमग्निं चिन्वानाः ।
 पूर्वं विश्वसृजोऽमृताः । अतं वरूपसहस्राणि । वी-

रूपे पथम् । अत सर्वमिदं द्रव्यक्रियागुणात्मकं जगत् प्र-
 क्षणां वेदेनैव सृष्टं, सामान्यस्य पारतन्त्र्यादुक्तमिति ॥

'ऋभ्यो जातमिति ॥ त्रिभ्यो वेदेभ्य त्रयो वर्णा जाता,
 तन्मूलाश्चान्ये सर्वे । अथात्र किं प्रमाणं वेदत्रयप्रभव सर्वमिति ?
 तत्राह—पूर्वं ऋषय एतद्वचनमुक्तवन् इति । त्रयीमिव सर्व-
 मिति । तेषां तर्हि किं प्रमाणं ? इत्याह—पूर्वभ्यो महर्षेभ्य
 श्रुत्वा । यद्वा—एव वेदेभ्यस्सर्वं जातमित्युक्तम्, इदानीं वेदानां
 सारार्थेषु प्रामाण्यं दर्शयति—इत पूर्वभ्य अतीतेभ्यस्तादृग्भ्य
 एतदेव वच प्रमाणत्वेन ऊचु इत्य श्रूयत इति, न तु पुरु-
 षवाक्यं दर्शयन्तो दृष्टा इति । तस्मात् सर्वतः प्रमाणं वेदा इति ॥

इदानीं तस्यैव स्थेने विश्वमृता सञ्जासनमुदाहरति—आ-
 दर्शमित्यादयोऽनुष्ठुभः । आदर्श परिमण्डलाकारं वैश्वमृतं
 अग्निं चिन्वाना । एतेनावश्यवर्तव्यतामप्रेदर्शयति । अमृता,
 अमरणधर्माणं कर्ममाहात्म्यान् अतं बहुसंख्या, शनैव वा विश्व-
 मृजो नाम विश्वस्य जगतस्त्वष्टारः पूर्वं प्रथमनामा दीक्षिता-

क्षितास्सत्तूमांसत ॥ ५० ॥ 'तप' आसीद्बृहस्पतिः ।
 ब्रह्मं ब्रह्माभेवत्स्वयम् । सत्यं ह होतैपामासीत् ।
 यद्विश्वसृज आसंत । 'अमृतमेभ्य उदगायत् । सु-
 हस्त्रं परिवत्सुरान् । भूतं ह प्रस्तोतैपामासीत् ।
 भविष्यत्पतिं चाहरत् । प्राणो अध्वर्युरभवत् । इदं

स्सन्तः सत्रमासत महस्वसंख्यानि वर्षाणि वर्षसहस्राणि । यद्वा—
 आदर्शं वैश्वसृजमग्निं निन्वानाः पूर्वं विश्वसृजोऽमृता बभूवुः । कदा !
 इत्याह—यदा दीक्षिताः वर्षसहस्रं सत्रमासत तदा अमृता अभवन् ॥

० इदानीं सत्रमेव वर्णयति—तप आसीदिति ॥ परमात्मसं-
 बन्धि तप एव गृहपतिः मुख्यो यजमानोऽभवत्. तन्मूलत्वा-
 त्सर्वस्य, ग्रह्य परमात्मैव स्वयं ग्रह्य बभूव. सर्वासामनुज्ञातुल्यात् ।
 एषां विश्वसृजां सत्यमेव होताऽभवत्, सत्यमथानत्वाडोतुः,
 यथा—'सत्यं प्रपद्ये'* इति । यदा विश्वसृजस्तत्रमासत ॥

१ अमृतामेति ॥ अमृतत्वमुदगायत्, उद्गातृषदध्यामवर्तत, अमृ-
 तीभूतानां गानप्रियत्वात् । परिवत्सरान् संवत्सरान्, अत्यन्त-
 संयोगे द्वितीया । भूतं मूलकालः प्रस्तोताऽभवत्, उद्गानात्पू-
 र्वभाषित्वात्प्रस्तावस्य । भविष्यत् भविष्यत्कालश्च प्रत्याहरत्
 प्रतिहर्तृकृत्यमकरोत्, उद्गानादूर्ध्वभाषित्वात्प्रतिहारस्य ॥

२ प्राणः अध्वर्युः बभूव, सर्वदा व्यापृतत्वात् । इदं सर्वं
 सिपासतां संभक्तिं व्यक्तीकृन्मिच्छतां मन्त्रे माति । 'जनमनस्यनाम'

सर्वं३ सिपासताम् ॥ ५१ ॥ अपानो विद्वानावृतः ।
 प्रति प्रातिष्ठदध्वरे । 'आर्तवा उपगातारः । 'सद-
 स्या क्रतवोऽभवन् । अर्धमासाश्च मासाश्च । चम-
 साध्वर्यवोऽभवन् । ^{१०}अशंसद्वृक्षंणस्तेजः । अ-
 च्छावाकोऽभवद्यज्ञः । क्रतुमेपां प्रशास्ताऽसीत् ।
 यद्विश्वसृज आसन्त ॥ ५२ ॥ ^{११}ऊर्ग्राजानमुदबहत् ।

इत्यात्वम् । अथ तस्मिन्नध्वरे अपानः प्रतिप्रातिष्ठत् प्रतिप्र-
 स्थातृत्वेनावर्तन, अर्धवृत्तिरूपवृत्तित्वात्तस्य आवृतः स्वग्यापा-
 रान् विद्वान् ॥

'आर्तवाः क्रतुधर्मा उपगातारोऽभवन्, गुणभूतत्वात् । क्र-
 तवः सदस्या अभवन्, द्रष्टृत्वात्सर्वार्थानाम् । अर्धमासाश्च मा-
 साश्च चमसाध्वर्यवोऽभवन् संघातवृत्तित्वात् ॥

^{१०}तेज एव ब्रह्मणोऽंशमत् ब्राह्मणाच्छंसित्वेऽतिष्ठत्, प्रका-
 शकत्वात् । ब्रह्म ब्राह्मणं तत् आदाय शंसतीति 'ब्राह्मणा-
 च्छंसित उपसंस्थानम्' इति पञ्चम्या अलुक् । यज्ञ एव
 अच्छावाकोऽभवत्, यशस्विनामभिमुखतादित्वात् । यज्ञ विश्व-
 सृज सत्रमासन्, तदा एषा क्रतुमेव प्रशास्ता यैत्रावरुण
 आसीत् प्रशाम्नुमार्बं प्रापद्यन्, क्रतुप्रियत्वान्मित्रावरुणयोः ॥

^{११}ऊर्ग्व नञं राजानं सोममुदबहत् सोमविक्रय्यमवन्, बल-
 वदधिकारात् । सहः परामवसामर्थ्यं तदेव ध्रुवगोपोऽभवत्

ध्रुवगोपस्सहोऽभवत् । ओजोऽभ्यष्टौद्राव्णः । य-
द्विश्वसृज आसंत । "अपचितिः पोत्रीयामयजत् ।
नेष्ट्रीयामयजत्त्विपिः । आग्नीध्राद्विदुषीं सत्यम् ।
श्रद्धा हैवायंजथस्वयम् । "इरा पत्नीं विश्वसृजाम् ।
आकूतिरपिनद्विः ॥ ५३ ॥ इध्मश्च ह क्षुच्चैभ्य उग्रे ।

ध्रुवस्य गोप्ताऽभवत्, सहस्वान् हि गोपायति । ओजः प्रका-
शः, तदेव ग्राव्णोऽभ्यष्टौत् ग्रावस्तुदभवत्, प्रकाशहेतुत्वात्
स्तोत्रस्य । यद्विश्वसृज आसंत । गतम् ॥

१२अपचितिः पूजा सैव पोत्रीयां पोतृसंबन्धिनीमिज्यां अ-
यजत्, पूतत्वात्तद्विद । गहादित्वाच्छः । त्विपिः कान्तिः
दीप्तिरेव नेष्ट्रीयां नेष्टृसंबन्धिनीमिज्यां अयनन्, दीप्तिमत्त्वात्तद्वि-
दः । यद्वा—उभयत्रापि भावे 'होत्राम्यः' इति छः । तप-
स्तद्वतीं याज्यामकरोदिति मत्वर्थोऽकारः । श्रद्धैव स्वयमा-
ग्नीध्रादयजत् आग्नीध्रस्य यागमकरोत् आग्नीध्रचोऽभवदिति या-
वत्, श्रद्धातिशयसाध्यत्वात्तस्य । यद्वा—प्रयमायाः 'मुपा मुलुह'
इत्यादौदेशः । आग्नीध्रात् आग्नीध्र इत्यर्थः । सत्यं विदुषी
आग्नीध्रयननयायातप्यज्ञा ॥

१३इरा वृष्टिरेव विश्वमृजां पत्नीं वपूश्च पत्नीपदज्यामभवत्,
तन्मूलत्वात्सर्वप्रवृत्तेः । आकूतिस्मंकल्पः, सा हविरापिनद् पि-
नष्टिस्म आरम्भसाम्यात् । धुञ्च तृष्णा चेत्युभे उग्रे छेदन-
कुशले एभ्यः इध्ममावहतां आहरताम् ॥

तृष्णा-चावहतामुभे । "वागेपाश्च सुब्रह्मण्याऽऽ-
सीत् । छन्दोयोगान् विजानती । कल्पतन्त्राणि
तन्वानाऽहः । सऽस्थाय सर्वशः । "अहोरात्रे पं-
शुपाल्यौ । मुहूर्ताः प्रेप्या अभवन् । मृत्युस्तर्दभ-
वद्वाता । श्रमितोऽग्रे विशां पतिः ॥ ५४ ॥ ¹⁶वि-

¹⁴वागेव सरस्वत्येव एषा सुब्रह्मण्याऽभवत् सुब्रह्मण्यपदव्या-
मभवत् । वागेपेक्ष स्त्रीत्वम् । यद्वा—'सुपा मुलूक' इत्या-
कार । मुब्रह्मण्या सुब्रह्मण्यम् । वाच विशिनष्टि—छन्दो-
योगान् छन्दसा गायत्र्यादीनां युक्तिं गुरुलघ्वादिविचित्रान् वृत्ति-
प्रकारान् विशेषेण जानती, कल्पतन्त्राणि, वरुणा रत्नमूत्राणि,
तन्त्राणि व्याकरणादीन्यङ्गशास्त्राणि छन्दोविनितित्वनिर्दिक्तानि
तन्वानां कर्मानुरूप्येण विस्तारयन्ती, अहस्संस्थाः अह्ना स-
स्थाश्च साक्षाद्दीप्तसत्रात्मिका सर्वशः कात्स्न्येन प्रवृत्तिविटतिक्क-
मेण विस्तारयन्ती, ईदृशी वागेव सुब्रह्मण्याऽऽसीत् ॥

¹⁵अहश्च रात्रिश्च पशुन् सवनीयादीन् अपाल्यता तत्र नि-
युक्ते अभूताम् । मुहूर्ता एव प्रेप्याः कर्मररा अभवन्, कर्म-
निर्वृतिहेतुत्वात्तेषाम् । 'प्रादूहोदोदोपेप्येषु' इति वृद्धि व्यत्ययेन
न प्रवर्तते । मृत्युश्चामिताऽभवत् । वाता कर्मानुरूप्येण व्यवस्था-
पयिता । विशा प्राणिनां पतिः नियन्त्रित्वेन स्वामो ॥

¹⁶विश्वसृज इत्याद्यास्त्रिष्टुभ ॥ एव विश्वसृजः प्रथमाः
स्थूलप्रपञ्चोत्पत्ते प्रागेवाद्यधर्मत्वेन विद्यमाना स्थूलप्रपञ्चसृष्ट्यर्थ

श्वसृजः प्रथमास्सत्त्मांसत । सहस्रंसमं प्रसृतेन
यन्तः । ततो ह जज्ञे भुवनस्य गोपाः । हिरण्य-
शकुनिर्ब्रह्मनाम । "येन सूर्यस्तपति तेजसेद्धः ।
पिता पुत्रेण पितृमान् योनियोनौ । नावेदविन्म-

सहस्रसमं सहस्रसंवत्सरं संप्रासत । के पुनस्ते? 'तप
आसीद्वृहपति.' इत्यादिनाऽनुक्रान्तास्तपःप्रभृतय एव । प्रसृतेन
सोमेन यन्तः सत्रं नयन्तः सहस्रसंवत्सरानासत । ततः कर्मणो
बलात् ब्रह्मनाम ब्रह्माख्यं परमात्मसंज्ञं यत्तदनुक्रान्तानां तपः-
प्रभृतीनामाश्रयभूतं जज्ञे प्रादुर्बभूव व्यक्तिं जगाम । कथं?
भुवनस्य गोपाः गोपायिता उत्पादकः, हिरण्यः हितरमणी-
यस्वरूपः, हिरण्यवर्णो वा । शकुनिः शक्तः प्रपञ्चोत्पादने ।
प्रजापतिः, योनिस्थानीयाद्ब्रह्मणः पुत्रस्थानीयः प्रादुर्बभूव । यद्वा—
शकुनित्वादिलक्षणं तदेव ब्रह्म प्रपञ्चरूपेण व्यक्तिं गतं, योनि-
स्थानीयात्तस्मात्पुत्रस्थानीयं विश्वं जज्ञे ॥

^{१७}तदेव ब्रह्म वर्णयति—येन महातेजसा इद्धः संदीप्तबलः
सूर्यः तपति तेजस्वी भवति । योनेराकाशादेरापि योनौ तस्मिन्
स्थितं वर्धते । कथम्? पिता पुत्रेण तद्वान् भवति, तथा
पुत्रश्च पितृमान् भवति । एव कार्यकारणक्रमेण तदनुगृहीतं
विश्वं विजृम्भते । तं महानुपाधं बृहन्तं महान्तं देवं अवेद-
यित् अवेदार्थज्ञो न मनुते न जानाति । संपराये मरणकाले
संसारे वा, सर्वानुभूतं सर्वत्रानुभवरूपेण वर्तमानं, सर्वस्य वा

नुते तं बृहन्तम् । सर्वानुभुमात्मानं संपराये ।
 १७ एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य । न कर्मणा वर्धते नो कर्नीयान् ॥ ५५ ॥ तस्यैवात्मा पदवित्तं विदित्वा । न कर्मणा लिप्यते पापकेन । १८ पञ्चपञ्चाशतं स्त्रिवृतस्संवत्सराः । पञ्चपञ्चाशतः पञ्चदशाः । पञ्चपञ्चाशतस्सप्तदशाः । पञ्चपञ्चाशतं एकविंशतिः ।

अनुभवितारं तद्रूपादित्वात् सुप्रत्यय । आत्मानं परमात्मानम् । इयमविदुषो निन्दा ॥

१७ अथ विदुषः प्रशसा—ब्राह्मणस्य वेदार्थज्ञस्य, ब्रह्म वेत्तीत्यण् । वेदार्थविद एष महिमा माहात्म्यं नित्यः अविकृतः । न ह्ययं कर्मणा पुण्येन ज्योतिष्टोमादिना वर्धते न च कर्मणा पापकेन ब्रह्महत्यादिना कर्नीयान् भवति न हन्यति । किंचायं वेदार्थज्ञ तस्यैव ब्रह्मण आत्मा भवति तेनैक्यं प्रतिपद्यते । कदा तं विदित्वा याथातथ्येन तं वेदादवगम्य । किं तमेव केवलं नेत्याह—पदवित् तस्य यत्पद विषय तदपि तेन नित्याविनाभूतं परमपि ब्रह्म विदित्वा । पापकेन कर्मणा न लिप्यते बन्धनेन कर्मणा पुण्यपापात्मकेन न स्पृश्यते मुच्यते इत्यर्थः ॥

१८ अथ विश्वसृजामयनस्याह वळसि दर्शयति । पञ्चेति ॥ अतः परं ब्राह्मणम् । पञ्चाशदधिकशतद्वयसंख्यासंवत्सरास्त्वाव-

विश्वसृजां सहस्रसंवत्सरम् । एतेन वै विश्वसृजं
 इदं विश्वमसृजन्त । यद्विश्वमसृजन्त । तस्माद्विश्व-
 सृजः । ^{२०}विश्वमेनाननु प्रजायते । ब्रह्मणस्सायुज्यं
 सलोकतां यन्ति । एतासांमेव देवतानां सायुज्यम् ।
 सार्ष्टितां समानलोकतां यन्ति । य एतदुपयन्ति ।
 ये चैनत्प्राहुः । येभ्यश्चैनत्प्राहुः । ओम् ॥ ५६ ॥

संवत्सरसंवन्धिनो दिवसा त्रिवृतः त्रिवृत्स्तोमका भवन्ति ।
 तावद्भिः पञ्चदशाः, तावन्तस्सप्तदशाः, तावन्त एकविंशः ।
 तस्माद्विश्वसृजामयनमेतत् सहस्रसंवत्सरं भवति । एतेन वा
 इत्यादि । गतम् ॥

^{२०}विश्वमेनानित्यादि कर्तृणां प्रवक्तृणां श्रोतृणां च फल-
 स्तुतिः ॥ एनाननु एनान् हेतून् कृत्वा विश्वं प्रजायते उत्प-
 द्यते, ब्रह्मणश्च सायुज्यं सलोकतां च एते यन्ति गच्छन्ति
 तथा एतासांमेव देवतानां विश्वसृजां सायुज्यं सार्ष्टितां स-
 मानलोकतां च गच्छन्ति के? ये एतत्सत्रमुपयन्ति, ये
 चैनत्प्राहुः एतन्माहात्म्यं कीर्तयन्ति, येभ्यश्च श्रोतृभ्यः श्रद्-
 धानेभ्य एतन्माहात्म्यं प्राहुः, ते सर्वेऽपि तुल्यफलमानो भ-
 वन्ति । किं सत्यमेतदित्यसंभावयन्तं प्रति पुनरवगच्छति ओं

शश्वंदासत् सिपांसतामासंत हविष्पतिः कर्नी-
यान्तस्माद्विश्वसृजोऽष्टौ च ॥ ९ ॥

तुभ्यं देवेभ्यस्तर्पसा देवेभ्यो ब्रह्म वै चतुरहो-
तारो यञ्चामृतं सर्वा दिशो दिक्षु सर्वा दिवमृचां
प्राची नवं ॥ ९ ॥

तुभ्यं तर्पसा ता वा एताः पञ्च हिरण्यं ददाति
सर्वा दिशस्तर्प आसीद्बृहपतिर्पृष्ठश्चाशत् ॥ ५६ ॥

तुभ्यमोम् ॥ हरिः ओम्. तत्सत्

इति । एतत्सर्वं सत्यमित्यर्थं । मन्त्रोऽयम्, अक् एवेपाम् । सर्वपा
सर्वार्थसिद्धिः ॥

इति श्रीमहभास्करमिश्रविरचिते यजुर्वेदभाष्ये ज्ञानयज्ञाख्ये

द्वितीये काठके नवमोऽनुवाकः .

समाप्तस्तृतीयः प्रपाठकः .

एष निष्पावके शाके कुष्ठिनान्दपजन्मना ।

महभास्करमिश्रेण ज्ञानयज्ञः प्रवर्तितः ॥

ओम् तत्सत्.

अशुद्धसंशोधनम्.

पुटे	पक्षौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
११	३	पुरुष	पुरुष
२२	४	राहुती	राहुती
२३	७	नामो	नामो
२४	८	एभ्य	एभ्य
३९	४	स्वाहाऽऽ	स्वाहाऽऽ
५१	३	जुहोति	जुहोति
६९	१	स्येति	स्येति
१०५	४	पुरुषे	पुरुषे
११५	५	संवत्सरे	संवत्सरे
१३२	१	संग्राम	संग्राम
१३९	५	मैवै	मेवै
२४३	९	तेजस्वी	तेजस्वी
२७१	१	रायस्पोष	रायस्पोष
८	९	आवृश्चते	आवृश्चते
१०३	१	तति	इति
१६८	१६	हहाम्	दहाम्
२५६	१	नान्तर	नानन्तर